МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ПОЯРКОВА Тетяна Костянтинівна

УДК 328.16:316.422(477)

СИСТЕМНІ КРИЗОВІ ЯВИЩА В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ : ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Науковий консультант –
Бебик Валерій Михайлович,
доктор політичних наук,
професор

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП……3

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ……..14
1.1. Особливості аналізу системних політичних криз як форми і біфуркації політичного процесу……14
1.2. Етапи понятійної еволюції «кризового синдрому модернізації»…...36
Висновки до першого розділу……..76

РОЗДІЛ 2
КРИЗОВИЙ СИНДРОМ ЯК ПРИЧИНА ТА НАСЛІДОК МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ……80
2.1. Дисфункціональні параметри розвитку політичної системи…….80
2.2. Модернізація як процес подолання старих і формування нових суперечностей суспільно-політичного розвитку……118
2.3. Кризовий синдром модернізації як фазовий перехід від хронічного до гострого етапу кризового процесу……..150
Висновки до другого розділу……..168

РОЗДІЛ 3
КРИЗОВІ ПРОЯВИ В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ І ДОСВІД ПОДОЛАННЯ ДИСФУНКЦІЙ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ……173
3.1. Модернізаційні реформи Російської імперії як причина революційного зламу 1917 р. ……173
3.2. Сталінський проект модернізації та формування адміністративно-командної системи……197
3.3. Від хрущовської «відлиги» до «перебудови»: накопичення дисфункцій політичної системи і розпад СРСР……..216
Висновки до третього розділу……....233

РОЗДІЛ 4
КРИЗОВИЙ СИНДРОМ МОДЕРНІЗАЦІЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ…..…..238
4.1. Стагнація політичної системи в умовах переходу від авторитаризму до демократії ……238
4.2. Феномен «Майдану» як гостра фаза кризового синдрому модернізації……266
4.3. Українсько-російське протистояння і перспективи подолання системної кризи в розвитку українського суспільства……...310
Висновки до четвертого розділу……336

ВИСНОВКИ……...340
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……..347

ВСТУП

Актуальність теми. Системні кризові явища є невід'ємною частиною політичного життя перехідних суспільств, об'єктивним і всеохопним феноменом, характерним для періоду політичної модернізації. Тенденції відтворення криз модернізації на новому етапі системного розвитку актуалізують необхідність адекватної діагностики, з'ясовування специфіки проявів та узагальнення різноманітного досвіду подолання подібного класу явищ, визначення природи та ролі кризових явищ у політиці.

Політичні кризи належать до парадоксальних феноменів, які, визначаючи життя людей, народів, світу, не знайшли належного відображення у самостійній теоретичній галузі політичної науки. Така ситуація пов'язана з розбіжностями в уявленнях про сутність політичних криз, що нерідко тлумачаться як точки зламу політичної системи або тривалий стадіальний процес. Характерною є і колізія в розрізненні факторів, причин криз, їх передумов, симптомів, маркерів, моменту актуалізації, що призводить до підміни сутності політичної кризи спорідненими поняттями (протиріччя, конфлікт, злам, розрив, ризик, зрив, руйнація). Дискусійною видається й практика виокремлення видів політичних криз залежно від проявів – державні, інституційні, структурні, парламентські, виборчі, ціннісні, цивілізаційні, політико-культурні та ін.

Значна наукова увага до природи кризових феноменів у світовій політико-філософській думці та всебічне висвітлення теоретико-методологічних проблем, що виникають при дослідженні політичних криз (А. Арманд, Д. Аррігі, Д. Белл, З. Бжезинський, Ж. Бодрійяр, В. Буданов, П. Бурдьє, П. Бьюкенен, Б. Вальденфельс, І. Валлерстайн, М. Вебер, В. Вільчек, Р. Генон, Л. Гумільов, Р. Дарендорф, С. Дацюк, Д. Джекобс, Е. Еріксон, В. Жерихін, С. Жижек, О. Зінов'єв, С. Кара-Мурза, Р. Козеллек, М. Кондратьєв, С. Курдюмов, К. Леш, Б. Ліетар, Д. Люрі, К. Манхейм, К. Маркс, Г. Маркузе, Р. Мертон, Д. Нейсбіт, Е. Ноель-Нойман, М. Олсон,

Х. Ортега-і-Гассет, Р. Осборн, В. Пантін, М. Паренті, С. Переслєгін, А. Перотті, Г. Почепцов, І. Пригожин, В. Райх, С. Расторгуєв, Г. Рормозер, П. Сорокін, А. Тангі, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма, Ю. Хабермас, Г. Хакен, Г. Ханін, Д. Харві, П. Штомпка, Й. Шумпетер та інші), водночас, не втілилися в дієві антикризові стратегії. Певний виняток складає модернізаційна теорія, де проблеми діагностування та подолання кризових явищ у політичній системі досліджувалися Г. Алмондом, Д. Аптером, Р. Ароном, Т. Банурі, У. Беком, Л. Біндером, С. Блеком, М. Вейнером, С. Вербою, П. Вірільо, Дж. Гелбрейтом, Р. Грю, Л. Даймондом, Р. Далем, Ш. Ейзенштадтом, Г. Екстейном, А. Етціоні, Р. Інглехартом, Я. Келлером, П. Кеннеді, Дж. Коулменом, Д. Лайоном, М. Леві, М. Ленгом, Х. Лінцем, С. Ліпсетом, Р. Мундтом, М. Муром, Г. О'Доннеллом, Л. Паєм, Дж. Ла Паломбарою, Р. Патнамом, Г. Пауеллом, Д. Сарторі, П. Свенссоном, Т. Скочпол, Ч. Тіллі, Е. Тіріак'яном, Е. Тоддом, С. Фленаганом, Ч. Хе, В. Цапфом, Р. Шведером та іншими.

У вітчизняній політичній науці питання взаємозумовленості політичних криз і модернізаційних практик аналізуються у науковому доробку В. Андрущенка, О. Бабкіної, В. Бабкіна, В. Бебика, Є. Бистрицького, К. Бондаренка, О. Ватутіна, К. Ващенка, М. Головатого, Є. Головахи, В. Головка, В. Горбатенка, Г. Дашутіна, Г. Зеленько, І. Кресіної, О. Кривицької, Л. Кочубей, В. Кременя, І. Кураса, О. Лановенко, Ю. Левенця, О. Марганія, М. Михальченка, І. Монолатія, Л. Нагорної, С. Наумкіної, В. Небоженко, О. Новакової, А. Окари, А. Павка, Є. Перегуди, В. Полохало, М. Розумного, Ю. Романенка, О. Романюка, Ф. Рудича, В. Степаненка, С. Телешуна, О. Ткача, В. Ткаченка, М. Томенка, Д. Травіна, В. Фесенка, О. Фісуна, Ю. Шайгородського, М. Шаповаленко та інших.

Незважаючи на ґрунтовну розробку в сучасній політичній науці тематики кризовості модернізаційних процесів, відчутним є брак досліджень трансформації понять «політична криза» та «модернізація». Сучасні події в Україні актуалізували необхідність не тільки наукового узагальнення теоретико-методологічних напрацювань щодо сутності кризових процесів, а й

з’ясування причин їх відтворення, специфіки перебігу, етапів, переваг і недоліків різних хвиль модернізаційних зрушень, створення та запровадження дієвих антикризових стратегій, прогнозування наслідків їх реалізації. Важливою умовою успішності антикризових засобів є розробка наукових досліджень закономірностей появи та проявів кризових явищ, особливостей їх розгортання в кожній окремій політичній системі.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 23 грудня 2010 р.). Дисертація виконувалась у рамках науково-дослідної теми кафедри політичних наук Інституту політології та права НПУ імені М. П. Драгоманова «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід та українські реалії», що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт НПУ імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 6 від 18 лютого 2010 р.).

Метою дисертаційного дослідження є з’ясування концептуальних підстав аналізу політичних криз, передумов їх появи, особливостей генезису, які зумовлюють модернізацію та виникають унаслідок її проведення. Досягнення поставленої мети передбачає необхідність розв’язання таких ***завдань:***

− визначити особливості аналізу системних політичних криз як форми і біфуркації політичного процесу в політології та суміжних соціально-гуманітарних науках;

− розкрити етапи еволюції уявлень про системні кризові явища, пов’язані з модернізацією загалом та впливом на неї понятійної трансформації «кризового синдрому модернізації» зокрема;

− виокремити параметри дисфункцій як кризового підґрунтя політичної системи;

– узагальнити наукові уявлення про модернізацію як процес подолання старих і формування нових суперечностей суспільно-політичного розвитку;

− осмислити та інтегрувати в теоретичну модель закономірності виникнення та розгортання «кризового синдрому модернізації» як фазового переходу від хронічного до гострого етапу кризового процесу;

− дослідити зміст, логіку та наслідки модернізаційних процесів у межах Російської імперії та СРСР крізь призму ретроспективного застосування теоретичної моделі «кризового синдрому модернізації»;

− виокремити спільні риси модернізаційних хвиль Російської імперії та СРСР як основу для формування алгоритму подолання кризових явищ засобами керованої модернізації;

− проаналізувати основні напрями розгортання системних кризових явищ у сучасній Україні з урахуванням інерції попереднього досвіду модернізаційних зрушень і впливу світових політичних процесів;

− виявити специфіку феномену «Майдану» 2013–2014 рр. як гострого етапу системного кризового процесу;

− розкрити чинники, що сприяють виходу зі повторюваних кризових процесів, пов’язаних із модернізацією, на прикладі сучасних України та Росії;

− окреслити перспективи дослідження системних кризових явищ, пов’язаних з політичною модернізацією.

Об’єкт дисертаційного дослідження – парадигма політичного розвитку та модернізації в історії та теорії політичної науки.

Предмет дослідження – теоретико-методологічні параметри дослідження системних кризових явищ та засоби їх подолання в умовах політичної модернізації.

Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять положення класичних і сучасних політичних теорій і підходів, спектр філософських, загальнонаукових і конкретно-наукових методів пізнання, які напрацьовані в соціально-гуманітарних науках і дозволяють всебічно розкрити суть поставленої проблеми. Визначальними принципами дослідження є

науковість, об’єктивність, послідовність, комплексність, цілісність, діалектика, всебічність, плюралізм, конкретність, системність, історизм.

Дисертаційне дослідження ґрунтується на таких методологічних підходах: історичному − для виокремлення етапів теоретичної еволюції уявлень про сутність, причини виникнення та особливості розвитку системних політичних криз і з’ясування ґенези системних кризових явищ у країнах, до складу яких входила територія сучасної України; системному, в межах якого об’єктом дослідження є сукупність неподільних багаторівневих динамічних елементів політичної модернізації, пов’язаних спільними закономірностями; синергетичному, де політична криза розглядається як зона біфуркації − природна фаза розвитку будь-якої системи, що вбирає не тільки руйнівні тенденції, а й елементи самоорганізації та становлення нового порядку; структурно-функціональному, у рамках якого розглядаються кризові процеси політичної системи, що зумовлюються механізмами відтворення та самовідтворення, забезпечуючи системну цілісність. Важливу методологічну роль у дослідженні відіграли концептуальні положення та понятійно-категоріальний апарат загальної теорії політики, теорії політичних систем, модернізаційної теорії, порівняльної політології, теорії розвитку, структурного функціоналізму, неомарксизму, світ-системного підходу І. Валлерстайна. Для врахування циклічності політичних криз використано напрацювання теорії етногенезу Л. Гумільова, теорії циклів М. Кондратьєва та економічної теорії криз (Д. Арманд, Д. Люрі). Відображено окремі положення міждисциплінарного, політико-культурного, цивілізаційного, аксіологічного, політико-антропологічного підходів.

Використано загальнонаукові, загальнофілософські і політологічні методи. Діалектичний метод сприяв узагальненню якісних і кількісних параметрів, а також виявленню суперечливого характеру політичних криз; аналіз, синтез, індукція і дедукція – важливі для з’ясування причин сучасного кризового стану в України та перспектив виходу з нього; метод критичного аналізу – для конкретизації сутності окремих положень зарубіжних і

вітчизняних наукових праць; моделювання – для виявлення параметрів дисфункціональності політичної системи; порівняльний – для виокремлення загального та відмінного в розгортанні сучасних кризових феноменів, їх схожої природи в Україні та Росії; інституційний – сприяв виявленню основних тенденцій, які спричинили інституційні трансформації пострадянської України.

У дисертації приділено увагу спеціальним методологічним засобам дослідження системних кризових явищ: способу «функціонального розчленування об'єкта» Е. Юдіна, що базується на визнанні первинності зв'язків об'єкта над його структурою; виокремленню «наскрізних тенденцій» («мегатрендів»), де аналіз політичної системи ґрунтується на припущенні про те, що кожна подія розглядається як наслідок попереднього етапу і причина особливостей наступної віхи політичного процесу; циклічно-хвильовому трактуванню природи політичних криз, що розглядаються як залежні від чергування хвиль посилення та послаблення інтеграції.

Емпіричну основу дослідження склали окремі матеріали Фонду «Демократичні ініціативи імені І. Кучеріва», Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, інформаційно-аналітичного центру Info-light; експертні доповіді Національного інституту стратегічних досліджень та Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у всебічному теоретичному розгляді системних кризових явищ в умовах політичної модернізації, узагальненні теоретико-методологічних засад дослідження політичних криз і створенні концептуальних пропозицій для їх практичного застосування. Конкретизується наукова новизна дисертації в низці положень, що розкривають базову концепцію та виносяться на захист.

Вперше:

− узагальнено еволюцію поняття «кризовий синдром модернізації» в західній і вітчизняній політичній науці залежно від еволюцій базових понять «політична криза» та «модернізація», відзначено перехід від схематичного

уявлення про взаємозумовлену множину криз (ідентифікації, легітимності, участі, поширення/проникнення та розподілу) до визнання «кризового синдрому модернізації» фазовим патологічним процесом, що, відтворюючись на новому етапі розвитку, загрожує цілісності системи та може призвести до її руйнування;

− виявлено закономірності появи системних кризових явищ як збоїв у процесах і механізмах відтворення та самовідтворення, що забезпечують цілісність політичної системи. Запропоновано та обґрунтовано авторське визначення факторів кризи − як параметрів дисфункціональності політичної системи, що гальмують внутрішню здатність елементів, структур та інституцій до самооновлення та самовідтворення політичної системи;

– обґрунтовано авторську концепцію дослідження системних кризових явищ, де модернізація (як інституціоналізація системної реакції на кризові виклики) може сприяти не тільки набуттю системної функціональності, а й переходу кризових феноменів у хронічний стан. Запропонована теоретична модель визначає фактори кризи (зовнішні та внутрішні параметри функціонування системи), причини перетворення модернізації на кризовий чинник та основні сценарії системної поведінки постмодернізаційного періоду;

− запропоновано на підставі узагальнення модернізаційного досвіду виокремлювати алгоритм системної пам’яті з подолання кризових явищ, який може актуалізуватися за умови відсутності інноваційної антикризової пропозиції у політичній системі. На основі дослідження історії модернізаційних хвиль Російської імперії та СРСР визначено модернізаційний алгоритм, що інерційно впливає на сучасну модернізаційну практику незалежної України;

− на основі авторської моделі системних кризових явищ, пов’язаних із модернізацією, виявлено закономірності впливу зовнішнього втручання на перебіг розгортання кризових явищ в окремій політичній системі. Проаналізовано українсько-російське протистояння як взаємовплив

політичних систем зі схожими системними кризовими феноменами, що знаходяться на різних стадіях розгортання;

Дістали подальшого розвитку:

− дослідження еволюції уявлень про системні кризові явища, пов'язані з політичною модернізацією. Виокремлено три етапи, що відображають зміни у визначенні взаємозумовленості політичних криз та модернізаційного процесу. Перший період – 50–60-ті рр. XX ст. – характеризується розглядом політичних криз, які виникають у процесі модернізації, як відхилень від прогресивного, стандартного руху до сучасної цивілізації, що загрожує виживанню системи. Другий – 70–80-ті рр. XX ст. – відзначився запровадженням поняття «кризовий синдром модернізації»; руйнуванням уявлення про західну модернізацію як зразок для наслідування; занепадом порівняльних досліджень, модернізаційної теорії. Третій – з 90-х рр. XX ст. і до сьогодення – знаменує відродження наукового інтересу до теоретичних і методологічних питань взаємозумовленості політичних криз і модернізаційних трансформацій, виведення транзитології та порівняльних досліджень на новий рівень наукового пошуку;

− аналіз змістової трансформації поняття «модернізація» як переходу від вузького розуміння, що охоплює трансформацію традиційного суспільства в індустріальне, де технологічний прогрес стає запорукою ринкової лібералізації та успішної демократизації, − до широкого визначення модернізації як перманентного процесу системного оновлення (спонтанного або керованого);

− положення синергетики про залежність системного кризового процесу від ступеня системної організованості; здатності до самоорганізації та самовідтворення; можливості заміни причин і наслідків у точці біфуркації; спроможності зберігати стійкість за рахунок протидії зовнішньому впливу; взаємодії криз різних рівнів системи, здатних створювати ефекти резонансу та синхронізації;

− уявлення про «кризовий синдром модернізації» як кризовий процес із гострою фазою у вигляді множини політичних криз (ідентифікації,

легітимності, участі, поширення та розподілу) та постмодернізаційним етапом, який необхідно досліджувати по фазах, застосовуючи для кожного етапу відповідний методологічний підхід.

Поглиблено:

− ідеї моніторингу стану функціональності політичної системи на підставі «методу функціонального розчленування об'єкта» − за вертикальними і горизонтальними вимірами «внутрішньої зв'язності» соціуму та ступенем системної здатності долати дисфункційне підґрунтя та протистояти впливу зовнішнього (геополітичного) середовища;

− уявлення про модернізацію як вихід (спонтанний або керований) із кризового процесу з встановленням нового порядку, організаційної, структурної організації внаслідок логічного завершення процесу змін із відповідною інституційною та нормативною перебудовою системи, організації, структури, що може в окремих випадках виступати каталізатором розгортання нового кризового процесу;

− підхід, згідно з яким політична криза досліджується шляхом визначення: 1) факторів, що є параметрами системної дисфункціональності; 2) причин кризи, що є чинниками актуалізації; 3) моменту актуалізації, що охоплює етапи появи симптомів як зовнішніх ознак і маркерів входження системи в кризовий цикл;

− визначення політичної кризи як циклу політичного процесу, де кожен етап розгортається нелінійно і має два варіанти розвитку: 1) перманентний, який зумовлює розвиток політичної системи через подолання протиріч; 2) патологічний, що загрожує виживанню політичної системи.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення та висновки дисертації започатковують новий напрям теоретичних досліджень системних криз і уможливлюють запровадження дієвих антикризових стратегій, розширюють і поглиблюють наукові уявлення про особливості еволюції та сучасний стан наукового знання в галузі системних кризових явищ, пов'язаних із модернізаційним процесом.

Дисертаційні напрацювання, зокрема з'ясовані закономірності та тенденції розгортання політичних криз, шляхи вироблення і реалізації стратегій їх вирішення, можуть бути корисними для майбутніх політологічних розвідок з історії та теорії політичної науки загалом та модернізаційного теоретичного концепту зокрема.

Запропонована авторська концепція дослідження системних кризових явищ, пов'язаних із модернізацією, є придатною для подальшого наукового аналізу, впровадження і практичної реалізації − як метод пізнання тривалих кризових процесів, що відрізняються множиною проявів. Дисертаційні здобутки мають цінність для подальших прикладних розробок у сфері державницьких програм, політичних проектів, громадських ініціатив − для формування уявлення про причини виникнення системних кризових явищ, особливості їх розгортання, засоби подолання та можливі наслідки.

Результати дисертації можуть бути застосовані в процесі викладання спецкурсів із політичних наук. Напрацювання дисертаційного дослідження запроваджені в навчальний процес історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка у спецкурсах «Кризові феномени світової політичної системи» (72 год.) та «Політичний процес в Україні: стан і тенденції» (54 год.), прочитаних студентам і магістрантам з 2011 по 2015 рр.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження і висновки дисертації доповідались та обговорювались на міжнародних і всеукраїнських наукових заходах, зокрема: щорічній Міжнародній науковій конференції для студентів, аспірантів, науковців «Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій» (Суми, 20 – 21 лютого 2008 р., 27 − 30 квітня 2011 р., 29 − 31 травня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (Суми, 17 − 18 травня 2008 р.); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики XX ст. Дванадцяті читання пам'яті

В. Липинського» (Луцьк, 14 травня 2009 р.); ІІІ Міжнародному науковому семінарі, присвяченому пам'яті В. Липинського (Житомир, 26 листопада 2011 р.); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Концепт реальності у філософії, літературі й науці» (Суми, 24 − 25 лютого 2011 р.), Міжнародній науковій конференції «Прикордоння Центральної та Східної Європи – на перетині політики, історії та культури» (Польща, Пйотркув-Трибунальський, 20 − 24 квітня 2013 р.).

Одержані результати дисертації обговорювалися на теоретичних семінарах і засіданнях кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Публікації. Основні положення роботи, висновки та пропозиції опубліковані автором у 37 працях, серед яких: 1 одноосібна монографія (20,5 д. а.), 26 статей у фахових виданнях, у т.ч. 5 статей у закордонних наукових виданнях, 7 тез у збірниках матеріалів конференцій.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (539 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 402 сторінки, обсяг основного тексту дисертації становить 346 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

1.1. Особливості аналізу системних політичних криз як форми і біфуркації політичного процесу

У сучасній політичній науці відсутній єдиний підхід до природи та сутності кризових феноменів. Проте в дослідженні політичних криз можна виокремити два полярні погляди на сутність цього явища, де на одному полюсі зосереджені дослідження кризи як точки якісного зламу системи, на іншому – тривалого процесу.

У випадку прирівнювання політичної кризи до точки зламу її часто розглядають як причину «наростання політичних конфліктів». У цьому сенсі показовою є думка О. Ватутіна про те, що «політична криза набуває ознак первинності відносно політичного конфлікту, оскільки останній є тільки одним з можливих варіантів ескалації кризи» [45, с. 53]. Цей підхід до політичної кризи набув популярності на теренах вітчизняної науки і був відображений у працях І. Бекешкіної, О. Даніл'яна, І. Денисенко, Г. Ложкіна, Г. Перепелиці, М. Пірен, Ю. Шайгородського [16, 87, 303, 252, 257, 96, 385].

Прирівнювання політичної кризи до процесу приводить до висновку, що політична криза є верхівкою взаємодії протиріч, усвідомлених та неусвідомлених, що акумулюють ентропію, яка спричиняє загострення конфлікту у вигляді кризового зламу (Р. Дарендорф) [89]. Відтак політична криза «дозріває» у процесі поступового загострення та поглиблення суперечностей [162, с. 35].

У цьому контексті не сприяє проясненню сутності політичної кризи і визнання того, що політичний конфлікт у своєму розвитку проходить специфічну стадію різкого загострення у відносинах протилежних сторін, яку

називають «кризою політичного конфлікту» [142, с. 65]. Не додає ясності й констатація наявності латентного періоду в кризовому процесі [138]. Це пов’язано з унеможливленням всебічного якісного аналізу через те, що латентні процеси проявляють себе тільки в певні періоди або під час певних подій.

Усі наведені складнощі спричинені проблемою розрізнення індикаторів кризи (як чіткого передвісника входження політичної системи в кризовий процес), причин (джерел, підґрунтя) та симптомів, оскільки «симптом – це первинний зовнішній прояв кризових явищ, котрі не завжди характеризують істинні причини кризи» [332, с. 278].

Така обставина пояснює численні спроби висвітлення змісту політичної кризи через інші споріднені поняття – «кризовість» і «кризогенність». Наприклад, існує версія визначення «кризовості» як внутрішньої іманенти системи, де «кризогенність» означає не просто схильність суб’єкта наражатися на кризові явища, а й те, що він уже перебуває на одній із кризових стадій [383]. Поширеним є трактування «кризогенності» як «певного контуру схильності» тих або інших країн до політичних криз на основі: 1) умовної роз’єднаності (етнічної, лінгвістичної, релігійної); 2) досвіду становлення демократії [384].

На нашу думку, більш загальним проявом наведених теоретико-методологічних складнощів є розмежування криз на системні та несистемні. Підставою для визначення несистемних криз є порушення стабільності функціонування окремого інституту, рівноваги підсистем чи системи в цілому, а для системних криз − руйнування або необхідність трансформації політичної системи [132, с. 6].

Зазвичай, несистемні кризи характеризуються сукупністю симптомів: 1) порушенням звичайного режиму функціонування всіх державних інститутів унаслідок надмірного використання їх ресурсів у будь-якому одному напрямі; 2) розпадом налагоджених зв’язків між політичними силами, що знаходяться в ситуації рівноваги в некризовий період, розмежуванням політичної спільності

з певного питання і протистоянням, що досягає крайніх форм; 3) наявністю інформаційної війни між сторонами протистояння; 4) погіршенням загальної політичної ситуації, її непередбачуваністю і високою динамікою зміни ситуації; 5) нездатністю сторін протистояння адекватно реагувати на виклики своїх опонентів та оцінювати ситуацію [90].

До несистемних криз відносять кризи: урядові (виникають в умовах, коли уряд не керує ситуацією, частина партій виходить із коаліцій, а парламент відправляється у відставку); парламентські (зміни балансу сил у парламенті, невиконання рішень парламенту, призначення нових виборів); конституційні (припинення дії конституції, яка втрачає легітимність). На противагу цим кризам, системна криза характеризується занепадом політичної системи через неспроможність еліти керувати та соціальну непокору.

Як видно, розподіл на кризи системні та несистемні, та стадіальна пропозиція розгортання криз не враховує того, що усе віднесене до симптомів простої кризи може бути етапом розвитку кризи системної. Відтак логічною виглядає вимога визначення об’єкта, який зазнав кризи, та виокремлення причин, що призвели до такого стану. За Ю. Мацієвським, криза виникає за умови поєднання загроз, що можуть призвести і до розпаду об’єкта, і до фундаментальних змін його структури [208, с. 17]. До умов достатніх для виникнення кризи було віднесено: наявність випадків політичного насилля; нетривалість існування інститутів влади; брак легітимності влади; наявність структурних змін. Для того щоб нестабільність перетворилася на кризу, необхідні й додаткові умови, такі, як неефективність дій політичного керівництва в нестабільній ситуації.

Проте далеко не кожне відхилення у функціонуванні певного інституту або структури загрожує життєздатності політичної системи і є власне політичною кризою. (Наприклад, корупція може слугувати своєрідним каналом для вирішення певного класу проблем поза чинним законом і, відтак, виступати як додатковий фактор стабільності політичної системи. Так само

далеко не кожне порушення стабільності функціонування парламенту засвідчує перехід у стан кризи).

Подібні проблеми виникають і при спробі прояснити сутність феномену політичної кризи крізь призму розрізнення в кризовому процесі складнощів, ризиків, зламів, зривів. Наприклад, Д. Аррігі виокремлював різні типи криз: термінальні − це ті, які руйнують систему, сигнальні – які не руйнують систему[419]. Термінальні кризи свідчать про закінчення лідерства ведучої країни, заснованого на геоекономічних і геополітичних перевагах, які не тільки формують світову систему, а й стабілізують її. На відміну від них, сигнальні кризи в основному пов’язані з перевиробництвом і перенакопиченням капіталу.

Підтримку цієї ідеї можна знайти і в роботах В. Пантіна і В. Лапіна, де кризовий процес визначається як поєднання основних і залежних криз [246]. Так, основні кризи завжди передують наддовгій хвилі диференціації, що відкриває новий глобальний цикл, новий спосіб виробництва, новий спосіб використання людиною природних ресурсів, нову соціально-політичну організацію. Виникнення «залежних» криз пов’язується з випадками, коли політичні системи підпорядковують процеси трансформації політико-економічних інститутів меті власного збереження. Тільки після того, коли така система пройде власний пік розвитку, виникають глибокі кризи, що ведуть до органічної модернізації.

Зазначимо: ідея розгляду криз як результату накладення та взаємодії тенденцій і ритмів різної природи знаходить підтримку. Стають популярними припущення про те, що: 1) множинні кризові ураження підпорядковуються власним законам; 2) кризи різних рівнів системи здатні створювати акумулятивний ефект, де спільна дія є сильнішою, ніж сума ефектів частин; 3) у тривалій перспективі криза може такою не бути; 4) кризи, що сприймаються як суто регіональні та локальні, насправді є проявами глобального зрушення [230].

Отже, криза не є останньою фазою політичного циклу, а наявність кризи може бути визнаною не за фактом, а за наслідками. Останні можуть бути функціональними, якщо об'єкт (керівництво) здатний відновити стабільність; частково функціональними, коли об'єкт трансформується, але зберігає визначальні характеристики; і дисфункціональними, коли наступає розпад або вимушена зміна всіх характеристик об'єкта.

Відтак сумнівно виглядає визначення політичної кризи як поступового, неухильного та некерованого людьми, корпораціями, державними інститутами зростання, посилення дисфункціональності, проблем, помилок у всіх сферах певного соціуму (країна, суспільство, держава), де звуження суб'єктно-об'єктних відносин у розгортанні політичної кризи перетворює її на незворотне і, найголовніше, нездоланне явище [338]. Тому доречним є зауваження Ю. Мацієвського стосовно недієвості правила про те, що криза одного елементу політичної системи не обов'язково спричиняє кризу інших елементів системи або системи в цілому, а нестабільність певного об'єкта автоматично не означає його кризовості [208]. Причиною цього є етапність криз − від перших симптомів дисфункціональності до стадії руйнації системи. Причому особливості внутрішнього розвитку ускладнюються тим, що активні прояви політичних криз можуть із часом притушуватися, але через певний час відновлюватися та посилюватися.

На нашу думку, для зняття всіх окреслених вище проблем політичну кризу необхідно розглядати передусім як тривалий системний процес із різноманітними проявами. Зазначимо, що Р. Генон, котрого вважають батьком поняття «політична криза», насправді ввів у науковий обіг поняття «критичної фази» розвитку політичної системи, яка «передує завершенню всього процесу, незалежно від того, приведе це до негативних чи позитивних наслідків» [64]. Його підхід базувався на тому, що будь-яка криза є «необхідним елементом універсального порядку речей», певним станом рівноваги протилежних тенденцій – між старим і новим.

К. Маркс (якого у західній політичній науці вважають творцем «кризової теорії») у роботі «Криза в Англії» сутність кризового процесу вбачав у невідповідності політичних інститутів змінам політичних інтересів основних суб'єктів влад [203]. Більше того, кризовість розглядалася як процес, перебіг якого безпосередньо залежить від дій елітних прошарків і визначається самою природою капіталізму, що, розвиваючись, створює, а потім активно долає кризи. Таким чином, політична криза є процесом, якість і форми якого формуються через взаємодію об'єктивних законів і конкретних дій елітного прошарку.

За К. Марксом, рушійними силами кризового процесу в цій системі координат є природа капіталізму, що виходить за межі окремої держави, формує геополітичну карту, впливає на відносини між різними прошарками, змінює природу влади, інститути, поведінку. До загострення політичних криз призводить вихід на політичну арену нових соціальних класів із чітким усвідомленням своїх претензій.

Піки загострення кризового процесу визначалися як революції − точки переформатування системи, де громадянські війни, вторгнення, перевороти, завоювання є лише поверхнею, що прикриває економічні зміни. К. Маркс на прикладі руйнування індійського суспільства показує, як відбувається заміна традиційних економічних відносин на індустріальні [201]. Деградація штучної системи іригації призводить до занепаду землеробства, місцевого виробництва та ринків, до неминучих демографічних втрат, а найголовніше − руйнує основи життя, систему сільських общин. На зміну «маленьким стереотипним формам соціальної організації» приходить капіталізм, який руйнує старе азіатське суспільство і закладає в Індії основу західного суспільства [201, с. 521]. Нові технології (залізниця, телеграф), нова регулярна армія, друковані ЗМІ, британська освіта − усе це формує нове політичне утворення − інфраструктурну єдність соціуму та еліти [202].

К. Марксом було вказано на залежність сценарію розгортання політичних криз від місця окремої політичної системи у світовому розподілі

праці: чим далі від центру, тим більш жорстокою і безкомпромісною є поведінка панівної еліти. Це явище − лише результат існуючої системи виробництва, що засновується на пануванні капіталу, умовою існування якого є концентрація та освоєння нових територій [202, с. 529]. Не менш важливою була вказівка на залежність політичних криз від циклічної природи криз економічних, які виникають через протиріччя між суспільним характером виробництва і приватним привласненням результатів суспільної праці.

На думку М. Вебера, головним фактором, що формує сучасність і визначає всі сфери життя, є економічна раціональність, яка послідовно знайшла своє місце в капіталістичному суспільстві поряд із раціональною релігією (протестантизмом), раціональним правом та керуванням (бюрократією) [48]. Тут політична криза набуває ознак системності, оскільки є полем протиріч між: 1) раціоналізацією уявлень про підстави влади, що поступово демістифікувалися та заміщувалися; 2) новими підставами для легітимності та політичною діяльністю.

Системністю відзначається і визначення П. Сорокіна у праці «Криза нашого часу», де криза сучасності подається як поєднання занепаду соціальної, політичної та економічної організації, включаючи форми шлюбу та сім'ї [329]. Найбільш чутливою до системної кризи є культура, оскільки хвора культура виступає ознакою ураження майже всього життя, способу мислення та поведінки, притаманних суспільству.

Політична криза характеризується як стан існування політичної системи, спричинений руйнуванням кордону між знаннями та неосвіченістю, між істиною та неправдою. За висловом П. Сорокіна, «створюється враження, буцімто кожен має право вважати істинним лише те, що він бажає, і немає значення, чи диктується це особистими інтересами, його «реліктами», основними рефлексами, його оточенням, його соціально-культурними установками» [329, с. 481].

До проявів кризовості політичної системи було віднесено підміну істини нормами чистого комфорту, коли пошук сенсу життя, суспільної мети

зводиться до умовності, що створює ідеологію, яка, прославляючи економічні інтереси, тим самим спричиняє загибель суспільства. Разом із деградацією істини та необхідністю пошуку смислу існування людина сама падає з п'єдесталу шукача правди, абсолютної цінності та спускається до рівня тварини, яка за допомогою різних «ідеологій», «раціоналізації» та «висновків» прагне задовольнити свою жадібність, апетит та егоїзм [329, с. 483]. За П. Сорокіним це означає, що однією з причин кризових станів є політико-психологічна складова, через яку соціально-культурне життя та людські відносини деградують до рівня жорстокої боротьби.

Таким чином, підґрунтя політичної кризи вбачалося в поступовій девальвації етичних і правових норм, які, втрачаючи власний престиж, перетворюються на прикриття для прозаїчних інтересів, егоїстичних бажань та пристрасті до матеріальних цінностей. Не менш важливим є і спотворення розуміння права, коли юридичні норми все більше набувають ознак знаряддя, до якого звертається правлячий клас, щоб утримати в покорі менш впливові групи населення.

Так само П. Бурдьє прояви політичної кризи − зіткнення інтересів суб'єктів політичного процесу – розглядає як верхівку більш глибинних процесів поза суб'єктивізмом та об'єктивізмом. Це прояв системної взаємодії різних площ інтересів, які утворюють політичне поле і стають рушійною силою політичного розвитку [30, с. 181−182]. Політична криза є часом вибору певної думки, що означає підтримку тієї або іншої групи, які й сформували цю думку. Насправді ця подія за зовнішньою політизацією приховує вибір місця в політичному просторі, де відбувається боротьба за фізичний простір, а співвідношення думок визначає силові конфлікти між групами [30, с. 173].

Потрібно зауважити, що в політичній науці здійснювалися спроби відображення дійсності крізь призму різнопланових кризових процесів. Так, Г. Рормозер описує сучасність як поєднання різних кризових явищ: кризи соціальної держави, кризи демократії, кризи ідентифікації (що проявляється в декількох вимірах – це криза європейської ідеї, протистояння Північ −

Південь; відродження ісламського фундаменталізму; виникнення нового націоналізму у вигляді практики повернення фашистського мислення [316].

Основним сумарним вектором цих кризових процесів є криза ідеологій, що позбавляє політиків орієнтації і здатності здійснювати керівництво та спричиняє втрату спільної мови між політиками і громадянами. Цей кризовий вектор Г. Рормозер пов'язує зі зміною світоглядів, яка є вірною ознакою того, що відбуваються процеси революційного характеру і виникають якісно нові явища. Ознаками цього системного процесу є: 1) втрата смислу понять; 2) дисфункціональність мови; 3) неможливість адекватно інтерпретувати історичну ситуацію; 4) відсутність необхідних категорій для розуміння нових реальностей і можливостей для духовної та політичної орієнтації; 5) неможливість відповідного керівництва.

Важливим є зауваження Г. Рормозера, що політична криза має декілька проявів. На рівні культури симптоми кризи втілюються у втраті здатності робити висновки з власного життя окремим індивідом, що призводить до крайньої індивідуалізації з подальшим суспільним розщепленням. На структурному рівні це проявляється: по-перше, у перетворенні партій на бюро обслуговування, які вивчають методами демоскопії побажання громадян і обіцяють максимально можливе задоволення потреб людей; по-друге, перетворенні держави із суб'єкта політики на її об'єкт; по-третє, розщепленні соціальності, руйнації зв'язків соціуму.

Припущення про те, що політична криза є складним системним явищем, знаходить підтвердження в констатації циклічності кризового процесу. У цьому контексті доречно звернутися до теорії етногенезу Л. Гумільова [81]. За цією теорією, історичний розвиток поділяється на декілька фаз: виникнення, підйом, перегрів (акматична фаза), надлом, інерція, обскурація (кінцева фаза етногенезу) та меморіальна фаза.

Якість перебігу залежить від соціальної енергії. Фаза виникнення розпочинається з пасіонарного поштовху − виникнення особистостей з надмірною жадобою до перетворень на фоні зниження соціального інстинкту

самозбереження. Фаза зростання характеризується протидіями існуючій традиції з боку пасіонаріїв. Акматична фаза є результатом швидкого нарощення пасіонарної напруги в суспільстві, коли поширення нових ідей розхитує систему і в ній розпочинаються руйнівні процеси з періодами протидій новаціям та носіям нових ідей. Під час відливу навіть вдається налагодити певний порядок, але наступна хвиля все одно руйнує його. Цей період триває приблизно 300 років і є поступовим сповзанням до кризи.

Власне кризовим періодом є надлом, який триває приблизно 200 років і характеризується: 1) падінням творчого потенціалу; 2) упорядкуванням усього засвоєного; 3) появою гармонійних особистостей; 4) формуванням «кризового» жорсткого стилю управління; 5) зміцненням державних інститутів, бюрократії та армії. У цей період система живе за інерцією, наближуючись до фіналу, оскільки енергія перетворень поступово виснажується: її вистачає лише на підтримання системи, тому й переважають консервативні настрої, панує традиція.

Після фази інерції вірогідною є короткочасна фаза відродження (тобто в період розпаду можливим є повернення до пасіонарного напруження). Для фази притаманним є відносне благополуччя, що прикриває наростаючі симптоми розпаду цивілізації, класове розшарування, розколи, створення більш жорсткого режиму правління, втрату високих ідеалів.

Завершальна фаза складається з двох фаз – обскурації та меморіальної фази. Опірність загарбникам знижена, стійкість суспільства невисока, перевага індивідуалістичних настроїв у суспільстві, відсутність особистостей, готових жертвувати собою заради спільного блага − ось основні характеристики цього етапу. Найголовніша риса – відсутність адекватної реакції на зовнішні та внутрішні запити до системи. Це період множини мікрокриз. Отже, у межах теорії етногенезу чітко простежується ідея залежності криз від наявності ресурсів у системі, у даному випадку виокремлюється соціальна енергія, що охоплює здатність до творчого оновлення.

Теорія циклів М. Кондратьєва так само ґрунтується на уявленні про взаємозалежність розвитку системи та наявних ресурсів [137, 138]. Незважаючи на те що в основі теорії циклів знаходиться економічна система, окремі надбання цієї теорії можуть бути використані для розуміння особливостей розгортання кризових політичних процесів.

У вказаній теорії матеріальною підставою для хвилеподібних зрушень при капіталізмі є чергування процесів порушення та відновлення станів економічної рівноваги. Відхилення від рівноважного стану між ринковим попитом і пропозицією визначає короткочасні цикли. Тривалі коливальні рухи притаманні цілій групі соціально-економічних процесів – від накопичення капіталу до зрушень у технологічній структурі виробництва.

У цій теоретичній конструкції криза є лише необхідним елементом довготривалого циклу, періодом затвердження нової парадигми як множини основних керівних принципів, що стають загальноприйнятими для нової фази розвитку. Фундаментальні зрушення, спричинені новою парадигмою, утримуються приблизно 50−60 років. Фази «довгої хвилі» корелюють із циклом розвитку укладів в економіці, що проходять п’ять етапів.

Перший етап характеризується виникненням нових сегментів, нової технологічної структури, інновації поширюються на деяких підприємствах передових галузей. На другому етапі відбувається міжгалузева та просторова дифузія нової техніки та технології, а на третьому етапі прискорюється поширення новинок, це період інтенсивних структурних зрушень, творення нового базису виробничих сил. Четвертий етап – пік підйому економіки, на відміну від п’ятого етапу, який є інерційним, де потенціал екстенсивного росту сковується застарілою технікою, провідними формами господарювання, падінням інвестиційної активності. З піку розпочинається спадний відрізок довгої хвилі, коли економічний потенціал вичерпується; інвестиційна активність падає, виникає необхідність пошуку нових технологічних рішень.

Таким чином, виникає уявлення про те, що криза є притаманним системі процесом, який розгортається за власною логікою і певним сценарієм. На нашу

думку, важливою є вказівка на виникнення внаслідок упровадження нових технологій точок, де система стає особливо чутливою до зворотного зв'язку: розвиток технологій та економічне зростання підсилюють одне одного. Потім позитивний зворотний зв'язок змінюється негативним, економічна кон'юнктура починає гальмувати поширення нових технологій. Після проходження нової точки перегинання знак зворотного зв'язку знову змінюється. Через це економічна система функціонує як автоколивальна і відбувається перехід від одного циклу до нового.

Думка про те, що кризові феномени модернізації генеруються самою природою капіталістичної системи, знайшла продовження у світ-системній теорії І. Валлерстайна. Тут причини криз вбачалися у двох фундаментальних протиріччях: 1) у короткостроковій перспективі максимізація прибутку вимагає максимізації вилучення додаткового продукту з безпосереднього споживання більшості; 2) у довгостроковій перспективі − безперервне виробництво додаткового продукту вимагає масового попиту (який може бути створений лише перерозподілом вилученого додаткового продукту). Оскільки ці дві тенденції є протилежними, система переживає постійні кризи, які в тривалій перспективі її ослабляють [37, с. 33].

У світ-системній теорії природа криз капіталістичної системи визначається як циклічна. У розвитку цієї системи є періоди, коли одна з держав стає найпотужнішою, і періоди, коли потужність центру більш розсіяна, що збільшує простір для дій слабкішим державам. У міру того як капіталістична світ-економіка наближається до повного панування ринкових принципів, загострюються соціальні, економічні і, перш за все, політичні протиріччя системи. Капіталізм у зв'язку із цим остаточно руйнує свій «захисний шар», що вказує на експлуататорську природу системи, та забезпечує соціальну базу для завершення процесу руйнації політичної системи.

Функціонування капіталістичної світ-системи потребує, щоб соціальні групи переслідували свої економічні інтереси всередині єдиного світового

ринку, прагнучи в той же час деформувати цей ринок для власної вигоди, організовуючи вплив на держави, деякі з котрих набагато сильніші, ніж інші, але за умови, що жодна з них не контролює увесь світовий ринок.

Таким чином, капіталізм використовує не лише привласнення власником додаткової вартості виробленого працівником, але і привласнення «зоною серцевини» додаткової вартості, що виробляється у світ-економіці в цілому. Кризовість капіталізму як системи втілюється в тому, що «капіталізм перш за все є явищем світ-економіки, а не національних держав» [37, с. 19]. Отже, ключовий пункт цієї теорії втілюється в тому, що «самі процеси розвитку капіталізму підривають політичну силу системи» [37, с. 48]. Це означає, що політичні кризи походять від особливостей капіталістичного розвитку та спричиненого ним геополітичного розподілу.

Більш сучасна спроба врахувати усі вказані параметри здійснена в колективній праці «Анатомія криз», де було запропоновано системний підхід у дослідженні криз економічної системи. Тут поява системних криз пов'язувалася із відносинами системи з навколишнім середовищем (природою); динамікою ресурсної бази; рішеннями, які ухвалювалися суб'єктами економічного процесу [2].

Економічна криза починається з моменту максимізації обсягів споживання та відсутності регенераційних інвестицій. Виснаження ресурсів у кінцевій точці стає незворотним, і виникає ситуація неможливості не тільки повернення до попереднього стану, а й навіть фіксації в певній точці.

Причиною появи кризових феноменів стають завеликі обсяги споживання, які спричиняють виснаження природних запасів, а звідси збільшуються витрати, що, у свою чергу, знижує темпи зростання ресурсовикористання. Іншими словами, тут витрати на видобуток відіграють усе більшу роль, а нарощування ресурсовикористання вже не приносить прибутку.

Відновлення рівноваги відбувається лише зі зменшенням обсягів ресурсовикористання до регенераційного потенціалу природи. Відтак, для

економічної системи діє закон: чим більше розвинута технологія, тим довше вигідна кризова стратегія, і відновлення рівноваги відбувається при більшому виснаженні ресурсів. Єдино можливим переходом від кризового розвитку до рівноважного є збільшення витрат на відновлення. Отже, у короткочасному вимірі суспільство програє (обсяги споживання стають меншими). Але призупинення виснаження ресурсів дозволяє надалі збільшувати обсяги ресурсовикористання на новій рівноважній траєкторії. Через певний час рівноважний розвиток стає більш вигідним, але лише у випадку послаблення соціально-демографічних проблем.

Розвиток кризи в рамках «середовище−система» розглядався як процес із шести пунктів. Криза виникає, коли система починає споживати більше, ніж здатне відновити середовище. За «Анатомією кризи», у перших чотирьох точках ще є можливість повернутися до попереднього стану, хоча й з певними перешкодами. П’ята точка означає кінець існування системи. Кожна із цих особливих точок розділяє кризову траєкторію на декілька етапів.

Особливістю перебування системи на кризовій траєкторії є те, що на перших етапах плата за перехід до рівноважного стану невелика – тимчасове зниження темпів росту споживання, але в подальшому для цього необхідними стають усе більш масштабні та тривалі скорочення обсягів.

У запропонованій теоретичній конструкції відносини між суспільством (системою) та природою (середовищем) залежать від обсягів споживання та демографічної динаміки, що дозволило виокремити декілька кризових сценаріїв.

До першої групи було віднесено кризи із сприятливим прогнозом, де відбувається відновлення рівноваги ресурсовикористання та споживання, хоча визнавалася можливість їх тимчасового скорочення, проте з продовженням регенераційних внесків. Виокремлювалися й різновиди цього сценарію. Першій варіант − випадок без періоду скорочення рівня індивідуального споживання, а лише з тимчасовим зниженням індивідуального споживання (що залежить від демографічної ситуації). Другий варіант: тимчасове

зниження або припинення росту. Третій (умовно сприятливий) − тимчасове зниження рівня індивідуально споживання нижче мінімального рівня на тлі скорочення чисельності населення.

До другої групи ввійшли кризи з несприятливим сценарієм, за якого відбувається відновлення рівноваги за рахунок зменшення обсягів ресурсовикористання та споживання. Як підвиди виокремлювалися такі сценарії: 1) умовно неблагополучні (зі зниженням обсягів ресурсовикористання на більшому, ніж на початку кризи, рівні споживання); 2) невдалі (з відтворенням рівноваги на меншому, ніж на початку кризи, рівні обсягів ресурсовикористання та споживання); 3) катастрофічні (з повним виснаженням ресурсів і падінням споживання до нуля). Звідси основним наслідком антропогенної трансформації навколишнього середовища є зниження регенераційного потенціалу природи. Практично усі види природних ресурсів у міру зниження їх запасів зменшують здатність до відтворення. Виснаження одних ресурсів впливає на відтворювальні здібності інших ресурсів.

У роботі «Анатомія кризи» зазначалося, що на розвиток криз впливають дві групи протилежних векторів: збільшення обсягів споживання та екологічна обмеженість ресурсної бази. Водночас кожна із цих сил утворюється з множини складових, які змінюються на основі власних закономірностей, посилюються та послаблюються, складним чином взаємодіючи одна з одною.

Таким чином, кризова траєкторія є надчутливою і реагує на множину антропогенних і природних факторів. До найголовніших чинників впливу було віднесено: 1) демографічний; 2) соціально-культурний (прагнення збільшувати матеріальне багатство); 3) економічне зростання попиту й цін на ресурси та конкурентна боротьба, що потребує зниження всіх можливих витрат. Усі такі процеси взаємопов’язані, але розвиваються за власними законами і залежать від множини факторів. Тому сила їх впливу постійно змінюється. Поглиблення кризи відбувається нерівномірно, залежно від того, який із процесів є визначальним, наскільки взаємодіють між собою різні чинники.

Важливим є і зауваження про дещо уповільнену реакцію системи – існування затримки реакції системи у вигляді «лага» в певний відрізок часу між впливом на систему та результатом. У рамках виснаження ресурсів – це процес, який постійно підштовхує систему суспільство – природа до відновлення рівноваги. Чим далі заходить виснаження ресурсів і зростають витрати на видобуток, тим сильніше гальмується кризовий процес. Звідси перебування системи на кризовій траєкторії підлягає дії закономірності: чим менші запаси ресурсів, тим менш глибока та ризикова криза формується на їх основі.

У XXI ст. ідеї І. Валлерстайна отримують творчу розробку і зумовлюють нові підходи до розуміння природи політичних криз. Д. Харві у праці «Новий імперіалізм», аналізуючи особливості розвитку капіталізму сучасної епохи, ввів поняття «просторово-часове закріплення», «криза переміщення» та «накопичення шляхом позбавлення прав на володіння» [471]. Відштовхуючись від цих ідей, Д. Аррігі у статті «Просторове та інше закріплення історичного капіталу» припустив, що одним зі способів розв'язання криз капіталізму є їх перенесення на майбутні періоди та географічна експансія [418].

Такий шлях подолання надмірного економічного накопичення стає прийнятним, коли капітал уже не може приносити прибутки. Надлишковий капітал примушує шукати прибуткові вклади в новому географічному просторі, який через певний час облаштовує фізично та соціально. Так відбувається просторове розширення системи накопичення.

У протилежному випадку, коли капітал не знаходить простору для засвоєння, відбувається його девальвація. Тоді виникає проблема «кризи пересування» через спротив руху капіталу. Ця криза відображає проблему балансу сил, що призводить до ослаблення гегемону та виведення на орбіту нової держави-ядра, є періодом накопичення капіталу шляхом позбавлення прав на володіння. Історична практика цього процесу втілюється в переведенні різних прав власності (суспільної, державної) у приватну власність або в колоніальному привласненні ресурсів.

Спираючись на концепти Д. Харві, науковці виокремлюють чотири систематичні цикли накопичення, кожен з яких демонструє більшу здатність просторового розширення, але менший часовий період існування (вбираючи в себе фазу матеріальної експансії (вкладення у виробництво та торгівлю) та фазу фінансової експансії (вклад та володіння титульними правами власності) [417]. При кожному наступному циклі ці форми приводили до появи нової панівної сили і нової організації системи накопичення, змінюючи географію історичного капіталізму. Зазвичай, вказують на явище «фінансіалізації» як особливої стратегії збереження геолідерства − засобу збереження системи за рахунок імпорту криз на залежні території через експансію глобальним центром кредитно-грошової маси.

Д. Аррігі описує розвиток світового капіталізму через три змінні [419]. Перша – домінуюча організація уряду, так історично капіталізм еволюціонує від міст-держав до світового панування. Друга змінна – типи режиму та цикли, де цикли розмежовуються на екстенсивні та інтенсивні. Цикли просторової експансії історичного капіталізму мають важливу особливість: кожен наступний етап відтворює ті урядові та економічні стратегії і структури, які були витіснені в попередньому циклі. Третя змінна − включені витрати – захисту, виробництва, трансакції та відтворення.

Переходи між історичними циклами капіталістичного накопичення було запропоновано описувати як маятниковий рух між імперськими космополітичними та національними корпоративними структурами. Імперські космополітичні структури були названі екстенсивними режимами, а національні корпоративні − інтенсивними. Екстенсивні режими проводять територіальну експансію. На відміну від них, інтенсивні консолідують засвоєний простір. Глобалізація як певний етап розвитку капіталізму призводить до посилення імперських космополітичних (національних, корпоративних) урядових ділових організацій.

Кризовим потенціалом слугує фактор перенакопичення, який спирається на певне просторово-часове переміщення капіталу, ослабляє центри

накопичення капіталу. У процесах перенакопичення капіталу значну роль відіграє держава (поєднання державних і бізнес-структур), а накопичення шляхом відбирання прав володіння провокує соціальні конфлікти та ослабляє домінуючий режим накопичення.

Важливий вплив має і фактор часу, точніше − його зменшення між кризами перенакопичення капіталу, який ліквідує старі режими і формує нові. Так, у роботах Д. Аррігі йдеться про системні цикли накопичення капіталу, де кожен новий цикл призводить до більшого охоплення простору системою взаємовідносин «центр-периферія». Охоплення нових ринків і ресурсів мобілізує додаткові засоби для подолання внутрішніх криз і запускає новий цикл накопичення.

Подібний підхід, але уже відносно суспільно-політичних криз можна спостерігати у праці А. Назаретяна «Цивілізаційні кризи в контексті Універсальної історії», де наголошується, що у випадку достатності умов система прагне до екстенсивного розвитку, нарощуючи навантаження на середовище та виснажуючи ресурси [219]. Зі збільшенням обсягів ресурсовикористання ефективність знижується, а лінійне посилення антиентропійної роботи призводить до руйнації середовища разом із системою. Відтак механізми, що ефективно працювали на попередньому етапі, на наступному стають дисфункціональними.

Система отримує шанс конструктивного подолання кризи тільки за умови достатності внутрішнього ресурсу слабо структурованого та актуально некорисного різноманіття. Будь-які із «зайвих елементів», що збереглися на периферії системи, зі зміною умов життя стають домінуючими і забезпечують утворення нової, іноді більш високоорганізованої системи. Це правило надлишкового (нефункціонального) різноманіття, яке означає, що екзогенні кризи зумовлюють адаптивні перебудови соціальної системи без якісного удосконалення.

А. Назаретян вводить у використання «закон взаємовпливовості системи і середовища»: зі зростанням технічного потенціалу збільшується зовнішня

стійкість соціуму, але збільшується чутливість до внутрішніх коливань. Виокремлення стійких систем, усе більш далеких від рівноваги із зовнішнім середовищем, забезпечується за рахунок ускладнення внутрішніх структур, а також утворення динамічних інформаційних моделей, здатних до адаптації та сприятливих до управління.

Вводилася і категорія «глибини кризи»: чим більший обсяг ресурсів для екстенсивного росту і чим довше відсутній зворотний зв'язок від середовища, тим стійкішими є вироблені стереотипи діяльності і меншими – шанси на успішне подолання криз. Звідси походить загальне правило післякризових станів: усе більший відхід від природного стану означає все більше перетворення середовища системи.

Кризи розглядаються як залежні від демографічних коливань. Так, причиною виникнення кризових станів стає зростання населення, що випереджає зростання внутрішнього різноманіття соціальних систем. Водночас прогресивне подолання кризи також приводить до демографічного зростання.

Демографічний стан є основним фактором, який визначає сценарії розгортання криз: спрощення, руйнація, наближення до рівноваги – або ускладнення, добудова та ще більша нерівноважність. Унаслідок вичерпування резерву для широкомасштабної міграції все більш значною стає проблема пошуку відповіді на кризу.

Не прояснює ситуації і те, що кризові явища можуть бути спричинені стихійними процесами, а можуть бути наслідком свідомих дій панівної верхівки, спрямованих на збереження влади, привілеїв і багатства. Отже, на появу та розвиток політичної кризи впливають як об'єктивні (особливості розвитку та функціонування політичної системи), так і суб'єктивні чинники (інтереси системотвірних агентів системи, ЗМІ, діяльність партійних осередків, ставлення соціуму до влади та ін.).

Таким чином, криза набуває характеристик складного явища, для виникнення якого потрібен збіг достатніх і додаткових умов. Криза може

виступати суб'єктивно зумовленим явищем і тому може бути спровокована (створена) штучно. Подолання кризовості можливе завдяки ефективним діям політичного керівництва. І навпаки, поглиблення її до розпаду об'єкта − внаслідок відсутності таких дій. У випадку, коли кілька сутнісних характеристик об'єкта зазнають вимушених змін, настає трансформація як форма нестабільності.

Найбільш детально системну природу кризового процесу було розглянуто в межах напрацювань синергетичної парадигми – в працях В. Буданова, Р. Карпінської, С. Курдюмова, М. Моїсеєва, І. Пригожина, Є. Сєдова, Г. Ханіна [27, 128, 165, 215, 298, 324, 374].

На відміну від системного підходу, за синергетичними уявленнями суспільство є нерівноважною системою особливого типу, стійкість якої забезпечується штучним опосередкуванням зовнішніх (з природним середовищем) і внутрішніх відносин, а культура – це комплекс опосередкованих механізмів, засобів і матеріальних продуктів, мови, міфології, моралі, права. Отже, культура виступає антиентропійним механізмом, який змінюється відповідно до потреб нерівноважної системи.

Стійка нерівноважна система може змінювати власні сценарії розвитку, знаходячись в особливому стані − фазі біфуркації, яка має декілька параметрів порядку. Біфуркація – поняття синергетики, що означає роздвоєння сценаріїв (атракторів) у фазі зниження стійкості системи. Врешті-решт система починає немов би «притягуватися» до такого атрактору, і з певного моменту її перехід у стан хаосу є неминучим.

Зазвичай виокремлюють три можливі сценарії руйнації нерівноважної системи: катастрофа, зміна середовища та зміна шаблонів життєдіяльності. Виокремлюють «простий атрактор», що є саморуйнуванням системи (варіанти: самовбивство, міграції в нове середовище з невичерпаними ресурсами або адаптація системи до умов, що змінилися, без якісного розвитку системи). Останнє стає можливим при кризах екзогенних, спричинених зовнішніми подіями – такий собі «адаптивний регрес».

Більш складним варіантом атракторів є «дивний атрактор», що охоплює випадки, коли стійкість, що забезпечується новими механізмами життєдіяльності, досягається на більш високому рівні нерівноважності із середовищем. Іншими словами, це випадок збереження системи через її розвиток.

І. Прангішвілі в статті «Загальносистемні закономірності та проблеми управління» прирівнює кризи до точки, де стає можливим переведення системи з одного якісного стану в інший лише за мінімального впливу [296]. У таких точках криза (навіть в одній із підсистем) зумовлює лавиноподібний кризовий процес. Такий результат мають кризи у фазах надлому, спаду в кінці циклу. Зворотний (негативний) зв'язок може зменшити інтенсивність кризи.
У фазах підйому кризові ситуації коротші за тривалістю і мають більш спокійний характер. Особливу вагу має те, що в точках біфуркації система «здійснює» пошук додаткових ресурсів для зниження гостроти криз.

Сам характер кризового процесу визначається фундаментальними закономірностями, де, по-перше, потенціал системи залежить від ступеня її організованості (від характеру взаємодій між елементами). По-друге, у стійких системах діють причинно-наслідкові зв'язки, причому в нестійких, хаотичних станах причина та наслідки можуть мінятися місцями. По-третє, система спроможна зберегти стійкість за рахунок протидії зовнішньому впливу. Важливим є і те, що структурна стійкість системи визначається стійкістю найбільш слабкої підсистеми.

Відтак, криза як механізм переходу з одного якісного стану в інший має складний характер, у процесі якого виявляється неузгодженість між різними елементами та підсистемами, яка призводить до того, що тривалість циклів розвитку, підсистем та об'єктів є різною, а самі цикли синхронізовані між собою. Виникає ситуація, коли окремі підсистеми, елементи та деякі параметри системи вже відповідають новій якості, а деякі залишаються на попередньому рівні. Розвиток складних систем є ланцюгом криз, причому кризові явища мають різну впливовість на різних етапах розвитку системи, а

звідси прояви нестабільності або криз системи спостерігаються в зовнішньому середовищі.

Отже, синергетичне розуміння політичного процесу – це перш за все визнання того, що стани − наближені та віддаленні від рівноваги – підпорядковуються дії різних законів структурних змін системи. Наприклад, В. Василькова описує два режими зародження порядку [44]. Перший режим – LS – характеризується домінуванням неентропійних факторів, чутливістю до флуктуацій, зростанням неоднорідності та різноманіття соціальних структур, порушенням симетрії, тенденціями хаосу на мікрорівні, зростанням інтенсивності процесів (прискорення динаміки). Другий режим – HS – відзначається домінуванням дисипативного фактору, слабкою чутливістю до флуктуацій на мікрорівні, розмивом неоднорідностей, збільшенням одноманітності, зменшенням інтенсивності (уповільнення динаміки).

Таким чином, якщо політична система перебуває в першому режимі, то для неї притаманні процеси посилення соціального метаболізму, соціальна диференціація, поява нових соціальних і професійних груп та прошарків, збільшення хаосу на макрорівні (посилення злочинності). Водночас В. Василькова пов’язує цей режим із поширенням ідей та цінностей лібералізму.

На противагу першому режиму, стан збереження порядку означає, що система переходить до більш замкненого стану, обмежуючи зовнішні контакти. Це період становлення авторитарного або тоталітарного режиму з єдиним ієрархічним центром влади як результат боротьби з існуючою неврівноваженістю та неоднорідністю на макро- та мікрорівнях засобами домінуючої ідеології та посиленням традиційних цінностей, що послаблюють соціальну мобільність.

Як видно, головною проблемою дослідження соціальних систем в рамках синергетики є те, що траєкторія соціального циклу має як біфуркаційні зони стохастичного вибору (моменти зламу тенденцій циклу, нижчі та вищі точки хвилі), так і стійкі та детерміновані ділянки розвитку, де послідовно

розгортаються процеси самоструктурування. Іншими словами, нелінійний характер політичної системи та середовища нерівномірно стимулює розвиток її різних частин. Відтак антикризові засоби потенційно можуть стати причинами розгортання кризових явищ, переводячи систему на стадію накопичення протиріч в умовах погіршення системного стану та ресурсної бази. Така несинхронність і полівекторність засвідчує труднощі опису системи через надвелику кількість параметрів.

1.2. Етапи понятійної еволюції «кризового синдрому модернізації»

Єдиним понятійним винятком, у якому відображалася загроза перетворення антикризових засобів на причини появи наступних кризових явищ, є поняття «кризовий синдром модернізації», введене в науковий ужиток колективною працею «Crises and Sequences in Political Development» (1971) під загальною редакцією Л. Біндера [441]. Ця робота стала сьомим томом досліджень політичного розвитку, здійснених під протекторатом Комітету з порівняльної політології.

Ця колективна збірка була створена в рамках системного підходу, запровадженого Д. Істоном, де одиницею аналізу політичної системи стали інтеракції як усередині неї, так і в навколишньому середовищі [449, с. 32−33]. У рамках цього підходу система є цілісністю, яку не можна звести до простої суми її частин. Найзначнішою рисою системи є її ієрархічність. Це означає, що кожна точка системи може розглядатися як система. Закони всіх систем однакові для всіх типів, видів і класів. Щодо стану системи, то він діагностувався за особливостями взаємодії з навколишнім середовищем.

Перш за все зазначимо, що метою колективної праці «Crises and Sequences in Political Development» було оголошено дослідження політичного розвитку в історичній ретроспективі засобами порівняльної політології. Авторами окремих розділів виступили Дж. Коулмен, Дж. Ла Паломбара, Л. Пай, С. Верба, М. Вейнер. Потрібно вказати, що всі ці автори були добре

відомими в науковому співтоваристві завдяки серії досить успішних порівняльних досліджень. Так, Дж. Коулмен у 1965 р. видав книгу, присвячену проблемам освіти в модернізованих суспільствах [437]. Дж. Ла Паломбара та М. Вейнер мали досвід спільного дослідження особливостей функціонування політичних партій у суспільствах, що розвиваються [493]. Л. Пай приділяв увагу проблемам ідентифікаційних процесів [516]. Дж. Ла Паломбара досліджував проблему бюрократії в суспільствах, що модернізуються [491].

Важливим для історії виникнення «кризового синдрому модернізації» є те, що кожен з авторів колективу збірки виокремлював проблемні зони залежно від розгляду своєї теми та мети дослідження. Так, Л. Біндер обґрунтовував необхідність розширення змісту поняття «модернізація» засобами пошуку історичних прикладів вдалого «осучаснення» [428]. Більше того, він висунув питання про врахування при дослідженні модернізації «залежних» та «незалежних» умов, які можуть вплинути на її успішність. Наприклад, для базової (європейської) моделі модернізації, на думку Л. Біндера, характерним стало поєднання залежності ціннісної системи від політики та незалежності від зовнішнього політичного середовища.

Рух до сучасності Л. Біндер пов’язував із наявністю проблем у сферах: 1) ідентичності (релігійної, етнічної та підданської); 2) легітимності (як іманентного ресурсу політичної системи); 3) політичної участі − еліт і мас (від сім’ї до груп); 4) розподілу між статусом і привілеями, контролю над управлінням; 5) ступеня адміністративного охоплення та легального поширення (включення в соціальну систему). Загалом Л. Біндер обстоює позитивне уявлення про модернізацію, яка, незважаючи на певні труднощі, є процесом, що потенційно може консолідувати суспільство через повноцінну політичну участь. Таким чином, модернізація − це те, що реально може зробити соціальне життя кращим.

Дж. Коулмен, навпаки, зосередився на аналізі модернізації як процесу, що, по-перше, сприяє структурній диференціації та, по-друге, підпорядковується імперативу досягнення політичної рівності. І, по-третє,

запускає інтегративні здібності політичної системи та позначає її адаптаційний потенціал. З цієї позиції надуманими виглядали претензії на однотипність модернізацій та виокремлення її норми. Більше того, поставали проблеми: 1) приховування величезних розбіжностей у політичному розвитку; 2) подання відмінностей між традицією й сучасністю як незворотних та однолінійних [438].

Л. Пай у колективній праці зосередив увагу на балансуванні системи між розвитком і тенденцією до впорядкування, що по-іншому висвітлювало взаємовідношення між традицією та змінами політичної системи і дозволяло вийти на більш загальний рівень розуміння політичної системи крізь призму основних векторів – інтеграції та універсалізації [520, 521]. Кризи ідентичності та легітимності в трактуванні Л. Пая є природним явищем: вони спричиняються розмежуванням між тими, хто править, і тими, ким правлять.

Л. Пай виокремив декілька типів ідентифікаційних криз: 1) національні й територіальні; 2) класові; 3) національні та етнічні; 4) ідентифікаційні кризи і соціальні зміни. Як можна побачити, типи криз виокремлювалися парно і за принципом нарощування, що давало можливість пояснити конфліктний потенціал. На думку Л. Пая, в розгортанні усіх видів криз ідентифікації політична еліта відіграє критичну роль і несе відповідальність за створення або відсутність бази для національної єдності. Так, на відміну від кризи ідентичності, що є специфічним структурним імперативом, криза легітимності формується і владою, і соціумом. У цьому розумінні така криза вміщує в собі позитивний заряд, оскільки вимагає від політичної еліти гнучкості та динамічності.

За Л. Паєм, модернізація обов’язково формує парламентські відносини, що є втіленням поширення права участі. Л. Пай також оперував поняттям «синдром розвитку», яке охоплювало ситуацію не просто розширення масштабів політичної участі, а й легітимацію її можливих альтернативних зразків. Причини трансформаційних збоїв вбачалися в ідентифікаційних питаннях: модернізаційний процес ставав причиною глибокого порушення

ідентифікації людини з усією системою через те, що в «незахідних» суспільствах політична сфера чітко не відокремлена від площі соціальних і особистих стосунків.

М. Вейнер досліджував політичну участь як причину та водночас наслідок кризи політичного процесу [538]. У роботі «Політична участь: криза політичного процесу» він висунув такі основні питання: 1) чи є можливою політична самоорганізація мас; 2) як досягти суспільної злагоди; 3) чи є встановлення лімітів на політичну участь запорукою політичної стабільності; 4) якими повинні бути умови рівності, моральності та представництва в діяльності парламенту.

Пошук відповідей надав М. Вейнеру можливість виокремити декілька умов політичної участі, які сприяють модернізації. Це, по-перше, активність, в основі якої знаходяться почуття та артикуляція політичних вимог. По-друге, добровільність і законодавчо закріплені правила здійснення вибору. По-третє, вибір громадян і право обирати та бути обраним. Водночас М. Вейнер не відкидав того, що політична участь виступає фактором, який може генерувати кризи і відтак потенційно спроможний підривати інституціоналізацію змін.

На відміну від інших авторів, Дж. Ла Паломбара зосередив увагу на проблемах структурування влади під час модернізаційних зрушень [492]. Він указував на подвійний характер змін, які, з одного боку, можуть привести до демократизації через можливість увести парламентську систему, а з іншого − підмінюють її новими технологіями та виборчими перегонами.

Міркування Дж. Ла Паломбари відзначаються системністю. Це проявилося в наголосі на тому, що успішність модернізації залежить не тільки від особливостей національної держави, а й від географічного і навіть психологічно-соціального фактора. У цих межах криза розподілу позиціонувалася як найвищий пік наростання проблемних чинників. Її розгортання означало, що система переживає ситуацію одночасного загострення проблем і втрат від криз ідентичності, легітимності, участі та поширення. Цей небезпечний етап може стати причиною оновлення системи у

вигляді змін політичної еліти, адаптації нових інститутів або взагалі творення нового політичного режиму. Дж. Ла Паломбара зазначав, що ця криза розгортається лише за певних обставин: 1) наявний перехід від одних виробничих відносин до інших; 2) ресурси мають перекривати суспільні вимоги; 3) змінюються базові цінності.

У заключній частині С. Верба пропонує для обговорення такі проблемні зони, що в подальшому можуть призвести до кризи як стану, що активізує пошук інновацій для їх подолання з боку урядових інституцій: 1) проникнення – у сенсі з'ясування, наскільки ефективним є урядовий контроль; 2) участі – у контексті того, хто бере участь у політичному процесі, а хто має вплив на прийняття урядових рішень; 3) легітимності – як основи, що визначає те, наскільки рішення уряду приймаються народними масами і є успішними; 4) розподілу – «якою мірою рішення уряду використовуються для розподілу матеріальних благ та інших пільг у суспільстві»; 5) ідентичності – виокремлення кола осіб, відповідальних за рішення, та кола тих, хто підпадає під сферу прийняття рішень уряду [534].

Виправдання ідеї про те, що процес трансформації суспільства може викликати множину криз політичної системи, які уражають різні її сегменти та відбуваються одночасно, С. Верба вбачав в уявленні стандартності модернізації, що має проходити певні послідовні етапи [534, с. 299].

Редактор колективного твору Л. Біндер зазначив, що узагальненням проведених досліджень може стати схема криз модернізації та їх наслідків (послідовностей). На його думку, в перспективі ця схема набуде методологічної ваги, оскільки виокремлення складнощів модернізаційного процесу підкреслює важливість наслідування певного плану при розгортанні модернізації, а це значно підвищує успішність стратегій змін. Автоматично це означало збільшення ваги порівняльної експертизи, яка посилює ймовірність знаходження чітких теоретичних відповідей на кризу як практичний стимул [428].

Водночас С. Верба не приховував серйозних сумнівів щодо успішності методологічного використання поняття «кризовий синдром модернізації». На його думку, запропонована концепція криз та подолання їх наслідків мала суттєву ваду, а саме − неможливість відокремити труднощі від криз, а отже − причини від їх наслідків [534, с. 297]. Проте С. Верба не заперечував, що розгляд проблем модернізації крізь призму кризових явищ має сенс, оскільки тривалість модернізаційних процесів змінюється: проблеми, які, наприклад, Британія переживала протягом століть, нові нації будуть переживати у прискореному темпі [534, с. 314].

Один з найвідоміших дослідників теорії модернізації Ч. Тіллі, вдаючись до аналізу колективної праці, описує множину криз як послідовне розгортання таких проблем: проникнення, поширення, участі, ідентичності, легітимності та розподілу − причому кожен етап зумовлював відповідні антикризові дії [530]. Подолання «кризи проникнення» передбачалося засобами: 1) закладення поля адміністрування заради ресурсної мобілізації; 2) створення республіканського порядку; 3) координування колективних дій через розвиток інфраструктури, зародження активності, захист акцій протесту. Наступну проблему − «кризу поширення» − пропонувалося вирішувати впровадженням правових відносин, які врівноважували б вплив різних державних і недержавних секторів національної спільноти. Перемога над «кризою участі» вбачалася в поширенні суспільної толерантності до непривілейованих страт населення та забезпеченні прав організованої опозиції. Припускалося, що розвиток медіа та агенцій із соціалізації майбутніх громадян у національну спільноту (підкреслювалася роль школи в інституціоналізації ритуалів, символів, міфів) може подолати «кризу ідентичності». Зусилля щодо забезпечення лояльності та пошани до існуючих у політичній системі інститутів мало б сприяти подоланню проблеми легітимності. Виокремлення «кризи розподілу» акцентувало увагу на необхідності заснування як соціальних установ, так і служб безпеки з обов’язковим створенням трансферів між багатими та бідними [530, с. 608−609].

Слід зазначити, що більш поширеною стала п’ятикризова версія, де кризовий синдром модернізації пов’язувався з кризами проникнення, участі, ідентичності, легітимності та розподілу. Менш відомим є трактування кризового синдрому як поєднання криз соціуму (легітимності, ідентифікації) та держави (ефективності влади).

Подібне непорозуміння засвідчує, що ні політична криза, ні множина криз не стали об’єктом дослідження, − тобто «ані кризи, ані послідовності, ні зв’язки між ними не були надійно ідентифіковані» [530, с. 611]. В цьому контексті слушною є думка Р. Грю, який вважав, що «синдроми модернізації» перетворилися на метафори і є сортом інтелектуальної претензії на науковість модернізаційної теорії [464, с. 306].

Проте, потрібно відзначити, що питання взаємозв’язку між кризами політичних режимів і досвідом успішної модернізації ставилися ще до виходу колективної праці під редакцією Л. Біндера. Так, у 1965 р. в праці Р. Арона «Демократія та тоталітаризм» зауважувалося, що неможливо надати повний аналіз політичної системи, не врахувавши її шлях до модернізації [6, с. 91]. Криза ж є крайньою точкою розпаду політичного режиму. Самі кризові періоди можуть мати різну природу і різну тривалість, що визначається причиною руйнації політичного режиму: втрата підтримки підданих; відмова громадян підтримувати режим або відкрита ворожість режиму; нестійкість уряду [6, с. 77−79].

Р. Арон зазначав, що причини криз конституційно-плюралістичних режимів пов’язані або з надмірною олігархічністю, або з надмірною демагогічністю. У першому випадку руйнація настає, коли панівна меншість використовує державні інститути у своїх цілях, перешкоджаючи громадянському правлінню, а формальна повага до свобод особистості перероджується у знаряддя збереження віджилих привілеїв. У другому випадку криза спричиняється тим, що: 1) олігархія стає непомітною; 2) певні групи виявляють безкомпромісність у здійсненні своїх вимог; 3) для збереження спільних інтересів не залишається реальної влади; 4) розбрати між

групами правлячої меншості досягають високого ступеня напруження [6, с. 64].

Усі такі явища дозволяють виокремити два кризогенні виміри. Перший − політичний, аналіз якого показує, що конституційно-плюралістичний режим руйнує сам себе своєю тривалістю, стаючи з часом більш уразливим. Другим виміром є соціально-економічна інфраструктура, яка потенційно може призвести до проблем у функціонуванні політичної системи [6, с. 72].

Вихід із кризи для конституційно-плюралістичного режиму має декілька форм: державний переворот; передання влади на законних або напівзаконних підставах, після чого відбувається: революція, військовий розгром, іноземне вторгнення. Кризи тоталітарного режиму породжуються його діалектичною сутністю, де ідеологія, що використовується для досягнення мети, виконує роль кризогенного чинника, або таким чинником стає сила, яка застосовується заради формування суспільства відповідно до вимог ідеології. Проявами наростання кризовості тоталітарного режиму є втрата привабливості режиму та ослаблення підстав терору [6, с. 98, 109, 110].

Спроби виокремити проблеми, пов’язані з модернізацією, були здійснені в роботі С. Блека «Динаміка модернізації» (1966), де наголошувалося, що: 1) конфронтація сучасних ідей і традиційних параметрів знань та інститутів; 2) економічне зростання, перехід від аграрного способу виробництва до переваги урбаністичних та індустріальних відносин; 3) фундаментальні зміни соціальних структур – самі можуть у майбутньому стати причиною криз [429, с. 67−68].

Дж. Гелбрейт пов’язував причини криз модернізації з індустріалізацією, яка призводить до змін сутності держави, з набуттям нового змісту політичною діяльністю та втратою суверенності особистості [83]. На його думку, причинами зміни ролі держави стали: залежність індустріальної системи від «навіювання відповідних уявлень про стан, перспективи та завдання держави або загрози»; регулювання державою сукупного попиту на продукти індустріальної системи, що перетворило державу на інструмент

ведення бізнесу; залежність індустріальної системи від кваліфікованих кадрів, основним замовником яких виступає та сама держава [83, с. 421, 464]. Отже, кризи індустріальної доби спричиняються нестійкістю відносин між державою та підприємницькою корпорацією, а також необхідністю балансування, щоб оминути панування держави над корпорацією або бізнесу над державою.

Ще одним чинником генерування криз виступає факт зміни сутності політичної активності, що пов'язується Дж. Гелбрейтом із перевагою колегіальних відносин в індустріальну добу. Так, вплив корпорацій на соціум стає фатальним: втрачається індивідуальна сила, необхідна для політичної боротьби. Водночас ця доба отримує додаткову здатність до генерування криз через тотальну спроможність індустріальної системи навіювати уявлення про існування непримиренного конфлікту для виправдання власного існування та втрату суверенності особистості внаслідок збільшення ваги рекламного навіювання [83, с. 458, 470].

Але, як уже було зазначено, поняття «кризовий синдром модернізації» не було сприйняте науковим загалом. Поширеним є припущення про категоричне неприйняття самого поняття «синдром». Це не відповідає дійсності. Так, у праці «Політична людина» С. Ліпсета згадується «синдром умов», який визначає правило: чим багатшою є країна, тим більша ймовірність, що вона буде проводити демократичну політику [500, с. 28].

Л. Пай також розвивав ідеї (які ввійшли в історію як «синдром із сімнадцяти пунктів»), що модернізація в незахідних країнах має певні закономірності:1) сфера політики не відокремлюється від сфери особистих і суспільних відносин; 2) політичні партії відображають інтереси або соціальної групи, або впливового лідера; 3) впливовість політичних клік, які є втіленням особистих відносин; 4) значну політичну свободу керівництва політичних угрупувань; 5) подання опозиційних рухів та еліт як революційних; 6) відсутність інтеграції серед учасників політичного процесу, що є наслідком відсутності в суспільстві єдиної комунікаційної системи; 7) залучання нових елементів для виконання політичних ролей; 8) залежність політичного процесу

від типових орієнтацій поколінь; 9) невиразний консенсус щодо законних цілей і засобів політичної дії; 10) високий ступінь поєднання та взаємозаміни ролей; 12) незначна роль інтересів організованих груп; 13) апеляція влади до недиференційованої спільноти; 14) залежність еліти від зовнішньої політики; 15) перевага емоційних і символічних моментів у політичному житті; 16) впливовість харизматичних лідерів; 17) відсутність політичних посередників [244, с. 66−68]. Тут «синдром розвитку» охоплює вид прогресу, «один з аспектів багатовимірної соціальної зміни» − глибоке перетворення традиційних устроїв життя та накладання західних індустріальних методів і цінностей на незахідний світ [518, с. 71−78].

Не останнє місце серед критичних зауважень відносно поняття «кризовий синдром» посідали звинувачення в надмірності оптимізму теорії модернізації взагалі, де модернізація розглядалася як центральний факт сучасної історії та «набула ознак політичної ідеології західного егоїзму, такого собі захисного консерватизму» [534, с. 289].

На нашу думку, основне пояснення неприйняття колективної роботи під ред. Л. Біндера полягає в тому, що ця праця була створена в межах порівняльної політології, бурхливий розвиток якої розпочався у 50-х рр., а основні надбання припали на 60-ті рр. XX ст. Сутність порівняльної методології вбачалася в необхідності встановлення подібного у відносинах між деякими неподібними аспектами національної політики тих або інших країн та відмінного в подібних соціальних системах [185]. Це означає, що аналіз модернізаційних перетворень і пов’язаних із ними криз засобами порівняльної політології мінімально вимагав: 1) виокремлення структур, які виконують політичні функції у всіх суспільствах, незалежно від масштабу і політичної культури; 2) визначення географічного регіону, до якого належить країна: ядро капіталістичної системи або третій світ; 3) вибору масштабу аналізу, який би враховував культуру, політичну соціалізацію, змінні феномени, що впливають на формальну структуру правління; 4) врахування

особливостей функціонування держав (часовий інтервал цього процесу; шлях формування національних держав і взаємовплив політичних структур Європи).

Необхідними додатковими параметрами ставали фактори: 1) збільшення політичного та економічного домінування у світі через творення колоній та залежних держав; 2) формування автономних держав; 3) історичні ритми (консолідація перших великих національних держав у комерційні та військові об'єднання – 1500–1700 рр.; перегрупування в систему окремих держав – 1650–1850 рр.; розвиток державних систем із систем формально незалежних держав – 1800–1900 рр.).

Проте дослідження колективу авторів під керівництвом Л. Біндера не відповідало жодному з окреслених параметрів. Вибір об'єктів порівняння та часовий інтервал у кожному авторському розділі зумовлювався власними науковими завданнями. Ця обставина дала привід вважати колективну працю «розчаруванням щодо обраних методів дослідження та творення дефініцій» [421, с. 277].

Не можна оминути і той факт, що до виходу колективної праці під редакцією Л. Біндера було здійснено спробу аналізу політичних криз як системного явища у праці Г. Алмонда і Г. Пауелла «Порівняльна політика: Дослідницький підхід» (1966) [412]. Метою авторів стало створення умовно універсальних показників для порівняння політичних систем і культур. Для вирішення поставленого завдання була побудована система координат з поділом кожної осі на три рівні – прояви відповідних якостей (низький, середній, високий). Горизонтальна вісь характеризувала наростання субсистемної автономності, а вертикальна – функціональну диференціацію. Останній параметр мав низький, середній і високий рівні прояву та відповідав примітивним, традиційним і сучасним системам [412, с. 308].

Модель Алмонда-Пауелла виявилася плідною і дозволила зробити цілу низку інтерпретацій, результатом яких стало видання у 1973 р. збірки під редакцією Г. Алмонда, С. Фленагана і Р. Мундта «Криза, вибір і зміна. Історичні дослідження політичного розвитку» [442]. Завдання цієї збірки

однозначно свідчать про намагання відреагувати на провал колективної праці під редакцією Л. Біндера.

В історію політичної науки ця подія ввійшла під назвою «Стенфордський проект кризи розвитку», який розпочався з регулярного семінару Комітету порівняльної політології Американської асоціації політичної науки за темою «Політичний розвиток і дослідження незалежності розвитку» під керівництвом Г. Алмонда наприкінці 1968 р. при Інституті політичних досліджень Стенфордського університету.

У першій частині − «Підходи до казуального розвитку» − Г. Алмонд вказує на методологічну обмеженість засобів структурного функціоналізму в дослідженні криз [409]. На його думку, така ситуація потребує створення методологічного підходу, який би дозволив досліджувати кризові явища в часово-просторовому вимірі. Це надало б можливості врахувати особливості переходу від одного стану системи до іншого, дії суб'єктів політичного процесу, а також відійти від одномірності розуміння криз.

С. Фленаган у розділі «Моделі та методи дослідження» припускає, що розгортання кризи є поетапним [456]. Перший етап: політична система має ресурс долати проблеми, які стоять перед нею, але на певній межі власних можливостей. Політична система адекватно реагує на вхідні подразнення, подаючи на вихід більш-менш раціональні рішення. На другому етапі відбуваються зміни ендогенних та екзогенних параметрів системи. Якщо внутрішні зміни провокуються діями управлінської системи, рішеннями окремих політиків і громадян, очікуваннями суспільства, то зовнішні зміни визначаються міжнародними подіями, економікою, екологією та енергетикою. Збої політичної системи спричиняються через відсутність якісного управління. Спротив щодо влади виступає об'єднувальним фактором мобілізації соціуму та організації навколо спільних інтересів і вимог. Таке збільшення соціальної активності породжує асиметрію між вимогами та здатністю політичної системи надати відповідь, що каталізує розгортання третього етапу кризи.

Четверта фаза характеризується утворенням нових зв'язків між соціумом і владою. У позитивному варіанті відбуваються структурні перетворення − перерозподіл ресурсів і нове засвоєння середовища новими акторами. У негативному варіанті утворюється нова політична система. Отже, у цій роботі політична криза уявлялася як багатофазове системне явище, кожен етап якого має власну логіку й різні варіанти розвитку. Таким чином, було знято декілька питань стосовно «кризового синдрому модернізації» – про можливі взаємодії між різними кризами, їх черговість, обов'язковість та ін.

На жаль, теоретико-методологічні надбання вищевказаного дослідження не отримали відповідної оцінки наукового середовища. За висловлюванням Г. Алмонда, самі 70-ті рр. XX ст. стали кризовими для порівняльної політології, хоча причина цього була скоріше політичною, ніж інтелектуальною [410, с. 252].

У цей період виникла ще одна тенденція − дорівнювати кризи модернізації проблемам демократизації, де зрив демократизації прирівнювався до зникнення державного устрою або до перемоги прибічників тоталітарної влади [491]. У цьому плані важливу роль відіграли погляди Т. Скочпол, яка причини революцій і криз вбачала в структурних змінах соціальної системи суспільства [526, с. 14−18]. До внеску в розуміння кризових процесів, зробленого теорію революцій Т. Скочпол, потрібно віднести «принцип загального історичного контексту», який означав необхідність враховувати зовнішній (екзогенний) фактор [526, с. 24].

У цих рамках політична криза позиціонувалася як наслідок протиріч у «базисі» між застарілими виробничими відносинами і новим рівнем розвитку продуктивних сил. На відміну від марксизму, Т. Скочпол, відповідно до своїх принципів потенційної автономії держави і міжнародної перспективи, істотно зміщує напрям пошуку причин. Вона погоджується з тим, що старі класові структури стають перешкодою, але не «новому рівню розвитку продуктивних сил», а можливостям дати відповідь на виклики геополітичної ситуації.

Т. Скочпол виокремлює внутрішню причину кризових станів − розкол між державою і крупними власниками. Головними силами «верхів» докризової доби були центральна імперська адміністрація і крупні землевласники. І у Франції кінця XVIII ст., і в Китаї, і Росії початку XX ст. були досить розвинені промисловість і торгівля, але вони мали локальний характер. Т. Скочпол стверджує, що ці сектори знаходилися в симбіотичному зв'язку з домінуючим крупним землеволодінням. Головне протистояння розгорталося між імперською державою і крупним землеволодінням, що були одночасно партнерами в експлуатації селянства та суперниками у визначенні характеру вилучення, величини і напряму ресурсних потоків.

У роботі Т. Скочпол виокремлювалися «кризи модернізації» й визначалися їх різновиди залежно від причин «осучаснення». Як приклад модернізаційної кризи, викликаної до життя геополітичним фактором, наводиться досвід японської революції Мейдзі під тиском іноземних морських держав (Англії і Франції), що змушували відкрити порти для іноземної торгівлі. Інший вид «криз модернізації», спричинених реакцією держави на докорінні реформи, ілюструвався порівнянням досвіду політичної організації класів землевласників під час проведення модернізаційних реформ у Франції та Китаї.

Відголос дискусій на тему долі «кризового синдрому модернізації» можна знайти і в праці Ю. Хабермаса «Криза легітимності» (1973) [465]. Одним із завдань цієї роботи було спростування тези про те, що кризи в модернізації не мають ні початку, ні кінця. У роботі зазначалося, що дослідження модернізаційних криз має охоплювати зв'язок між системною інтеграцією і соціальною інтеграцією. Соціальна інтеграція проявляється в системі установ, пов'язаних спільними темами, а соціальні системи розглядаються як символічно структуровані життєві світи [465, с. 4, 5].

Сутність «кризового синдрому» розкривалася через вказівку на принципову відмінність природи криз традиційного та індустріального суспільства. У традиційних суспільствах кризи генеруються протиріччями між

переконливістю заявлених системою норм і легітимністю, яка не може виправдати експлуатацію, класову структуру, привілеї, приватне привласнення соціально виробленого багатства. Отже, у традиційних суспільствах кризи з'являються лише тоді, коли проблеми не можуть бути вирішені в межах політичного простору, який є обмеженим принципом організації і тому продукує небезпеки для системної інтеграції, що загрожують ідентичності суспільства.

На відміну від традиційного, в індустріальних ліберальних суспільствах кризи перетворюються на невід'ємну рису, оскільки існування капіталізму і демократії вимагає двох протилежних принципів соціальної інтеграції. Так, існування демократії потребує збереження цілісності життєвого світу. У той самий час обмеження, що захищають «життєвий світ», а також вимоги легітимації, які пов'язані з діями адміністративної системи, не повинні, по можливості, зачіпати рушійного механізму господарської системи, а саме − суспільного характеру виробництва та приватного привласнення надлишку.

На думку Ю. Хабермаса, модернізація взагалі є процесом, пов'язаним із кризами, які самі перетворилися в ньому на звичайне явище, оскільки він прискорює розвиток мобільного громадянського суспільства та капіталістичної системи господарювання [372, с. 59]. А найсильнішим каталізатором кризовості модернізаційного процесу є те, що «народ, від якого повинна походити державно-організована влада, не є суб'єктом, наділеним волею та свідомістю» [372, с. 65]. Системна специфіка ринку та адміністративної влади надає імперативам диференційованих економічних та управлінських структур переваги над політичною самоорганізацією суспільства.

Ці уявлення перегукувалися із визнанням, що кризи модернізації залежать від розташування держави в капіталістичній світ-системі. Так, у роботах А. Франка констатується, що кризи модернізації периферії обтяжуються додатковими факторами: 1) проблемами платежів, інфляцією; 2) політичною нестабільністю через великий ступінь наявності компонентів

феодальної системи, що блокують розвиток [458–460].

Період 70-х рр. став часом активного пошуку дієвих моделей для розуміння природи криз модернізації. Так, у роботі Ш. Ейзенштадта «Традиція, зміни та сучасність» (1973) можна побачити спробу аналізу модернізації крізь призму її складнощів та «зривів», які потенційно можуть призвести до руйнації системи [454, с. 47−72]. Для виконання цього завдання вводилися соціально-економічні та структурні індекси модернізації. До соціально-економічних індексів процесу модернізації були віднесені показники: урбанізації, письменності, розвитку засобів масової інформації, диверсифікації зайнятості. На відміну від них, структурні індекси вбачалися в послабленні традиційних суспільних зв'язків, поглибленні соціальної диференціації, становленні сучасних форм політичної організації (наприклад, як партії і групи інтересів).

На думку Ш. Ейзенштадта, ключовим аспектом модернізації є структурна здатність до безперервних змін. А успішність модернізації проявляється в спроможності системи підтримувати стійке власне зростання, водночас розвиваючи інституційну структуру, що дозволяє справлятися зі змінами без значних потрясінь і провалів.

Для нашого дослідження важливим є розрізнення Ш. Ейзенштадтом «складнощів» та «зривів» процесу модернізації. До «складнощів» було віднесено випадки, коли сегменти суспільства, залишаючись традиційними − уповільнюють вибудовування життєздатної інституційної структури, яка могла б успішно відповідати на постійно виникаючі суспільні виклики. «Складнощі» модернізації проявляються в розширенні правотворчої, адміністративної і політичної діяльності державного центру, підпорядкуванні центральній владі всіх сфер та регіонів, що призводять до перемоги авторитарного режиму, здатного вирішувати набагато менш широке коло проблем.

На відміну від «складнощів», «зриви» процесу модернізації є такими феноменами, які ставлять під сумнів життєздатність політичної системи

взагалі. Причиною виникнення зривів було те, що нові ціннісні орієнтири, втілення яких було бажаним для громадян цих суспільств, вимагали відносно високого рівня узгодженості дій індивідів. У цьому випадку конфігурація влади, що пов'язувала окремих громадян з новими, більш артикульованими вимогами і діями, так і не вибудовувалася.

Ш. Ейзенштадт розглядав «зриви» модернізації як надлом відносно диференційованої і осучасненої інституційної основи, заміну її більш примітивними інститутами. Отже, «зрив» − це стан політичної системи, спричинений невідповідністю між вимогами модернізації й інституційною нездатністю підтримувати економічне зростання, між розпадом традиційної системи й дисфункціональністю нової модернізованої системи.

Підставами для модернізаційних «зривів» є: 1) безперервна соціальна мобілізація широких соціальних верств на фоні культурної «замкненості», що проявляється в пасивному ставленні до зовнішнього соціального середовища; 2) загальна пасивність і звуження інтересів; 3) соціальна «гнучкість», що втілюється у прагненні отримувати від оновленого устрою якомога більше переваг без урахування реальних можливостей або інтересів інших суспільних груп.

Як видно, «зриви» потрапляють у категорію невід'ємних складових модернізаційного процесу. На владному рівні «зриви» проявляються в невпинних коливаннях між репресивними настановами, з одного боку, і готовністю до поступок суспільству – з іншого. «Зриви» спричиняє і повільне становлення нових інститутів та брак регулюючих і нормативних механізмів.

Наступний період − 80-х рр. XX ст. − вважають верхівкою критичного налаштування щодо модернізаційної теорії взагалі та «кризового синдрому» зокрема. Але це зовсім не означало остаточної втрати наукового інтересу до кризової проблематики. Більше того, у цей час з'являється практика позитивного погляду на кризи, що визначаються як наслідок успішних дій політиків щодо інституціоналізації модернізаційних змін [523]. Слушною є думка П. Свенссона про те, що після дискусії 70-х рр. можна було спостерігати

явище поширення змісту криз − від зведення їх до проблем модернізації і до визнання їх необхідності для інституціоналізації нововведень заради втримання позицій еліти та виживання соціуму [528, с. 133]. За П. Свенссоном, розрізнення понять «криза» і «зрив» може бути здійснене через аналогії з аварійним колапсом та явищем постійної нестійкості. Так, тільки примусова заміна всіх визначальних характеристик політичного об'єкта спричиняє зрив. Постійна нестійкість − випадок, коли політичний об'єкт демонструє брак спроможності відповідати на виклики або їм протистояти [528, с. 129−138].

У цей період було продовжено традицію структурного трактування криз. Так, Дж. Голдстоун на основі узагальнення матеріалів, отриманих шляхом вивчення політичних криз XVII ст. в Англії, Франції, Іспанії, Османській імперії та криз кінця XVIII−XIX ст. у Франції, Німеччині, Китаї і Японії, зробив висновок про те, що зростання населення є головним чинником, який призводить до кризи держави, з перспективою її руйнації [462]. Фактор збільшення населення призводить до зростання витрат, унаслідок чого з'являється бюджетний дефіцит і починається фінансова криза. Держава зазнає банкрутства, її потужність падає, вона втрачає здатність підтримувати порядок. Втрата керованості в умовах зростання населення та падіння споживання призводить до загального невдоволення і заколотів знаті, народних повстань і громадянських воєн. Чисельність населення скорочується, але забезпеченість землею і споживання збільшуються, тому внутрішні війни поступово вщухають, держава відновлюється і знову починає сприятливо впливати на виробництво. Так розпочинається новий демографічний цикл.

Дж. Голдстоун запровадив поняття «державна криза», яке охоплювало ситуацію, де значна частина еліти і народу вважає, що політика держави є неефективною, несправедливою або застарілою [462, с. 108]. Коли державна криза приводить до виступів еліти проти держави і до народних повстань, спрямованих як проти держави, так і проти еліти − розпочинається «розвал держави», що може завершитися зміною основних форм економічної

організації і власності – повномасштабною соціальною революцією [462, с. 111].

У роботі Дж. Голдстоуна є вказівка на принципову зміну природи криз після початку індустріалізації Західної Європи (після 1850 р.), коли фактор демографічного зростання вже не міг призвести до руйнування держави. Але, на його думку, кризи індустріальної епохи в таких країнах, як Росія, Китай і Оттоманська імперія, були пов'язані із залишками традиційних економічних, політичних і соціальних структур, уразливих до демографічного зростання XIX ст., що і призвело до розвалу політичних систем на початку XX ст. [462, с. 141].

У період 90-х рр. XX ст. виникає досить суперечлива ситуація відносно «кризового синдрому модернізації». Так, з одного боку, негативність поняття «кризовий синдром модернізації» все частіше використовується як синонім стану сучасної теорії модернізації [444]. З іншого боку, помітною стає практика звернення до теоретичних синонімів поняття «кризовий синдром модернізації» (наприклад, системні кризи модернізації).

У цей час було продовжено практику пов'язування причин кризовості модернізаційного процесу з проблемами в політико-культурній сфері. Так, Т. Банурі вважав, що в основі більшості проявів синдрому модернізації знаходиться напруження між: 1) традиційною культурою та новими цінностями; 2) усталеними нормами поведінки та вимогами сучасного суспільства; 3) відкритістю світу та загостренням локальних, національних інтересів; 4) уявленнями про прогрес та реальними досягненнями [420].

Т. Банурі наголошує на важливості для виникнення криз модернізації чинника суспільного уявлення про майбутнє, що, у свою чергу, безпосередньо залежить від місцезнаходження у світ-системі. У цьому розумінні кризи модернізації викликаються розбіжностями між імперським центром і периферійними суспільствами, між багатим і бідним світом. Водночас Т. Банурі стверджує, що природа сучасних криз модернізації безпосередньо пов'язана з явищами вищого системного рівня (наприклад, таких, як

глобалізація), що створює асиметрію між глобальним і традиційними суспільствами, між Північчю та Півднем, вестернізованою і місцевою елітами.

У цей період набуває популярності й визнання залежності феномену кризовості модернізації від загальної втрати культурної привабливості Заходу. Так, С. Хантінгтон називає причиною криз модернізації «абсолютизацію» Заходу та надання західній культурі особливого статусу [478]. Показовою в цьому плані є теорія Р. Шведера, центральним поняттям якої є поняття «інтенціонального світу» − сконструйованого за допомогою культури, що задає власну логіку мислення, на основі якої люди й створюють уявлення як про зовнішній світ, так і про себе самих[524]. Відтак, у різних культурах існують схожі уявлення про одне й те ж саме, але водночас поняття різних культур часто є несумісними між собою. Різні способи раціонального мислення і створюють підстави для кризовості.

З. Бжезинський у роботі «Велика шахова дошка» зазначав, що ідеальний вимір демократії стає залежним від американської традиції, що значною мірою є результатом досконалішої організації, здатності швидко мобілізувати економічні й технологічні ресурси та, головне, популярності американського способу життя [20, с. 36−42]. «Захід» перетворився на еталон модернізації, оскільки його уособлює Америка, яка посідає домінуюче становище: 1) у військовій галузі; 2) у сфері економіки залишається основною рушійною силою світового розвитку; 3) у передових галузях науки й техніки; 4) у сфері культури. Спусковим гачком розгортання криз модернізації стає той факт, що «американський політичний досвід слугує стандартом для наслідування» [20, с. 14]. Наростання кризових уражень є наслідком неможливості системи, що модернізується, наблизитися до омріяного зразка. З іншого боку, кризовість модернізації збільшується через заперечення іншого, відмінного від західного, модернізаційного досвіду [111, с. 398].

Щодо пострадянського наукового простору, то в період 90-х рр. набуває поширення тенденція повернення до трактування «кризового синдрому модернізації» як певної послідовності кризових явищ. Не в останню чергу це

було пов’язано з переосмисленням надбань теорії модернізації через розпад СРСР.

Для пострадянської політичної науки знаковою стала праця В. Горбатенка «Стратегія модернізації суспільства: Україна на зламі тисячоліть», де кризовий синдром модернізації в Україні пов’язувався з форсованими, непродуманими реформами «перебудови» [75, с. 109−133].

У роботі зазначалося, що кризовість перехідного періоду проявлялася в ідентифікаційному процесі, який поєднував у собі та врівноважував несумісне, зокрема егалітарні та ієрархічні принципи суспільної організації (наприклад, надмірна ідеалізація минулого та спрощення існуючих змін і зведення їх до певних кліше – мафія, номенклатура, каста, пани, демократи та ін.). З іншого боку, В. Горбатенко зауважував на такій рисі, як агресивне відторгнення всього нового, незвичного – «чужого». На його думку, гіпертрофований характер ролі традиційних каналів суспільної ідентифікації був формою подолання комплексу меншовартості, своєрідна сатисфакція для тих, хто втратив «можливість самоідентифікації в системі визначених правлячою верхівкою координат» [75, с. 119].

Такі суперечливі обставини зумовлюють те, що пострадянські трансформації в дійсності виявляються не модернізацією, а вестернізацією – процесом запозичення елементів масової культури. Це, у свою чергу, стає однією з причин розгортання кризи легітимності в Україні, основними проявами якої були: відсутність терпимості до різноспрямованих політичних сил; ескалація вимог до влади; недостатній рівень усвідомлення народом необхідності досягнення національної згоди; низький рівень ефективності політичної влади; слабкість і непослідовність дій влади; високий рівень корумпованості влади [75, с. 123]. Специфічним для української політичної системи проявом кризи легітимності була псевдолегітимність, що проявляється в виправданні влади тими факторами, яких немає, – конфліктами, кризами, війнами та ін. [75, с. 124].

Наступні три кризи розглядалися В. Горбатенком як кризовий комплекс у сфері державного управління. Так, криза участі, насамперед, вбачалася в тому, що нову еліту складають представники переважно старої еліти, які штучно створюють перешкоди для включення в активне політичне життя нових груп [75, с. 125]. Криза проникнення виявляється у нездатності центральної влади втілювати в суспільну практику проголошені нею цілі. Так, в Україні заперечення радянської тоталітарної системи не означало творення нової системи здійснення влади. Іншою причиною стало протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади, внаслідок чого виникла низка проблем: орієнтація населення на регіональні проблеми, а не на центральну владу; посилення регіональних еліт; відсутність загальнонаціонального інтересу [75, с. 126]. Щодо кризи розподілу, до її основних проявів було віднесено: поляризацію населення внаслідок нерівномірності розподілу матеріальних благ і виникнення соціокультурного розколу суспільства [75, с. 128].

На відміну від вказаного підходу, здійснювалися і спроби використання «п'ятикризової схеми» до аналізу вузького зрізу трансформаційних проблем. Одним із прикладів подібного підходу стала робота А. Аклаєва «Етнополітична легітимність у випадку Російської Федерації на початку 90−х рр. XX ст.» (1996) [408]. А. Аклаєв визначає постімперський період РФ як модернізаційний і пропонує розглядати етнополітичні проблеми, як такі, що спричинили п'ять послідовних криз – ідентичності, легітимності, участі, розподілу, проникнення.

Як каталізатор кризи ідентичності подається конфлікт між російською і радянською ідентичностями. Криза легітимності є наслідком невирішеності проблеми правового забезпечення нових політичних структур федеральної держави. Фатальним стало й «розуміння розподілу влади між центром та етнотериторіальними автономіями» – як хиткого балансу між політичною пасивністю та всеосяжного контролю центру [408, с. 13, 14].

Криза участі − це наслідок розширення участі етнічних груп на політичній арені. Починаючи з 1989 р. однією з найбільших проблем стало оголошення пріоритету республіканського законодавства над союзними законами (наприклад, страйки в Балтійських республіках, Вірменії, Азербайджані та Грузії перетворили росіян на маргіналів політичного процесу). Криза розподілу крізь призму етнополітичних відносин подавалася А. Аклаєвим як наслідок нерівного перерозподілу багатства СРСР, що спричинила подальші етнічні конфлікти. У параді суверенітетів, що супроводжував руйнацію СРСР, вбачалася криза проникнення – як конфлікт між старою політичною системою та новими вимогами, що постали перед суспільством, що модернізується [408, с. 17].

Не можна оминути цілий напрям «політології посткомунізму», де причинами трансформацій вважалася криза «комуністичного проекту». Це складне явище, на поверхні якого − ознаки соціально-економічних негараздів, що підігріваються латентними зрушеннями «індивідуальних і колективних настроїв, бажань, жадань та очікувань, які складають реальне підґрунтя суспільної легітимації політичного ладу» [265]. Як невід'ємна складова системних зрушень позиціонувалося загострення переживання людьми власної національно-культурної ідентичності, спричинене наслідками «ідіосинкразії» від радянської більшовицької ідеології.

Проривом у розумінні природи криз модернізації стала серія робіт Р. Інглехарта, де множинні кризи пов'язувалися з наслідками змін, несумісних із принципами життєдіяльності системи [484, 486]. Р. Інглехарт акцентував увагу на тому, що індустріалізація здатна вести як до демократії, так і до диктатури. Вибір варіанту залежить від того, які чинники культури переважають у системі – насилля або легітимність [483, с. 278−285]. Таким чином, демократія переставала бути феноменом, іманентно властивим фазі модернізації. Водночас Р. Інглехарт вказує на інший тип взаємозв'язку між культурою і демократією − інституційний детермінізм, який визначає зв'язок між формальними інститутами та політичною культурою як симбіотичний, де

інститути стають реальністю тільки тоді, коли вони є частиною політичної культури.

Такий підхід до модернізації отримав назву біосистемного і в подальшому привів до відміни прирівнювання модернізації до «вестернізації». Дійсно, у певний історичний момент модернізація була західним явищем, проте з часом цей процес набув глобального характеру. Це означає, що протестантство не є єдино можливою передумовою індустріальних перетворень, а західна модернізація є лише одним з варіантів оновлення політичної системи.

Для політичної науки поворотною стала думка Р. Інглехарта про скінченність політичного процесу − досягнення певного піку розвитку політичної системи, подолавши яку, вона починає рухатися в новому напрямі. Не становить виняток і модернізація як окремий вид політичного процесу. Тому замість подальшого використання терміна «модернізація» Р. Інглехарт вважав за краще говорити про «постмодернізацію», оскільки процес, який називається модернізацією, уже не є найостаннішою подією в історії людства.

На думку У. Бека, кризові явища пов’язані з особливостями індустріальної стадії, оскільки сучасний світ не вийшов за рамки модерну [14, 15]. Кризи є «ризиками» для політичної системи і водночас наслідками її розвитку. Ризики модерну − це протиріччя між орієнтаціями людей на індустріальні соціокультурні цінності та прагненням до зростання добробуту з вимогами нарощення виробництва. На відміну від традиційних ризиків, що постають перед суспільством, нові, індустріальні ризики не прив’язані до конкретного місця та часу. Водночас простежується інша риса – розподіл ризиків за соціальним принципом: вони перекладаються на бідні прошарки [14, с. 40−41]. Ця тенденція проявляється і на рівні країн. Ризики частіше зустрічаються в менш розвинених країнах, де частіше трапляються технологічні катастрофи. Проте ризики модернізації рано чи пізно зачіпають і тих, хто їх виробляє або отримує з них вигоду, оскільки їм властивий «ефект бумеранга» [14, с. 25−26].

На думку У. Бека, наслідками генерування криз стають рефлексивність структур модерну, неконтрольованість соціального контексту. Усі такі особливості формують ментальність модерну з особливим ставленням людей до ризиків, де не буття визначає свідомість, а навпаки, свідомість визначає буття [14, с. 14].

Характерною рисою 90-х рр. XX ст. стало відновлення інтересу до проблематики схожості та відмінностей перебігу модернізаційних трансформацій. Ідея багатовимірності модернізації знайшла відображення в роботі «Теорія модернізації і відмінність шляхів суспільного розвитку» В. Цапфа [382, с. 14]. У цій роботі було запропоновано аналіз модернізації як: 1) секуляризації, розпочатої індустріальною революцією; 2) процесу «навздогін»; 3) спроби модернізованих держав дати відповіді на виклики інновацій і реформ. Причини кризовості суспільств, що модернізуються, В. Цапф пов'язує з дією принципу «рухомих цілей»: змінюючись, суспільства втрачають напрями розвитку, а відтак безпеку, що й спричиняє кризу [382, с. 16].

В. Цапф виділяє декілька різних типів модернізації [382, с.17]. Перший тип об'єднував досвід трансформацій країн після 1945 р. − Західної Німеччини, Японії, Італії, де модернізаційні процеси відбулися під наглядом і за матеріальної підтримки держав-переможниць Другої світової війни. Цей тип характеризується: 1) збігом дій еліт і зовнішніх сил; 2) одночасністю демократизації і введення ринкової економіки; 3) відсутністю дефіциту часу; 4) повільністю економічного підйому; 5) поступовістю зростання очікувань; 6) частковою заміною старої еліти.

Другий тип модернізації охоплював практику країн після 1974 р. − Іспанії, Португалії, Греції. Спільним для цих країн було: усунення політичних диктатур у суспільствах, знайомих із демократією і ринковою економікою; наявність компромісу старих і нових еліт щодо умов передання влади; відносна тривалість консолідації еліти та суспільства.

Третя група (країни Латинської Америки) об'єднувала випадки «перерваних» трансформацій, неодноразових «відливів» і від диктатури і демократії після тривалих періодів економічного зростання. Характерна риса – гарантії (на час модернізації) раніше пануючій верстві з боку нижніх прошарків суспільства.

Четвертий тип охоплював модернізаційні процеси в ряді азіатських країн (Південна Корея, Тайвань, Гонконг і Сінгапур), які продемонстрували в рамках світової системи капіталізму самостійний розвиток. Спільним для цих країн стало швидке економічне зростання; бідність населення; відставання демократичних реформ від темпів зростання економіки.

До п'ятої групи було віднесено країни, які демонструють дві альтернативи переходу до демократії і ринкової економіки. Перша підгрупа − «соціалістична ринкова економіка» КНР. Характерні риси: активне залучання капіталістичних інвестицій; високі темпи зростання; збереження партією політичного контролю; відсутність демократизації; жорсткий поділ суспільства на номенклатуру, нових багачів, бідних; протиріччя між містом і селом. Друга підгрупа − країни ісламського фундаменталізму. Для них притаманні культурна самобутність, політико-релігійна експансія, шлях до модернізації через створення військової промисловості.

Шоста група − це країни Східної Європи. Відмінністю цієї групи є: 1) відсутність зовнішнього тиску; 2) матеріальна допомога від розвинених країн; 3) невідповідність очікувань наявним можливостям; 4) нестача внутрішнього капіталу і часу; 5) проблеми виникнення нових еліт і підприємців; 6) впливовість мафіозних структур; 7) корупція; 8) велика загроза регресу (наприклад, колишня Югославія).

Сьома група − винятки (Східна Німеччина). Труднощі переходу – зруйновані зв'язки колишньої НДР, безробіття і втрата статусу значною частиною населення, сприйняття німців НДР у ФРН як чужаків.

Таким чином, модернізація генерує кризи, оскільки є процесом із невідомим результатом, а кожен варіант модернізації генерує особливі типи

криз. Модернізація «навздогін» є більш кризогенною через відсутність єдиного, лінійно поступального шляху до сучасного суспільства та одного образу успішної трансформації.

У період 90-х рр. також спостерігається тенденція пояснення криз модернізації змінами головних інститутів політичної системи. Так, П. Браун вказував, що «глобальна політизація суспільства та інші фактори змушують нас переглянути роль держави» [26, с. 28]. Приділяючи увагу сучасним політичним кризам, П. Браун одну з причин криз, що супроводжують трансформації, вбачав у появі фактора «широких горизонтальних стосунків», які є «одним з найбільш уразливих місць сучасної політичної системи» [26, с. 28].

Р. Дарендорф у праці «Шлях до свободи: демократизація та її проблеми у Східній Європі» зауважує, що модернізація зовсім не повинна означати заміни однієї системи на іншу, вона лише «перехід від закритого суспільства до відкритого. А відкрите суспільство не система, а тільки механізм для вивчення альтернатив» [88, с. 71]. На думку Р. Дарендорфа, ймовірними проблемами модернізації як переходу до демократії є: 1) територіальні – постануть перед країнам із складним етнічним населенням; 2) легітимності – через погіршення життя людей; 3) помсти за тиранію; 4) залежність судової гілки; 5) необхідність вибудовувати незалежні організації як проміжну ланку між урядом та індивідами; 6) повільність самоорганізації суспільства; 7) відсутність підтримки демократизації з боку соціуму; 8) брак інтелектуальної критики [88, с. 71].

Як видно, кризи демократизації – це стани, спричинені відсутністю саморегульованих механізмів, найважливішою умовою існування яких є система зворотних зв’язків. Р. Даль пов’язував виникнення проблем модернізації з «розширенням сутності демократії», що проявляється на рівні держави, колективного контролю, вибору влади, ідеї [85]. На думку Р. Даля, глобальна експансія демократії є кризогенною, оскільки генерує загрози: 1) легітимності влади; 2) конфліктності на базі культурних розбіжностей;

3) поширення капіталістичних ринкових економік; 4) залучення демократичних урядів до недемократичних міжнародних систем (пов'язано із переданням деяких функцій національних держав наднаціональним бюрократичним структурам).

Для Л. Даймонда кризи модернізації − це утворення псевдодемократичних режимів, де псевдодемократії є лише етапом демократичної трансформації, наслідком поступовості та фрагментарності встановлення демократичного режиму [446]. Л. Даймонд окреслює дві причини появи псевдодемократій: бажання легітимувати авторитарне правління засобами виборів (наприклад, у таких країнах, як Мексика, Йорданія, Марокко); надання сенсу трансформаційним процесам через прикриття демократичними гаслами тенденції до посилення невпорядкованості, зростання порушень прав людини, неефективності законодавчої і судової влади, корупції, а також до безкарності військових і збільшення їх привілеїв (приклади модернізації Туреччини і Пакистану).

З часом кризові риси псевдодемократії проявляються виразніше. Вибори стають неконкурентними, перетворюючись на оболонку, за якою ховається авторитарна гегемонія деспотів і правлячих партій. За Л. Даймондом, цей процес і є кульмінацією кризи модернізації. Для її подолання необхідні: 1) проведення індустріалізації, що дозволяє забезпечити високий рівень життя; 2) підтримка уявлення про цінність демократії.

П. Кеннеді кризи модернізації розглядає як фактори, що спричинили розпад імперії СРСР. Джерело проблем і радянського, і пострадянського простору – це сума криз, кожна з яких впливає на інші й наближає кінець системи [131, с. 274]. Цей «мікс проблем» вбирає в себе кризу політичної легітимності, що переплітається із кризою економічного виробництва і соціального забезпечення, а обидві вони посилюються кризою етнічних і культурних взаємин. Причина потрапляння системи в такий стан полягає в індустріалізації, яка з часом вичерпує основні ресурси власного розвитку (сировина і робоча сила) на фоні зростання виробничих витрат.

Основні риси ураження системи кризами модернізації такі: 1) втрата стимулу до праці; 2) брак суспільної енергії та робочої сили; 3) гігантські субсидії на утримання цін на продовольчі товари; 4) порушення законів попиту і пропозиції; 5) бюрократичне втручання у всі сфери життя; 6) убогість державної інфраструктури; 7) величезні втрати урожаїв і товарів; 8) ігнорування смаків споживача; 9) відсутність конкуренції; 10) закостеніння радянської індустрії; 11) обмеженість асортименту і брак споживчих товарів; 12) втрата вартості національної валюти [131, с. 278, 279].

На думку П. Кеннеді, ця ситуація потрапляння в стан множини криз «настільки гостра і складна, що ясно можна говорити лише про існування величезної безлічі варіантів виживання», оскільки на пристосування до нових викликів уже не залишається ресурсів [131, с. 273].

П. Кеннеді вказував на відносний характер можливих заходів щодо подолання «кризового синдрому». Так, лібералізація може пом'якшити національний аспект кризи, але загострить протистояння етнічного характеру. Зменшення контролю над хворою економікою мало б стимулювати виробництво, але має потенційну загрозу від спалахів суспільного обурення через підвищення цін, безробіття, міжрегіональні конфлікти та крах міжреспубліканської торгівлі. Обрання ж консервативного шляху може призвести до відтворення кризових явищ у реформованій системі [131, с. 286].

Для 90-х рр. характерним став пошук відповіді на те, що є первинним для виникнення криз модернізації – економічні чи політичні перетворення. Так, С. Хаггарда та Р. Кауфмана проблемне коло модернізації окреслювали за такими параметрами: 1) визначення ролі держави в досягненні стабільного економічного зростання; 2) зміна рівня життя як наслідок реформ; 3) контроль за здійсненням реформ [468].

Також виокремлювалися декілька стадій модернізації: перша стадія − виживання – становлення правил гри; друга − «укріплення демократії» − де відбувається залучення широких верств населення до прийняття конституційних норм. На першій стадії виникають кризи, появі яких сприяють

економічні негаразди. Останні підривають ставлення до демократії, відчужують від політичного процесу і призводять до ностальгії по минулому. На другій − відбуваються громадські зіткнення, організована революційна і антиреволюційні діяльність поступово спотворює зміст демократичного правління. Третій етап характеризується періодичними репресіями проти опозиційних груп, руйнуванням цілісності правових гарантій. Поступово виборчі інститути перетворюються на видимість, де повнота влади переходить до еліти, що ігнорує рішення обранців або використовує їх як прикриття власних інтересів.

Надалі «кризове коло» набирає обертів: невіра в здатність демократичного уряду вирішити економічні проблеми підвищує привабливість авторитарних засобів вирішення проблем. Політична апатія призводить до обрання лідерів з відкрито авторитарними рисами. Економічний спад, у свою чергу, провокує поляризацію соціуму, зростання рівня бідності, злочинності й актів громадянської непокори [509, с. 199]. Але така перспектива не сприяла переосмисленню ролі криз у модернізаційному процесі, що все ж таки розглядалися як менше зло, ніж розвинута економіка авторитарного режиму [514].

У випадках, коли демократичні реформи починаються у відповідь на економічну кризу − демократизація часто підмінюється міркуваннями відносно ролі держави, функції якої обмежують захистом прав власності та забезпечення громадян «кошиком» основних товарів масового споживання [522]. Цей рух зменшення зобов'язань держави перед суспільством та узаконення державного втручання в економіку насправді означає зміну ролі держави з головного інституту узгодження соціальних інтересів на інститут захисту інтересів правлячих еліт та економічного менеджера.

Тут виникнення криз спричиняється зменшенням державної підтримки службовців і робітників державного сектору, що призводить до соціальної поляризації за лінією «бідні − багаті». Останнє також є фактором генерування

криз із-за відсутності прошарків, які б стабілізували політичну систему. Представники «середніх прошарків», спускаючись униз соціально, починають заперечувати демократію як цінність.

Здатна генерувати кризи й успішна економічна політика держави. Так, економічні перетворення часто вимагають концентрації політичної влади в одних руках і пригнічення опору різних політичних сил. Засоби запобігання такому стану так само провокують кризи. Прикладом може бути досвід переходу від президентської форми до парламентської, який часто спричиняє труднощі у вигляді опору зацікавлених сторін і діючого президента або розпуску та висловлення недовіри законодавчому органу. Парламентаризм теж потенційно небезпечний: розбудова партійної системи може поєднуватися з розпорошеністю інтересів і заважати досягненню тривалих домовленостей, а наявність ідеологічної поляризації − відтворювати загрозу зміни політичного курсу після виборів.

У новому тисячолітті серед наукового товариства знаходить підтримку думка про те, що сама модернізація є кризогенним фактором. Я. Келлер зауважує, що негативна властивість модернізації − це закон, проявами якого є систематичне руйнування соціальної сфери [130]. Так, на ранніх етапах модернізація ліквідує тогочасний центр традиційних форм − світ домашнього господарства. На наступному етапі − руйнує світ формальних організацій, перероблюючи його на середовище нестійких зв'язків, де одна частина населення виграла, а інша − поповнила сектор маргінальних індивідів.

Стосовно вітчизняної політичної науки XXI ст. відзначилося різноманітним розумінням «кризового синдрому модернізації». З одного боку, було відновлено дискусію 70-х рр. XX ст. про ненауковість поняття «кризовий синдром модернізації» [166]. З іншого боку − у сучасній українській політичній науці можна виокремити два полярні підходи до дослідження політичних криз модернізаційного процесу, де аналіз може здійснюватися з позиції відповідності системної модернізації певному ідеалу, а може – акцентувати увагу на залежності модернізації від системних параметрів [281].

Для першого підходу характерне наголошення на системних зрушеннях унаслідок модернізації країни у вигляді: 1) творення конкурентоспроможної держави, яку характеризують верховенство права, збалансована представницька демократія, сильне самоврядування, дисциплінований і мобільний державний менеджмент; 2) запровадження партнерських відносин держави й бізнесу [359, с. 7, 42]. У цих рамках критерій успішності проведення модернізації – це самовизначення колективного суб'єкта політичного процесу, спричиненого активізацією самоорганізації українських громадян для формування національної ідентифікації на основі ціннісної консолідації суспільства [379].

Кризовість модернізації, по-перше, вбачається, в наслідках зіткнення дискурсів традиційного, модернізованого та постмодернізованого суспільства, що зумовлює конфліктність існування політичної системи, затисненої між необхідністю зберегти цілісність і поширюваним глобалізацією різноманіттям у часі та просторі [359, с. 18]. А по-друге – обтяжується внутрішніми чинниками: незавершеністю національного проекту; інерцією форм колективного самоусвідомлення; стагнацією сфери національного самопроектування; неадаптованістю моделі національної ідентичності; політизацією питань ідентичності [359, с. 28].

Поряд із цим існує думка, що погляд на українську модернізацію з позиції емпірико-описового підходу не є перспективним, оскільки «оперування абстрактними поняттями не дає змоги адекватно описувати та інтерпретувати існуючу дійсність» [172, с. 8]. Причина ж полягає в тому, що «праці, присвячені модернізації та трансформації українського суспільства, приділяють мало уваги проблемі суб'єкта перетворень» [250, с. 621]. З цього ракурсу модернізаційний процес в Україні часто розглядається крізь призму становлення корпорацій як основних носіїв «крупних» форм власності, які володіють різноманітними ресурсами та політичними технологіями, що перетворює їх на суб'єктів політичного процесу сучасної України (не менш

впливових, ніж партії, суспільно-політичні рухи, спілки, асоціації й т. ін.) [365, 41].

Вважається, що найбільш ефективним шляхом української модернізації буде її проведення в умовах сильної (але не тоталітарної держави); структурованих (ні тотально контрольованих, ні повністю вільних) груп інтересів [344]. У цьому випадку ознаками позитивних змін стануть: досягнення спільних домовленостей; прийняття узгоджених рішень суб'єктами соціального діалогу (що представляють інтереси працівників, роботодавців, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування). Щодо системних криз модернізації, то вони виникають внаслідок невідповідності рішень і дій на «виході» політичної системи рівню вимог на її «вході», де їх основними проявами є: розбіжності між цілями модернізації та уявленнями більшості про неї; зростання чисельності суб'єктів політики; посилення впливу місцевих структур; орієнтування населення на регіональні та національні норми [377].

Актуальності набуває питання щодо причин політичної кризи тоталітарного та авторитарного режиму як рушійної сили модернізаційного процесу, де цілі транзиту формуються під впливом кризи політичного режиму, яка неминуче призводить до кризи цінностей [389, с. 201]. Отже, кризи модернізації являють собою кризиціледосягнення та ресурсного забезпечення, що вимагають змін інституційної та нормативної складової. Усе це в сукупності впливає на власний процес транзиту, а звідси – на формування моделі політичної системи, яка з'явиться внаслідок транзиту. Але транзит успішного модернізаційного досвіду може і не здолати кризовість, оскільки пролонгацію системної кризи зумовить те, що її коріння знаходиться в попередньому політичному режимі [389, с. 85].

Водночас в рамках транзитології визнавалося, що сучасна українська криза не є локальним явищем [313−315]. При системних трансформаціях рівновага між системотвірними та системозмінними процесами змінюється, що призводить до контрпродуктивності копіювання якої-небудь привабливої

модернізаційної моделі. Так, в умовах бінарного транзиту до конфлікту цінностей та інтересів (що притаманне всім транзитивним суспільствам) додається конфлікт політичної ідентифікації, спричинений незавершеністю процесу формування політичних націй. У новоутворених державах простежуються чотири тенденції самоідентифікації членів суспільства як громадян: 1) нової національної держави; 2) колишнього державного утворення; 3) своєї історичної батьківщини; 4) певного регіону країни, який (на їх переконання) має здобути політичну автономію або державний суверенітет. Останні дві породжують сепаратизм.

Незавершеність формування політичних націй зумовлює специфічну структуру політичного конфлікту, оскільки в ньому беруть участь не два табори (авторитарний і демократичний), а чотири: національно-демократичний (прихильники політичної демократії та національної державності); імперсько-тоталітарний (прихильники реанімації старої суспільної системи і відновлення багатонаціонального державного утворення); юніоністсько-ліберальний (прихильники лібералізації суспільно-політичних відносин, але вони виступають за відновлення багатонаціональної держави); національно-тоталітарний (прихильники національної державності в її етнократичному варіанті). Якщо врахувати, що всередині кожного табору є свої групи помірних і радикалів, то структура політичного конфлікту уявляється архіскладною і сподівання на альянс поміркованих сил видається дуже проблематичними.

У цьому контексті виправданим виглядає припущення про принципову відмінність криз первинної та вторинної модернізації [80]. Кризи оригінального модернізаційного процесу спричиняються: ієрархічними становими відносинами; невідповідністю держави як інституту новим завданням; неготовністю старої еліти поступитися новим претендентам. На відміну від первинної модернізації, «модернізація навздогін» здійснюється з метою запозичення успішних соціальних стратегій і під контролем влади. Множина криз такої модернізації пов’язується з: 1) невідповідністю гасел перетворень реальності, де основним завданням еліти є збереження існуючої

системи; 2) послабленням регулювальної функції держави; 3) відсутністю відповідності між соціумом і політичною сферою; 4) темпоральною невідповідністю, коли політичні зміни випереджають розвиток соціальних відносин.

Водночас у новому тисячолітті «кризовий синдром модернізації» почав позбуватися суто негативного ореолу. Показовою є робота М. Ленга «Криза розвитку: порівняльний історичний аналіз кризових ефектів державотворення у Ботсвані, Малайзії та Уганді» [490]. За цією працею, «кризовий синдром модернізації» − це період інтенсивної опозиції, впродовж якого еліти відчувають ризик втрати повноважень і влади та вдаються до дій, що підвищують їх шанси на виживання [490, с. 9]. На основі аналізу історичного шляху модернізації трьох країн надаються свідоцтва позитивного впливу множинних криз для подолання існуючої інерції традиційного суспільства.

Критерієм для вибору країн стало спільне колоніальне минуле (під управлінням Британської імперії). Проблеми державного управління вказаних країн полягали в тривалому прямому, а потім непрямому правлінні та залежності від метрополії. Ця обставина і розглядається автором як аспект сповільнення розвитку політичних систем [490, с. 14]. Позитивний потенціал приписувався таким кризам, які «полегшують заміну державного апарату на більш ефективний, замінюючи стару укорінену автономну еліту», а звідси виступають чинником консолідації суспільства та влади для вирішення нагальних проблем розвитку [490, с. 2].

Також у цей період популярним стає переконання в тому, що множинні кризові ураження, пов’язані з модернізацією, спричиняються збоями в ідентифікаційних процесах. Так з’являється практика звуженого розуміння системних політичних криз модернізації, а саме – зв’язування їх із закінченням ери культурного панування Америки. У роботі «Загибель Заходу» П. Бьюкенен пропонує опис нового «розділу», який відбувається не за рівнем доходів, ідеологією, вірою, а за етнічною приналежністю та ідентифікацією [35, с. 12].

Появу системних криз передвіщають такі риси: 1) перевага прав індивідуума над вимогами колективу; 2) рівність жінок у конкуренції з чоловіками; 3) втрата цінності життя; 4) віра в якість життя, а не в його святість; 5) мультикультурність (толерантне ставлення до всіх можливих способів життя); 6) руйнація уявлень про патріотизм; 7) передання влади від відповідних національних органів керування до наднаціональних і наддержавних утворень [35, с. 59, 71, 73, 83].

Але важливо, що в основі множинних криз модернізації знаходиться: 1) демократизація, що змінює ієрархію елементів соціуму, де на перше місце виходить особистість, витісняючи суспільство та державу; 2) творення єдиного економічного простору, що стирає різницю між зовнішньою політикою та внутрішньою; 3) інформатизація, що формує глобальне сітьове суспільство; 4) культурна стандартизація, що руйнує бар'єри між різними культурами; 5) ціннісна універсалізація у вигляді переваги західних цінностей [34, с. 39].

Усі такі взаємозумовлені процеси розглядаються як конфліктні, оскільки їх результат залежить від системної здатності до оновлення без втрати культурних ідентифікаційних ядер. Отже, виникнення ідентифікаційних криз залежить від адаптаційного потенціалу культури, який проявляється не просто в здатності відторгати чужі стандарти, а й у стимуляції процесу власної культурної ідентифікації. Усе це дозволяє розглядати і глобалізацію як кризовий фактор, спрямованим на руйнацію національної ідентичності.

Як правило, науковці зауважують на тому, що глобалізація формує плюралістичну ідентичність, яку можна охарактеризувати і як синтез культур, і як втрату національної ідентичності [110]. Водночас нерідко наголошують, що глобальні процеси зумовлюють появу компенсаторної реакції на «розмивання» ідентичності − розгортання нової хвилі «етнічності» [147]. Наприклад, в Україні зрушення пострадянської ідентифікації на тлі глобальних процесів розглядають як такі, що загострюють проблему територіальної цілісності та ведуть до творення двох сегментів українського

поліетнічного соціуму, один з яких є національно орієнтованим, другий – регіонально/територіально центрованим [139, 154].

На нашу думку, не можна відкидати і можливість глобалізації спричиняти деградацію ідентичності, тобто її перехід на більш низький ступінь (з цивілізаційного на національний, етнічний, релігійний та ін.). Для пересічної людини це означає втрату культурного орієнтиру, що може призвести до маргіналізації та випадіння її як суб'єкта з поля соціокультурної взаємодії.

Водночас, глобалізація викликає прискорення соціальних процесів з потребою в реконструкції ідентичностей, що сприяє появі «парадоксальної людини», яка орієнтується на протилежні цінності [396]. Формується суб'єкт з мобільною настановою, готовий до переструктуризації особистості з прагненням до нівелювання фіксацій. Як наслідок, людина виходить із поля, обмеженого рамками держави-нації. Такий суб'єкт відрізняється розірваністю між життям у реальних координатах «тут-і-зараз» і внутрішнім життям, де час («зараз») превалює над простором («тут»).

Для нашого дослідження важливим є те, що глобалізаційний вектор може блокувати національні проекти модернізації, закріплюючи і культурно і економічно єдино можливий варіант розвитку. Водночас модернізацію унеможливлює нездатність національної ідентичності до гнучкої трансформації. Прикладом такої ситуації може слугувати і уявлення про «особливий» шлях розвитку [146, с. 112].

Протилежний погляд ґрунтується на тому, що кризи ідентифікації є передвісниками множини кризових явищ, пов'язаної із самою природою глобалізації. Це призводить до порушення співвідношення «свого» та «чужого», де поширення однотипних стандартів і символів може зруйнувати межу між ними [78, с. 18−19]. Наслідком цього стає відчуття безпорадності та невизначеності, яке прискорює пошук стабільних, виважених часом стандартів, а такими елементами найчастіше виступають елементи традиційної

етнічної культури. Таким чином, рух до однорідності може посилювати первинну ідентичність [336, с. 119].

Для повноти дослідження потрібно враховувати і те, що існують й інші підходи до визначення поняття «кризовий синдром модернізації». Так, для А. Фурсова цей синдром є окремим проявом поєднання трьох системних криз планетарного масштабу: системно-формаційної; системно-формаційно-цивілізаційної і системно-соціобіосферної [371]. На його думку, кризовий синдром модернізації проявляється у: 1) занепаді нації-держави; 2) погіршенні стану середніх і робочих прошарків; 3) зменшенні впливу громадянського суспільства на владу на національному і на глобальному рівні; 4) перетворенні громадянського суспільства на суспільство общин і меншин; 5) зміні сутності політики на комбінацію адміністративної системи і шоу-бізнесу; 6) підміні ринку монополією; 7) занепаді раціонального знання; 8) занепаді християнської моралі.

А. Фурсов пояснює множинність криз демонтажем системотвірних елементів капіталістичної системи. З тих самих елементів твориться нова система, яка типологічно є поверненням до системи попереднього типу, але на вищому витку «спіралі розвитку», де соціум уже не західний, не християнський і не локальний.

Вводиться поняття «кризового синдрому постмодернізації», прояви якого вбачаються в наявності анклавів територій, що демодернізуються – архаїзуються і перетворюються на маргінальні зони. У цьому випадку кризи модернізації (спричинені розбіжністю принципів розвитку традиційного суспільства, що базується на циклічному життєвому ритмі та лінійному розумінні часу, та індустріального суспільства) доповнюються кризами постіндустріальної доби (кризою управління, спричиненою пошуком нового типу державності, зростанням кількості керуючих елементів) і драматизуються демодернізацією як деградацією до традиційних інститутів.

У таких умовах політико-економічна система приречена на втрату зв’язку з реальним часом і втрату керованості, де процеси розвиваються в

одному ритмі, а система працює в іншому, внаслідок чого соціум втрачає змістову зв'язність. За П. Вірільо, сучасне політичне життя детермінується модернізаційним надбанням − просторовою мобільністю мас, а влада перетворюється на чинник, що формує контртенденцію – обмеження мобільності та визначення точок фіксації [535, с. 23−28]. Це і є джерелом руйнації системи, оскільки статика соціального життя призводить до загибелі системи.

У XXI ст. виокремлюється низка наукових спроб пояснити кризові явища модернізації залежністю від ресурсної бази системи. Так, Д. Люрі вказує, що кризи модернізації в основному пов'язані зі збільшенням витрат через постійне зростання споживання [199]. Саме ті політичні культури, що базуються на ідеї стабільності, не витримують цього тиску і швидко вестернізуються. Системні кризові явища виникають тоді, коли шлях стійкого розвитку суперечить прагненням, інтересам більшої частини сучасного суспільства, як протиріччя між культурою природокористування та уявленнями про сучасний стиль життя. У такому розрізі «кризовий синдром модернізації» має три варіанти: 1) суспільство починає вкладати частину отриманих на першому етапі багатств на відновлення ресурсів, розплачуючись за це зниженням ефективності та зменшенням темпів росту; 2) відсутність регенераційних інвестицій призводить до падіння обсягів ресурсокористування, що супроводжується зменшенням об'ємів споживання; 3) відбувається катастрофічне виснаження ресурсів, і відтворення буде починатися з нуля.

У роботі Я. Зодерквіста та О. Барда «Netократія. Нова правляча еліта і життя після капіталізму» сучасність дорівнюється полігону, де розгортається ціла серія криз найрізноманітнішого ґатунку, що, зливаючись разом, утворюють потужну комбінацію, ефект якої сильніший, ніж сума ефектів її частин [11]. Такий випадок взаємопідсилення дій різних кризових явищ було названо «ефектом історичного резонансу», який засвідчував становлення нової історичної парадигми. Так, індустріальне суспільство має цілий перелік

вузлових точок, що генерують множинні кризи: 1) уявлення про місце людини у світі; 2) сумніви щодо непорушності суспільної ієрархії; 3) перетворення індивідуумів на суб'єктів політичного процесу.

Кризові ознаки переходу від індустріальної парадигми до мережевої яскраво проявляються в зміні ролі держави. Якщо для капіталістичної парадигми національна держава є фундаментальною частиною, то в інформаційному суспільстві, у якому спілкування будується навколо племінної спільності і субкультури, держава функціонує на абсолютно інших принципах. Держава, призначена куратором проекту, замінюється владою ЗМІ, що перетворюються на політичних суб'єктів, які здійснюють тотальний контроль над політичними процесами в інформаційному суспільстві. Відтак політична подія, яка не привертає увагу ЗМІ, не є такою за визначенням.

Зовнішнім проявом криз модернізації інформаційної доби стає криза демократії. З одного боку, кваліфікація і компетентність кандидатів стають другорядними чинниками; головним є зовнішній вигляд кандидата. ЗМІ відбирають політичних діячів за відповідністю до сценарію, який має користуватися підтримкою глядачів і викликати постійну увагу. З іншого − зростає безпорадність політиків на арені боротьби добре організованих груп інтересів. Мережа отримала такий політичний вплив, який дозволяє захопити і контролювати весь політичний процес.

Влада народу підмінюється здатністю мережі ініціювати громадську думку. Це означає, що в інформаційному суспільстві не можна скласти цілісну думку, а всі важливі політичні рішення ухвалюються всередині закритих, «ексклюзивних» груп, куди немає доступу сторонньому. До ознак кризовості нинішньої практики «осучаснення» авторами було віднесено те, що владні ієрархії в такому суспільстві вибудовуються навкруги недоступності знань і мають форму суспільної мережі.

Висновки до першого розділу

1. У результаті опрацювання теоретичного загалу передусім було з’ясовано, що виокремлення несистемних політичних криз (яке здійснюється на підставі констатації порушення стабільності функціонування окремого інституту, рівноваги підсистем або системи в цілому) та системних політичних криз (що діагностуються за наявністю загрози руйнування політичної системи) створює методологічні труднощі. Відображенням цього стає ситуація, коли все віднесене до симптомів (як ознак кризових явищ, що часто не вказують на ступінь ураження політичної системи) несистемної кризи може бути певним маркером (чітким передвісником входження політичної системи у кризовий процес) системної кризи, що ускладнює пропозицію адекватних антикризових засобів.

Пропозиція розглядати політичну кризу як тривалий процес, що проходить стадії: 1) приховану (латентну) з накопиченням системних протиріч; 2) ескалації (біфуркації), де відбувається поляризація політичних сил відповідно до їх програм, загострення суперечностей між противниками старих порядків, можливий контрнаступ; 3) вирішення кризи (результатом може бути або перемога нового, або повернення до попереднього способу здійснення влади), − дозволяє не тільки зняти вказані проблеми, а й позиціонує політичні кризи як системне явище.

У таких рамках характер кризового процесу буде визначатися фундаментальними закономірностями: 1) залежністю потенціалу системи від ступеня її організованості (від характеру взаємодій між елементами); 2) можливістю зміни причин і наслідків у точці біфуркації; 3) спроможністю зберігати стійкість за рахунок протидії зовнішньому впливу; 4) наявністю внутрішнього ресурсу для відповіді на нові виклики. Водночас дослідження політичної кризи як механізму переходу з одного якісного стану повинно враховувати ситуацію, коли антикризові засоби можуть бути чинниками, що самі спричиняють кризові явища.

2. На підставі узагальнення тривалої історії дослідження системних криз модернізації було виокремлено наступні періоди. Перший – 50–60-ті рр. XX ст. – характеризується тим, що модернізація розглядалася як прогресивний рух до сучасного суспільства, з можливими проблемами, перетворення яких на політичні кризи вважався винятком.

Другий період – 70–80-ті рр. XX ст. – відзначився введенням поняття «кризовий синдром модернізації», у рамках якого розглядалася можливість перетворення проблем модернізації на взаємозумовлену множину криз (ідентифікації, легітимності, участі, поширення та перерозподілу). Відсутність належного теоретичного обґрунтування обумовило в подальшому синонімічну заміну на більш широке поняття «системні кризові явища, пов'язані із модернізацією», яке відобразило поглиблення змісту і відхід від схематичного уявлення про множину взаємозумовлених криз.

Третій період – з 90-х рр. XX ст. і до сьогодення – охарактеризовано як відродження наукового інтересу до методологічних і теоретичних питань взаємозумовленості політичних криз і модернізаційних трансформацій, де модернізація отримує визначення повторюваного процесу, а кризи є необхідною умовою політичного розвитку.

Узагальнення наукових праць різних часів дозволило виокремити відмінні акценти у визначенні природи та проявів кризових явищ модернізації. До першої групи було віднесено наукові праці, де поява криз модернізації пов'язується з внутрішніми факторами (процедурними, інституційними та структурними) політичної системи (П. Браун, Р. Інглехарт, Р. Кауфман, С. Хаггард). У цих координатах виникнення множини криз пояснювалося укоріненням демократії (Т. Банурі, Дж. Гелбрейт, Х. Лінц), змінами сутності держави (Дж. Голдстоун, Т. Скочпол) та творенням псевдоструктур з обмеженою функціональністю (Р. Даль, Р. Дарендорф, Л. Даймонд).

У другу групу було об'єднано праці, що зосереджували увагу на зовнішньому впливі геополітичних суб'єктів як причині кризовості модернізації (Д. Люрі, Т. Скочпол) та політико-культурних феноменів інших

політичних систем (З. Бжезинський, П. Бьюкенен, С. Гроф, О. Зінов'єв, Е. Ласло, Д. Нейсбіт, П. Рассел).

Третю групу склали праці, об'єднані поясненням політичних криз модернізації природою капіталізму, де індустріалізація є одним з видів поширення нової системної та соціальної інтеграції (П. Вірільо, Ю. Хабермас). До цієї групи були віднесені і наукові праці, у яких кризовий синдром пов'язується з: 1) явищами, притаманними периферії або напівперифериї капіталістичного світу та спричиненими становленням ринкової економіки (О. Бард, І. Валлерстайн, Я. Зодерквіст, Дж. Сачс, А. Франк); 2) перенесенням політичних криз у просторі (на інші країни та регіони) і в часі (у вигляді перекладання відповідальності за модернізаційні зрушення на інші покоління) (Д. Аррігі, У. Бек); 3) блокуванням національних проектів модернізації більш широкими системними процесами (А. Ваджра, С. Кортунов, А. Столяров); 4) поєднанням множини криз різного ґатунку та рівня, спричинених демонтажем системотвірних елементів капіталістичної системи (О. Бард, Я. Зодерквіст, О. Неклесса, А. Фурсов).

Аналіз внеску науковців пострадянського наукового простору (А. Аклаєв, В. Горбатенко) в понятійну еволюцію «кризового синдрому модернізації» виявив, що: 1) інтерес до поняття був викликаний необхідністю подолання теоретичного вакууму після руйнування ідеологічного блоку радянської науки; 2) трактування кризового синдрому модернізації зводилося до первинної версії (множини взаємообумовлених криз); 3) кризовий синдром пов'язувався переважно зі «вторинним» модернізаційним процесом.

Проте вітчизняні науковці (зокрема, В. Горбатенко) збагатили сутнісне наповнення поняття «кризовий синдром модернізації», оскільки дослідження множини модернізаційних криз відображало особливості пострадянської трансформації. Так, підґрунтя кризових явищ незалежної України вбачалося в незавершеності національного проекту; інерційності форм колективного самоусвідомлення; неадаптованості основної моделі національної ідентичності, де кризи модернізації є наслідком оригінального адаптивного

досвіду, що визначає особливості функціонування системного механізму самовідтворення і підтримання стабільності.

Викладене вище свідчить, що з часу введення в науковий обіг поняття «кризовий синдром модернізації» відбулося значне поглиблення його змісту, але водночас основною проблемою залишилося необхідність визначення причин системних криз, ролі модернізації як механізму оновлення політичної системи та як кризового фактору.

Усе це актуалізує пошук теоретичної моделі, яка б змогла пояснити причини політичних криз, які обумовлюють необхідність модернізації як антикризового засобу. У свою чергу, це визначає необхідність вирішення проблеми розрізнення симптомів від маркерів (як найбільш значущих параметрів функціонування системи, що свідчать про наявність гострих протиріч у ній) системних кризових явищ та уточнення сутності модернізації як процесу що одночасно долає кризовість і виступає її причиною.

РОЗДІЛ 2
КРИЗОВИЙ СИНДРОМ ЯК ПРИЧИНА ТА НАСЛІДОК МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

2.1. Дисфункціональні параметри розвитку політичної системи

Завдання знаходження причин появи кризових системних явищ вимагає дослідження підґрунтя дисфункціональності системи (як сукупності неподільних елементів, пов'язаних спільними закономірностями), що ставить під сумнів системну здатність до безперервної самоорганізації та самовідтворення (з урахуванням попереднього досвіду виживання).

Загальний підхід до цього питання було запропоновано Дж. Даймондом, який вважав еволюцію людства результатом взаємодії процесів фрагментації та консолідації. Так, фрагментація здатна надати процесу еволюції певний вибір, а консолідація може заради виживання відсікати найбільш вигідні варіанти. Функціональність політичної системи в межах цих процесів отримує вигляд балансування між творенням різноманіття і відбором із нього корисного для відтворення системи. Це явище було названо «принципом оптимальної фрагментації», згідно з яким інноваційний процес швидше відбувається в суспільствах із певним проміжним ступенем фрагментації, де і надмірна консолідація, і надмірна роздробленість є загрозливими [84, с. 554].

Більш вузьким варіантом цього підходу можна вважати спроби дослідження функціональності політичної системи крізь призму двох фундаментальних процесів, що взаємодіють один з одним і визначають долю кожної системи: 1) диференціації – безперервного зростання внутрішнього різноманіття; 2) інтеграції – безперервного зведення цього різноманіття до певної цілісності [336, с. 24−27]. Період цілісності характеризуються кількісним зростанням системи, масштабуванням, експансією в навколишнє середовище, однак структура залишається тією самою. Період трансформації

супроводжується перебудовою всіх внутрішніх структурно-функціональних координат, руйнацією старих координат системи та виникненням нових. У будь-якій складній системі в міру її розвитку збільшується її нерівноважність, пов’язана з накопиченням випадкових мікроскопічних змін, що призводить у структурах до дисфункцій та диспропорцій. Надалі будь-яке нікчемне відхилення може започаткувати перехід на якісно новий рівень структурного буття системи [336, с. 190].

Як видно, окреслені рамки є занадто загальними і потребують уточнення. На нашу думку, доречно зосередити увагу на дослідженні зв’язків усередині об’єкта, де «зв’язки» − це те, що безпосередньо скріплює частини об’єкта. Така позиція може бути пояснена тим, що «найзначніші успіхи пізнання зазвичай пов’язані не тільки з відкриттям елементів, а й зі знаходженням специфічних якостей цілого» [403, с. 21]. Сам процес дослідження повинен розвиватися як за лінією аналізу будови окремих елементів, так і поза нею (за лінією аналізу об’єкта як елемента більш великого цілого). У результаті виникає можливість окреслити модель досліджуваного явища.

Для узгодження отриманих результатів, потрібно здійснити функціональне розчленування об’єкта, підсумком якого стане картинка функціональної будівлі об’єкта [403, с. 151]. Завдання отримання такого зрізу є важливим для пояснення життя об’єкта через принципи його організації, функціонування та розвитку. Методологічна перевага такого підходу втілюється у визнанні того, що, як правило, не помічається, − первинності зв’язків об’єкта над його структурою [403, с. 239].

Викладене дозволяє припустити, що однією з умов функціональності системи є зв’язність соціуму, що проявляється у збігу моделей поведінки та уявленні про суспільно значущі форми діяльності, сформовані на підставі суспільного досвіду виживання в спільних просторово-часових межах. Відтак, симптомом утрати функціональності буде наявність будь-якого соціального розриву, який засвідчить порушення соціальної тканини і виснаження

потенціалу взаємодії. Можна припустити, що перевага диференційних процесів у політичній системі зумовить необхідність переосвоєння простору та упорядкування часу з урахуванням нового розподілу праці, а надмірність уніфікуючого вектора може призвести до втрати системою здатності реагувати на нові проблеми.

Іншими словами, «розрив соціальності», перш за все, є випадінням із системного часу (випереджання або відставання) і системного простору (звуження до індивідууму та розширення через набуття рис позасистемності). У цих рамках розрив соціальних зв'язків проявляється як поява різноманіття соціальних інтересів, на які система не здатна надати рішення чи виконати вже згенероване рішення. Звідси розрив соціальності може бути спричинений появою прошарків, соціальний образ яких (мета існування, уявлення про себе, цінності та дозволені моделі поведінки) буде потрапляти в стан «ворожих» до системи.

У цьому контексті доречно згадати зауваження Р. Козеллека: опозиційність пари «друг − ворог» містить у собі часові дефініції майбутнього, більше того, таке протистояння не може бути зведене виключно до ідеологічних позицій, воно оформлюється за лінією «внутрішній – зовнішній простір» [136, с. 125, 126].

Проблема чужості в соціально-політичних системах була докладно розглянута в роботі Б. Вальденфельса «Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого», де зазначалося, що вона є природною для будь-якого ідентифікаційного процесу [38]. Як «чуже» розглядають вилучене з відповідної сфери «своє» і відокремлене від колективного існування, отже, те, що не можна поділяти з іншими. Чужість у цьому розумінні означає неналежність до певного Ми.

На думку Б. Вальденфельса, будь-який вид чужості завжди вказує на потенційну ворожість до існуючої системи, що не може не нести загрозу стабільності [38, с. 39]. Чужість як феномен характеризується інтеркультурністю, оскільки «чужі» структурні елементи неспроможні надати

відповідь на соціальний запит, який постає перед політичною системою. А з іншого боку – саме чужі елементи створюють потенційну можливість для оновлення політичної системи через залучення надбань інших культур.

За Р. Мертоном, чужість є таким типом поведінки, що відхиляється від норми та розцінюється як прояв неузгодженості між певними прагненнями, що визначаються культурою, та соціально організованими засобами їх задоволення [211, с. 27]. Цей особливий тип поведінки є певним пристосуванням до суспільства таких людей, що, знаходячись у суспільстві, не належать йому.

Чужість поведінки системі розглядалася як асоціальна і отримала назву аномії. Ознаками переважання негативного пристосування стає поширення обману, корупції, аморальності, злочинності – усього набору заборонених засобів, що стають усе більш звичайними, коли значення, яке надається цілі досягнення успіху, стимульованого певною культурою, розходиться з координованим інституційним значенням засобів [211, с. 29]. Ситуація, коли асоціальна поведінка отримує перевагу, призводить до того, що інтеграція суспільства слабне.

Звідси чужі елементи системи є такими, що відмовляються від визначених певною культурою цілей, доходячи до повного заперечення цілеспрямованої діяльності, а їх пристосування не відповідає інституційним нормам. Отже, чужість системі та її прояв (антисоціальна поведінка) провокуються деякими загальноприйнятими цінностями культури та класової структури, різним доступом до можливостей законного, престижного досягнення цілей, зумовленого певною культурою. З іншого боку, другим провокувальним фактором є недостатня формальна освіта та обмежені економічні ресурси.

Поява «чужого» соціального прошарку може зумовлюватися і тиском геополітичного середовища. У такому випадку неможливість співвідношення ні з традиційною культурою, ні із зовнішньою буде втілюватися у формуванні особливої культури ізгоїв, основними рисами якої стає агресія до власного

соціуму. Подолання деструктивності цього прошарку цілком залежить від уміння політичної еліти «вбудувати» маргіналів у соціальну тканину через запропонування нового змісту соціального існування.

Просторово-часовий незбіг різних соціальних прошарків може проявлятися в появі подвійних стандартів (судочинство для одних, відсутність покарання для інших), нетотожних моделей поведінки, езопової мови і т. ін. Важливим є те, що будь-яка діяльність, спрямована на подолання такого розриву, часто не є ефективною і спричиняє появу нового розриву.

На нашу думку, важливо розрізнювати розвали традиційного та індустріального суспільства. Так, основу виживання традиційного суспільства як складної, ієрархічно побудованої конструкції, що тримається на деяких священних, непорушних ідеях-символах і на відносинах авторитету, утворює «відчуття спільності, належності до єдиного світу, де соціальні зв'язки мають переважно вертикальний, непроникнений вимір «верх−низ» [125, с. 44].

У даному випадку дисфункціональність може провокуватися появою осіб, груп і прошарків, ідеї та діяльність яких руйнує наявну соціальну ієрархію. Наприклад, Р. Осборн вказує на передвісник системної катастрофи 1789 р. у Франції − утворення паралельної соціальної ієрархії [240, с. 466].

Показовою рисою соціального розриву традиційного суспільства є поява окремих людей, прошарків, які і просторово, і в часовому вимірі набувають рис «чужості», прояви якої дещо різняться залежно від країни. Так, у німецькому варіанті розвал соціальності прискорювався досвідом перебування в складі Рейнського союзу та формуванням певного прошарку людей, що пройшли через французьку освітню систему [350, с. 347].

Дійсно, людська спільнота традиційної епохи − це співіснування індивідів, кожен з яких хоч і знаходить у собі якості, що об'єднують з іншими людьми, тим не менш виступає як рівний самому собі і неспіврозмірний іншій особистості. Індустріалізація формує новий вимір соціальності, де індивіди стали сприйматися як представники певних соціальних типів (професійних, вікових, статусних). Тут особиста позиція формується через інтерпретацію

взаємодії типових представників, де найважливішою умовою виживання модернізованої спільноти стає соціальна здатність до співпраці заради спільних інтересів.

Рівень довіри залежить від глибинного соціального контексту, цілей і прагнень учасників, їх ставлення до самих себе та до інших учасників як особистостей тощо. Важливо враховувати і те, що сутність довіри подвійна: з одного боку, вона сприяє розвитку спонтанної кооперації, з іншого – є продуктом інших форм соціальної активності. Отже, співпраця породжує довіру, яка надає можливість прогнозувати поведінку соціальних акторів. Таким чином, довіра виникає з пов'язаних між собою джерел – норм взаємності та мереж суспільної активності.

Вимір соціальної кооперації охоплює не лише координацію ефективно організованої та керованої загальновизнаними правилами соціальної діяльності, спрямованої на досягнення певних глобальних цілей. Мережі будь-якої активності приводять до зростання довіри, оскільки соціальна кооперація завжди є взаємовигідною, а отже, містить дві складові. Перша з них – це відоме поняття справедливих умов кооперації, які могли б достатньою мірою задовольнити кожного з учасників, щоб кожен міг сподіватися, що інші дотримуються цих умов [318, с. 201].

Санкцією за відступництво тут є не покарання, а відлучення від мережі солідарності та співпраці. Такий стан дозволяє погодитися з тим, що «соціальна довіра є суспільним капіталом», оскільки вона дає можливість виправдати систему в очах більшості суспільства [248, с. 204]. Ознакою дисфункціональності модернізованої системи є втрата соціальної довіри [369, с. 74].

У цьому контексті виникає закономірне питання щодо найвищого прояву суспільної зв'язності − «громадянського суспільства». Так, у сучасній політичній науці поширеним є визначення громадянського суспільства як суспільства рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але

взаємодіє з нею заради спільного блага та існує виключно за умов демократії [264, с.119].

Наявною є і практика прирівнювання громадянського суспільства до потенціалу демократії, оскільки воно вбирає в себе: 1) життя спільноти на базі соціальної справедливості та взаємної поваги; 2) соціальні відносини, що базуються на відповідальності та солідарності на різних соціальних рівнях − від сім'ї до національного; 3) участь у створенні добровільних автономних організацій, зорієнтованих на широкий спектр потреб та інтересів; 4) інтерес до суспільного життя й участь у ньому на всіх рівнях життєдіяльності співтовариства (громадянська залученість); 5) чітку перевагу гарантій прав людини; 6) розуміння ролі держави як інституту, відповідального за надання рівності громадянам і за баланс конфліктуючих та конкуруючих соціальних інтересів [61, 77, 439].

Проте якщо спробувати визначити, чим є громадянське суспільство через довіру, то ключовими виявляються такі моменти. По-перше, довіра сама по собі є не моральною цінністю, а скоріше її побічним продуктом, оскільки «вона виникає, коли люди поділяють норми чесності та взаємності у відносинах і, таким чином, здатні співпрацювати» [369, с. 77]. По-друге, не можна остаточно встановити залежність між соціальною довірою та участю в групах. Так, Д. Нейсбіт дійшов висновку, що процес переходу від представницької демократії до партисипаторної є результатом революції комунікації, яка фіксує появу освіченого електорату [228, с. 231−232].

Р. Патнам визначив «громадянське суспільство» як таке, де, перш за все, громадяни «хоча й не безкорисливі святі, але вважають громадську сферу за щось більше, ніж бойовище для досягнень особистих інтересів» [248, с. 111]. Другою ознакою стала політична рівність: тут усі громадяни наділені рівними правами та обов'язками і пов'язані між собою горизонтальними зв'язками взаємодії та співпраці. Третя ознака громадянського суспільства – солідарність, довіра і толерантність. Четверта − стосується того, що норми й цінності громадянського суспільства втілені в різних соціальних структурах і

практичних діях, які, у свою чергу, підтверджують їх. Так, асоціації є необхідною передумовою ефективного самоуправління, а регіональні інституції мають значні переваги саме тому, що вони ближчі до людей, краще ознайомлені з реаліями і більш чутливі до регіональних проблем [248, с. 80].

Іншими словами, громадянське суспільство − це горизонтальні зв'язки, протилежні вертикальним відносинам традиційно ієрархічного типу, які забезпечують ефективну роботу політичних інституцій, ґрунтуючись на простій моделі врядування: соціальні потреби → політична взаємодія → уряд → вибір політики → виконання, де «правила та усталені процедури, що їх утверджують інституції, позначаються на політичних результатах через формування політичної поведінки» [248, с. 20].

Проте при певному реальному діапазоні цінностей, інтересів і мотивів у суспільстві і при певному способі виправдання політичних установ рішення, відповідного до закону, може і не бути, і тоді людині доведеться вибирати: або незаконний уряд, або відсутність уряду [226, с. 371]. Відтак, розуміння громадянського суспільства відходить від одномірності трактування як визнання членами суспільства спільних цінностей, а отже, від логічного приписування до громадянського суспільства і мафії, і партизанського руху [126, с. 14]. Це означає, що соціальна довіра може розглядатися і як ключовий продукт соціальних норм співтовариства, і як система соціальних ідеалів, що утворюють соціальний капітал [272].

Враховуючи всі ці аспекти, Ф. Фукуяма запровадив «негативну міру суспільного капіталу» [369, с. 30, 31]. Така категорія мала пояснити те, чому сучасність відрізняться зростаючим рівнем злочинності та соціальної дезорганізації та зниженням рівня соціальної залученості. Заради цього виокремлювалися два питання: по-перше, чому відбувся занепад довіри як до суспільних інститутів, так і до людей взагалі; по-друге, як узгодити зменшення кількості загальноприйнятих норм із явним зростанням кількості та обсягу груп і згуртованості громадянського суспільства [369, с. 123].

Відповідь свідчить, що в сучасному світі відбуваються якісні зміни, які проявляються в переході до груп меншого радіусу довіри (збільшення «груп за інтересами») за рахунок політичних партій. Принципова відмінність постіндустріального суспільства полягає в тому, що люди не стають менш пов'язаними один з одним, просто вони підтримують стосунки з тими, кого вони самі вибирають.

Пошук взаємного визнання призводить до зростання маленьких і гнучких груп та організацій, за умови, що членство в них не перешкоджає участі в інших, а вступ і вихід не пов'язані з великими затратами. У цьому можна знайти пояснення того, що групи та спільноти виявляються набагато слабкішими, ніж були раніше, а зростання морального індивідуалізму призводить до мініатюризації суспільства.

За Ф. Фукуямою, загальна індивідуалізація підтверджує, що «в сучасних суспільствах ступінь свободи вибору значно зросла, у той час як узи, що пов'язують їх із системою соціальних зобов'язань, помітно послабшали» [369, с. 71]. Так, з одного боку, суспільні зміни позначаються на тому, що рішення, які впливають на життя людей, приймаються відносно все більших територій, у межах яких живе більше й більше людей. Для того щоб громадяни впливали на рішення, потрібна система делегування повноважень по вертикалі, потрібно створювати нові, більш значні асоціації.

З іншого боку, зростання освітнього рівня населення спричинило збільшення здатності населення розумітися на більш складних політичних питаннях, що є характерним для всіх демократичних держав. Тобто сам процес комунікації отримав усе більший вплив на діяльність кожного індивіда та структурних форм громадськості [372, с. 172].

Водночас зростання політичних асоціацій приводить до того, що кількість осіб, з якими громадянин має безпосередні контакти, постійно зменшується, тобто з ускладненням суспільних проблем зменшується і рівень компетентності. Таким чином, сучасні технології комунікацій посилюють ці тенденції, забезпечуючи зв'язок в одному напрямі – від лідерів до громадян, а

не навпаки. Це дає лідерам нові можливості контролювати громадян і уникати контролю над собою.

Існує ще один аспект руйнації довіри, який є не таким очевидним, але не менш впливовим. Чим більше елітарних угруповань у суспільстві, тим більше вони втрачають вплив і взаємно нейтралізують одне одного. З огляду на це, суспільство втрачає орієнтири щодо того, хто саме несе відповідальність за політичні дії. Наріжним каменем стає і рівень політичної компетенції громадян. Г. Алмонд та С. Верба зазначали, що від громадянина в демократії вимагаються протилежні речі: він має бути активним, але в той самий час пасивним; включеним у процес, однак не занадто сильно; впливовим і при цьому шанобливим до влади [413, с. 493].

Наведемо сучасні вимоги до політичної компетентності: по-перше, громадяни більш легко розуміють, що потрібно для них, а що – для суспільства; по-друге, мотиви дій у власних інтересах сильніші, ніж мотиви дій в інтересах суспільства в цілому; по-третє, якщо громадяни усвідомили власні інтереси, природний егоїзм підштовхне їх діяти так, щоб забезпечити ці інтереси.

Інакше кажучи, те, що суспільство стає більшим, приводить до того, що суспільство складається з абстрактних підгруп, які називаються класами, націями, етнічними групами, державами, людством. Почуття спільності може проявитися лише в рамках відносно невеликої спільноти, що характеризується прямими людськими зв’язками його членів. Таким чином, масштабні нові та новітні спільноти не дозволяють розвинутися громадянським доброчесностям як на свідомому, так і на емоційному рівні. З іншого боку, зростання політичних асоціацій приводить до того, що кількість осіб, з якими громадянин має безпосередні контакти, постійно зменшується, водночас з ускладненням природи суспільних проблем зменшується і рівень компетентності, якого може досягти група середніх громадян просто працюючи над собою [197, с. 86].

Наведені приклади дають змогу погодитися з думкою про те, що

«встановлення демократичного режиму не є тотожним політиці розвитку громадянського суспільства, яке у свою чергу не є автоматичним наслідком формально-демократичних рамок» [335, с. 9]. Саме акцентування уваги на властивості громадянського суспільства бути сферою діяльності, незалежною від держави і тому потенційно опозиційною до режиму, дозволяє визначити громадянське суспільство як енергетичний потенціал для змін суспільства.

У результаті громадянське суспільство розглядається як автономна сфера соціальної влади, у межах якої громадяни можуть вимагати змін від авторитарної влади, захищатися від тиранії й здійснювати демократію знизу.

Нерівноважність між громадянським суспільством і державою спричиняється одночасними змінами влади й суспільства − посиленням горизонтальної саморегуляції та послабленням вертикального контролю. На думку Т. Каротерса, уявлення про те, що громадянське суспільство протистоїть державі, хибне, оскільки ніщо не гальмує розвиток громадянського суспільства так сильно, як слабка недієздатна держава [126, с. 16]. Там, де держава не сприймає вимоги громадян через відкритий тиск або ігнорування, відбувається трансформація громадянських асоціацій у напрямі більшої агресії або апатії. Тобто успішність демократії виходить із реактивності як інституту, із здатності регулювати конфлікти, а не з характеру громадянського суспільства.

Ю. Хабермас попереджував про труднощі дослідження громадянського суспільства, оскільки воно знаходиться на перехрещенні двох протилежних процесів: з одного боку, формування легітимної влади, яка народжується вільною комунікацією політичної громадськості, з іншого – забезпечення легітимності через політичну систему, за допомогою якої адміністративна влада намагається керувати політичними комунікаціями [372, с. 50]. Хоча інституційне ядро «громадянського суспільства» становлять неекономічні спілки на добровільній основі (до яких належать культурні, церковно-релігійні, професійні, спортивні та інші об’єднання, а також політичні партії й профспілки), усе ж мова повинна йти не про партії, що належать

адміністративній системі, а про об’єднання, у межах яких формуються думки, ідеали, цінності, мотиви та орієнтації [372, с. 177]. У цьому контексті громадянське суспільство є прихованою загрозою для демократії, оскільки рівність у політичному відношенні ще не означає майнової рівності [487].

Така подвійна природа громадянського суспільства проявляє себе і в постіндустріальній фазі. З одного боку, процес комунікації отримує можливість більшого впливу на діяльність кожного індивіда та структурні форми суспільства. Водночас ефективність політичної системи потребує, щоб формування спільної волі мало зворотний зв’язок. Для цього потрібна мережа вільних асоціацій, розташованих немовби поза організаційним рівнем партій, але включених у державні справи через засоби інформації (пов’язаними як зі владою, так й з громадськими об’єднаннями). Але фатальним є той момент, що сфера управління програмує саму себе, керуючи поведінкою виборців і визначаючи діяльність уряду та законодавчих органів через обговорення правових проблем.

Так, джерелом сучасного системного різноманіття виступає інформація, яка у свою чергу не тільки провокує над-ускладнення технологій, а й каталізує різноманіття економічного та соціального життя. Наслідками в політичній сфері стає розширення видів діяльності, які створюють безліч потенційних, прихованих можливостей, що змінюють цю сферу на дещо протилежне попереднім формам життя.

Інший, уніфікаційний вектор (чим насправді і є глобалізація) поширює однорідні зразки і поступово створює єдину глобальну економіку та системи управління за рахунок абстрагування від національного підґрунтя [121]. Звуження фізичного простору (до масштабів глобального села, де відсутня таємниця і уявлення про недоторканний особистий простір) автоматично призводить до звуження особистісного горизонту і веде людину до «ментального потрясіння» − фундаментальної втрати відчуття реальності.

Внаслідок цих процесів відбувається втрата зв’язку між людьми. Іншими словами, глобалізм породжує інтерсуб’єктність – спільність, яка щохвилини

народжується і щохвилини зникає в ході комунікаційного процесу між автономними індивідами. У такій ситуації стає неможливим вирішення будь-яких тривалих колективних завдань − відсутнім є стійкий суб'єкт. Зрозуміло, що інтерсуб'єктність потенційно конфліктна і провокує перегляд існуючих правил [245, с. 209].

Наявними стають спроби подолати реальне звуження простору. З одного боку, виникають консервативні реакції: націоналізм, локалізація, регіоналізація. В. Хьосле пояснює це компенсаторним механізмом, коли «все більш явним стає існування ножиць між прискоренням науково-технічного прогресу та застоєм, або навіть відродженням етнічної свідомості» [376, с. 189]. На противагу цьому, А. Перотті вважає, що масове повернення колективних ідентичностей, піднесення націоналізму і посилення ствердження етнічних груп як соціальних категорій приховує тенденцію «перетворення індивіда на людину з антенами (з огляду на множинність можливостей і на велику кількість цінностей, які йому пропонує сучасне суспільство), на відміну від людини з корінням (модель, що домінувала в суспільстві минулого)» [255, с. 14].

Занепад багатьох соціальних інституцій (сім'я, школа) на тлі значного збільшення рухливості населення зумовлює розпорошення центрів влади, де всі сітьові суб'єкти стають рівними один одному [255, с. 37]. Наслідком цього є принципова недоречність досвіду попередніх поколінь, близького оточення та освіти взагалі. У цих умовах найбільшу ефективність отримують ЗМІ, які перебирають на себе роль експертів, а ідентифікація стає штучною і все більше перетворюється на політичний засіб, який використовується для відчуження соціуму від політики.

Отже, дисфункціональність постмодернізованого суспільства проявляється в розпаді його на окремі одиниці, нічим не зв'язані між собою. Справжня небезпека полягає в тому, що внаслідок переважання егоцентричного, матеріалістичного модусу свідомості формується нова

реальність, у якій свідомість окремого індивідуума відіграє роль такого самого фундаментального аспекту реальності, як простір, час і матерія [78, с. 77, 117]. Д. Лайон вбачав у цьому підстави для виникнення «нового типу суспільства», який з розвитком інформаційної технології призводить до збільшення вже існуючого розриву між соціальними групами й націями, розширює можливості держави та інших інституцій спрямовувати і контролювати життя людей і підсилює владу постійно зростаючих економічних інтересів [168].

На думку О. Панаріна, вплив глобалізації є фатальним і проявляється у відкиданні колективних святинь, що гіпертрофує роль індивідуальних бажань, які створюють і рвуть суспільні зв'язки залежно від кон'юнктури. Ці симптоми поступово набувають рис незворотності і, накопичуючись, призводять до появи ключової ознаки руйнації соціальності − втрати системної пам'яті. Е. Еріксон говорив про це як про втрату людиною свого коріння там, де розривається еволюція її як суспільної особистості [402, с. 137]. А Д. Джекобс позиціонує цей стан як точку неповернення, перейшовши яку суспільство втрачає можливості для оновлення [97, с. 20].

Е. Тоффлер у книзі «Метаморфози влади» визначив сутність глобалізму як нової системи створення матеріальних цінностей, економіки суперсимволів з повною залежністю від миттєвого зв'язку та поширення ідей, символів і символізму [348, с. 22]. Впливовим фактором в утворенні кризовості глобального світу виступає підвалина інформаційного виробництва – здатність до творчості, що не може не створювати новий соціальний розлом і породжувати нові конфігурації між елітою та соціумом.

У такому контексті є виправданим більш уважний погляд на фактор якості політичної еліти як одну з умов функціональності політичної системи [275]. За П. Бурдьє, абсолютною вимогою, одночасним результатом та умовою функціонування політичної системи виступає єдність політичної еліти, яка проявляється у відданості самій політичній грі [30, с. 191]. У політичній грі розігруються протилежні чинники. З одного боку, це монополія вироблення та поширення принципу легітимного розподілу соціального світу,

права на мобілізацію груп. З іншого – монополія застосування інструментів влади для контролю над політичними інститутами, що є об'єктивацією політичного капіталу.

Важливо, що політична гра спирається на негласний договір, який зумовлюється самим фактом участі в ній, визнанні її достойною того, щоб у неї грали; вона поєднує всіх набагато сильніше, ніж офіційні й таємні угоди. Наявними є певні розбіжності в умовах проведення гри, але єдність елітного прошарку забезпечується дотриманням єдиних правил щодо отримання «політичного капіталу як форми символічного капіталу» [30, с. 208]. Відтак політичний капітал може бути різного ґатунку.

Так, у парламентських демократіях боротьба за завоювання влади є боротьбою за підтримання і перерозподіл влади над органами державної влади (або за легітимне використання об'єктивованих політичних ресурсів, права, армії, поліції, державних фінансів). Агентами цієї боротьби виступають партії як бойові організації, призначення яких − вести сублімовану громадянську війну через постійну мобілізацію агентів з однаковим баченням світу та його майбутнього. Щоб провести мобілізацію, партії повинні розробити і нав'язати певне уявлення про соціальний світ, здатне завоювати прихильність якомога більшої кількості громадян. З іншого боку − завоювати посади, що забезпечують владу над тими, ким ці пости надані.

Тоталітарна система відрізняється приховуванням самого факту елітної конкуренції. Тут завоювання влади здійснюється групами прибічників. Тому важливою умовою контролю стає введення в елітний прошарок якомога більшої кількості особисто відданих рекрутів. На противагу демократичній системі, у тоталітарній уявлення про соціальний світ формується прошарком переможців.

Таким чином, за логікою П. Бурдьє політичне поле є місцем конкурентної боротьби за владу, яка здійснюється за рахунок конкуренції за монополію говорити й діяти від імені якоїсь частини або всіх непосвячених. Офіційний представник привласнює собі не тільки голос непосвячених

(набагато частіше – їх мовчання), а й саму силу цієї групи, утворенню якої він сприяє, наділяючи її голосом, що визнається легітимним. На відміну від сили науки, що базується на оперуванні наближенням до істини, сила ідеї, що висувається, втілюється у здатності мобілізувати групу.

Отже, ознаки кризовості доречно шукати у протистоянні політичних суб'єктів − політичних гравців, яке, власне, є формою символічної боротьби за збереження соціального світу через легітимацію трансформації бачення поділу цього світу. З цієї точки зору, дисфункціональність політичної системи починається з розшарування політичної еліти, яка перетворює гру на «міжвидову боротьбу», що ставить суспільство перед вибором між конкуруючими поглядами або взагалі залишає його без орієнтирів. Відтак політична система стає «сліпою» і відтворюється за інерцією, що у випадку зовнішніх загроз може стати фатальним.

Новий домінуючий клас утворюється з осіб і груп, які починають формувати уявлення про мету існування, напрями руху системи. Нова еліта затверджує своє право на участь у боротьбі за символічний капітал. Але, незважаючи на розбіжності між «новою» та «старою» елітами, відстань між ними завжди є коротшою, ніж між елітою та соціумом. Саме тому при зміні парадигми колишні цінності не застарівають миттєво, а наповнюються новим смислом з огляду на пріоритети нового панівного класу.

Дещо з іншої точки зору на це дивився К. Манхейм, вбачаючи головну причину кризовості у втраті панівної ролі певних соціальних прошарків [200, с. 13]. Руйнація впливу політичної еліти залежала від таких загальних тенденцій: 1) збільшення значення вузьких спеціалістів в окремих галузях знань; 2) концентрації влади у колах бюрократії, що піднялися над іншими соціальними прошарками. Роль еліти перебирають ті, хто стає «символом диспропорційності», користуючись новітніми технологічними засобами, за допомогою яких транслюється і тим самим поширюється такий тип поведінки і відповідні цінності [200, с. 311].

К. Манхейм виокремив чотири причини ерозії політичної системи. Перша причина пов'язувалася зі зростанням кількості елітарних груп і, як наслідок, з послабленням їх сили. Друга – вказувала на загибель принципу замкненості елітарних груп: збільшення кількості елітарних груп забирає в них відокремленість, необхідну для утворення духовних і душевних імпульсів. Третя – констатувала зміну принципів відбору цих еліт. Так, якщо раніше нормальний відбір підносив носіїв культури або поступово підвищував культуру певних прошарків, то зараз через негативний відбір тон починають задавати ті, хто не здатен контролювати свої схильності. Четверта причина – зміна внутрішнього складу політичних еліт: панівними стають такі цінності, що призводять до внутрішньої боротьби мотивів – між дозволеним і бажаним.

Таким чином, явище заміщення політичної еліти призводить не тільки до знецінення духовних професій, а й до падіння ваги суспільної думки. Отже, кризи в ліберальному демократичному суспільстві відбуваються через те, що «фундаментальні соціальні процеси творення культури, розвитку яких раніше сприяли еліти, через масовізацію суспільного життя перетворилися на їх пряму протилежність» [200, с. 311].

Г. Маркузе, який розглядаючи особливості сучасного суспільства, пов'язував кризовість політичної системи зі зрівнянням класових позицій, де політичне життя без еліти легітимізується технологічною раціональністю, де «принцип задоволення поглинає принцип реальності» [206, с. 93]. Унеможливлення проявів незадоволення такою урізаною політичною системою без мети і стратегії розвитку досягається шляхом уніфікації протилежностей, засобами нового конструювання ідентичності − не тільки відповідно до історичної практики і соціальної дійсності, а й всупереч їм.

Показовими є зміни засобів мовлення в політиці, що демонструють тенденцію перетворення виступів на рекламу і тим самим долають відстань між двома віддаленими суспільними сферами – «панування та адміністрування, які раніше були окремими та незалежними функціями», дозволяючи легітимно привести до влади новий панівний прошарок –

бюрократію [206, с. 135]. Кризовість може бути реакцією політичної системи на збільшення ролі бюрократії, яка намагається замінити собою еліту і виправдати своє піднесення новим тлумаченням історії та творенням позадержавних соціальних структур за типом «кланів» або «сімей», що перебирають на себе відповідальність за різні сфери людської діяльності [336, с. 240].

Ще один ступінь втрати функціональності елітного прошарку − це перетворення його на «чужого» політичній системі, коли вимоги і дії не мають «жодного смислу і не підпорядковується жодному правилу», а отже, порушують наявні смислові зв'язки та руйнують систему правил [38, с. 43]. Наслідком перетворення політичної еліти на чужий компонент політичної системи стає втрата елітою «ролі активного фактора» [239, с. 360].

Таким чином, функціональність політичної еліти визначається її здатністю генерувати суспільну мету існування, напрям розвитку; визначати смисл існування системи. А все це: 1) генерування основних ідей, правил поведінки, що формують соціальність; 2) прийняття рішень і відповідальність за них; 3) забезпечення каналів поповнення елітних прошарків рекрутами з інших соціальних верств − є запорукою єдності системи, оскільки виживання системи потребує наявності правил, які підтримуються всіма політичними суб'єктами.

Основними підставами генерування кризовості є такі фактори: набуття політичною елітою елементів «чужості» політичній системі; заміна політичної еліти іншими політичними прошарками, бюрократією зокрема, та наявність осіб і груп-претендентів на владу, зацікавлених в оновленні/переформатуванні політичної системи.

Виникає замкнене коло: існування життєздатної системи потребує адекватної оцінки того, що відбувається, але відсутні суб'єкти, здатні її здійснити. Основна загроза проявляється у втраті здатності розуміти те, що відбувається, як наслідок − приймати рішення для втілення спільних інтересів.

На соціальному рівні це буде проявлятися у відсутності мети існування та уявлення про спільність як цінність.

Наступним чинником, за яким можна досліджувати функціональність політичної системи, є системна інфраструктура – вертикальні канали зв'язності соціуму та еліти. На відміну від попередніх горизонтальних вимірів, цей − є вертикальним, що охоплює комунікації між владою та суспільством і свідчить про готовність до спільних дій соціуму та еліти − як передумова генерування суспільної енергії та гарантія її спрямування за системними вимогами. Це зв'язок між владою та соціумом, який забезпечує існування політичної системи як єдності.

Для визначення ступеня функціональності важливими є спрямованість цих каналів (від політичної еліти до соціуму і навпаки) і якість цих каналів (відкритість або закритість). Зазначимо, що можна окреслити два полюсні визначення поняття «соціальна інфраструктура». Так, на одному боці − інституціональне трактування, де наявність каналів зв'язності дорівнюється балансу між державною владою та місцевим самоврядуванням (В. Цапф). На іншому − вимір зв'язності еліти та соціуму, проявами якої є міра єдності соціокультурних кодів, що зумовлюють поведінку індивідуумів, груп, прошарків, класів тощо (Р. Даль, С. Переслєгін, Р. Шведер). На нашу думку, другий підхід є структуротвірним, оскільки тут інфраструктурна зв'язність – це стратегії виживання, засновані на взаєморозумінні та спільності дій [254, с. 80−82].

У традиційному суспільстві канали взаємодії між політичною елітою та різними соціальними прошарками визначені місцями в політичній ієрархії і мають обмеження на користь влади. Воднораз не можна заперечувати наявність соціальних ліфтів (навіть досить обмежених) для найбільш активних членів суспільства, де на підставі багатства, військової доблесті, наукових знань, послуг або, навіть, авантюризму змінювався соціальний статус і відбувалася інкорпорація у владний прошарок. Тут розрив зв'язності зумовлюється антагонізмом між цими складовими.

На противагу традиційному суспільству, індустріальне вибудовувало неформальні (неієрархічні) комунікаційні зв'язки, які втілилися у впливовості таких чинників, як очікування та громадська думка. Не останню роль у цьому відіграло збільшення значення освіти, що стала умовою зміни соціального статусу.

Це стає помітним у всьому світі, де здійснюється заміна влади обраних посадовців на пряме волевиявлення громадян через локальні ініціативи та референдуми. Інформація як така підриває і авторитет лідерів, що базується на привілеї подавати інформацію [183, с. 121]. Людська ініціатива поширює визначення політичного на процеси, які раніше не вважалися прерогативою цієї сфери. Так, головними суб'єктами стають регіони, уряди та місцеве самоврядування. Відбувається перехід від представницької демократії до демократії участі, яка характеризується тим, що люди самі приймають рішення стосовно їх власного життя. Це докорінно змінює розуміння освіти: відбувається перехід від «комплексу знань» до набагато ширшого тлумачення – системи здобуття та поновлення знань.

Можна припустити, що розриви цього виду зв'язності можуть проявлятися в неадекватності реакції системи на загрози: 1) від замовчування до неспроможності ідентифікувати загрозу; 2) у занадто активних реакціях (де надмірність свідчить про брак керованості системою); 3) у реагуванні на хибні сигнали (видавання бажаного за дійсне). Але важливо враховувати те, чим заповнюються ці інфраструктурні розриви – тобто якими є інфраструктурні замінники.

У роботі Д. Травіна та О. Марганія «Європейська цивілізація», де аналізуються різні модернізаційні стратегії європейських країн, міститься вказівка на впливовість емоційних очікувань. Так, наприклад, успішна в цілому модернізація в Польщі 90-х рр. була безпосередньо пов'язана з настроями населення [351, с. 298]. Відомо, що польська ситуація в січні 1990 р. була не менш важкою порівняно із січневим шоком 1992 р. в Росії. При цьому

польська шокотерапія не витримує ніякого порівняння з тим світоглядним зламом, що супроводжував радянську перебудову.

На думку Д. Травіна і О. Марганія, таке позитивне ставлення до труднощів можна пояснити певними ментальними зрушеннями, що сталися в Польщі в першій половині 80-х рр. Справа в тому, що для Польщі ще в 70-ті рр. реальністю стало «поступове зникнення ідеології як фактора, що підтримує режим» [351, с. 335]. Це пояснювалася певною внутрішньою політикою, що заохочувала купівельну спроможність населення за рахунок швидко зростаючого боргу. Ситуація вийшла з-під контролю, зросла інфляція, а на політичну арену вийшла організація профспілкового руху «Солідарність». Важливим є те, що опозиційність цього руху спочатку не загрожувала існуванню політичного режиму, оскільки всі вимоги зводилися до модифікації виробництва.

Неспроможність влади подолати кризові явища призвела до того, що в грудні 1981 р. в Польщі було введено військовий стан. Це фактично означало, що надії на те, що система підлягає реформуванню, були зруйновані. Зміна настроїв була кардинальною: якщо наприкінці 70-х рр. поляки вважали, що поганий стан справ у державі є наслідком поширення людських пороків, а не вад системи, то з першої половини 80-х рр. почало визрівати протилежне розуміння власних проблем.

Наведений приклад свідчить про необхідність не тільки виокремити суб’єкт очікувань (особистість, групу, прошарок), а й врахувати те, який вид мають очікування, які шляхи виходу з кризи вони передбачають, а також наскільки вірогідними виглядають сценарії очікувань. Актуальним є і врахування фактору повторення, оскільки на існуючі очікування впливає досвід суспільства з подолання подібних ситуацій у минулому [276].

Наше прагнення зрозуміти роль очікувань у формуванні криз визначає необхідність звернення до міжвоєнного періоду в розвитку Німеччини. Нагадаємо, що Німеччина після Першої світової війни опинилася в скрутному становищі. Недостатньо констатувати, що вихід з війни супроводжувався

революцією, а економіка була поставлена у безвихідну ситуацію зобов'язаннями виплачувати країнам-переможцям фантастичних репарацій. Потрібно зауважити, що Німеччина, перемігши у війні з Росією, була визнана Антантою як переможена країна. Територіальні втрати тільки поглиблювали почуття гострої несправедливості та невдоволення існуючою ситуацією. Очікування моральної компенсації за приниження цілого народу, прагнення реалізувати історичну справедливість сприяло пошуку винних у кризовій ситуації.

Відомий австрійський соціолог В. Райх, сучасник цього драматичного періоду, зауважував, що сама така ситуація була непростою і визначалася не скільки станом економіки, скільки особливостями структури німецького соціуму [307, с. 95]. На початку XX ст. німецьке суспільство складалося з правлячого середнього прошарку (підприємців, чиновників, високопосадовців державної служби) та дрібного середнього класу (переважно торговців, фермерів, клерків тощо).

Після війни інфраструктурна зв'язність змінилася: вищий середній клас виявився зруйнованим, а нижчий – фактично об'єднаним із пролетаріатом. Так, різні групи дрібної буржуазії були змушені створювати об'єднання. Проте водночас економічна конкуренція між невеликими підприємствами перешкоджала створенню такого почуття солідарності, як у робочих. Соціальний стан заважав дрібному буржуа примкнути як до власного класу, так і до промислових робочих. Якщо до власного класу він не міг приєднатися через конкуренцію, то до промислових робочих – через побоювання пролетаризації.

Класу дрібних чиновників і службовців були притаманні залежність від державної влади і конкурентне ставлення до колег; своєрідне проміжне становище між органом керування та основною частиною представників ручної праці, що не могло не заважати розвитку почуття солідарності. Соціальна свідомість чиновника підмінювалася ставленням до уряду і нації, втілюючись у повній ідентифікації з державною владою, а службовця

приватної фірми – в ідентифікації з компанією. Тобто, з одного боку, дрібний чиновник є представником влади для підлеглих, з іншого – залежним від влади. У цьому і полягала таємниця того, що службовець став провідною верствою, що підтримувала фашистську державу. Держава підмінила собою солідарність із подібними собі і зробила чиновника таким само покірним, як і робітника [307, с. 95].

Як не дивно, але очікування сильної влади генерувало і германське село, що зберігало традиційну сім'ю з авторитарним стилем виховання. Водночас фашизм цілком задовольняв і очікування пролетарів, граючи на їх прагненнях збільшити кількість робочих місць за рахунок вирішення проблем біженців, повернення багатих на родовища анексованих територій.

Націонал-соціалістичній партії вдалося використати очікування цілого приниженого народу стосовно відновлення історичної справедливості, що і втілилося в парадоксальній здатності фашистської організації примирювати різні класові інтереси. Ця думка збігається із зауваженням К. Юнга, який зазначав, що фашистський рух є за характером проявом компенсаторної сили, що ламає індивідуальну мораль та інтелектуальний самоконтроль і заполоняє собою свідомий світ [404, с. 268]. Перші симптоми – особлива надія на владу, державу, націю − є однозначним свідченням регресії суспільно-політичної свідомості.

Отже, очікування є пошуком орієнтирів, які б дозволили компенсувати драматичний збіг військової поразки та політичного приниження, економічного падіння, культурного нігілізму, загального хаосу. Принциповим для їх виникнення є прагнення виправити ситуацію в будь-який спосіб, готовність суспільної свідомості справді прийняти будь-який порядок.

Розглядаючи кризові очікування, необхідно враховувати ірраціональне як одну з найважливіших складових. Міфи, стереотипи, забобони, притаманні тій чи іншій культурі, не тільки забарвлюють обрії майбутнього, а й створюють відповідний емоційний фон. Важко не погодитися із застереженням про те, що «дискурс незадоволення існуючим порядком саме і є

руйнівником ментальної та політичної рівноваги» [345, с. 164]. Тобто зміна світоглядів з характерною відсутністю орієнтирів суспільно-політичного розвитку позбавляє політиків здатності здійснювати керівництво і, як наслідок, не може не викликати претензій з боку соціуму.

Окреслюючи загальні обрії очікувань у формуванні кризових явищ, можна помітити їх подвійну природу. Так, з одного боку, ментальні очікування є набором омріяних варіантів виходу з кризи, з іншого – залежать від дій влади і водночас визначаються ними. Тобто очікування можна уявити як певні інформаційні структури, що створюють підстави для оцінки дій влади, а на наступному етапі, при прийнятті та втіленні рішень, уточнюють і коригують нові очікування.

Проявом інфраструктурного зв'язку між соціумом та владою є і громадська думка. За П. Бурдьє, з одного боку, це соціальний канал взаємодії, впливовість якого в світі політики визначається сформованими думками груп тиску, мобілізованими навкруги; з іншого − вона вбирає в себе схильності суспільства [30, с. 177]. «Зондажування» громадської думки є інструментом політичної дії: його найважливіша функція полягає в навіюванні ілюзії про те, що громадська думка твориться внаслідок поєднання індивідуальних думок, та поширенні ідеї про її існування як середнього арифметичного думок окремих громадян [30, с. 163].

Як можна побачити, П. Бурдьє ставить під сумнів постулати про формування громадської думки. По-перше, не витримує критики твердження про те, що всі люди можуть мати думку або що «творення» думок є доступним для всіх. По-друге, виглядає наївним уявлення, що всі думки є значущими. Як наслідок, бездоказовою виглядає гіпотеза про існування консенсусу стосовно суспільної проблематики.

Штучність громадської думки особливо яскраво проявляється не стільки в необхідності обирати між різними поглядами, а у виборі між групами, що визначилися політично. Цей ефект означає: у реальних обставинах думки стають силами, а співвідношення думок слугує підґрунтям для силових

конфліктів між групами. Цілком логічним є запитання про те, яким буде вибір суспільства в умовах, коли правлячі групи не запропонують того чи іншого бачення проблеми. П. Бурдьє зауважує, що в цьому випадку люди зроблять вибір на підставі глибоко підсвідомого [30, с. 174−175].

Е. Ноель-Нойман у роботі «Громадська думка. Відкриття спіралі мовчання» виокремлювала два джерела творення громадської думки. Перше − безпосереднє спостереження за оточенням. Друге − ЗМІ, які породжують «дух часу», що охоплює суспільно важливу тематику, яка впливає на установки та поведінку оточення людини [232, с. 13].

Е. Ноель-Нойман характеризує ЗМІ як однобічну, публічну комунікацію, протилежну людському спілкуванню. Людина опиняється в цілковитій залежності від ЗМІ, оскільки вони, з одного боку, є інстанцією, що фокусує суспільну увагу на певній ідеї, повідомленні, перспективі, а з іншого – є інститутом, що судить. Вплив ЗМІ ґрунтується на багаторазовому повторенні думок, зверненні до тих або інших тем, що створює стереотипи. Останні стають будівельним матеріалом для специфічного простору між людьми та об’єктивним зовнішнім світом, такої собі «псевдореальності», або «псевдодійсності».

Е. Ноель-Нойман водночас наголошує й на тому, що ЗМІ виконують важливу позитивну функцію оформлення переконань у слова, за допомогою яких люди можуть відстоювати власні позиції. Однак це не повинно затьмарювати те, що виокремити життєво важливі теми та надати життєздатності громадській думці спроможна лише еліта. Без існування лідерства нова суспільна думка не зможе реалізуватися. У той же самий час громадську думку легше зберегти, якщо члени суспільства пов’язані спільністю раси, історії, релігії, культури.

Усе викладене дозволяє виділити певні функціональні особливості громадської думки, зумовлені способом її творення. Дійсно, для панівних прошарків громадська думка є засобом соціального контролю: вона використовує підсвідоме прагнення людей, що живуть у певній спільноті,

дійти згоди, необхідної для діяльності та прийняття рішень відповідно до обставин. Ще одним важливим чинником розуміння ролі громадської думки є те, що вона завжди вбирає в себе ірраціонально забарвлений компонент, моральну та ціннісно-естетичну оцінку. І саме моральне обґрунтування є рушійною силою громадської думки.

Кризовий стан політичної системи пов'язується Е. Ноель-Нойман з наслідками, спричиненими поширенням суспільних сумнівів у доцільності існуючого ладу. Причому ознаки передумов змін розрізняються залежно від типу політичного режиму. Так, на відміну від демократичних, у диктаторських режимах (де керованість ЗМІ та заборона опозиції не забезпечує вільний суспільний прояв сумнівів) індивід змушений покладатися на «чуттєве» спостереження за настроями населення.

Прояви кризовості в демократичних режимах мають інші ознаки. На переконання Е. Ноель-Нойман, зміни громадської думки тут можна спостерігати через зрушення в «кліматі думок» [232, с. 53]. Це поняття розглядається через дві полюсні моделі поведінки – балакучість або мовчання індивіда щодо своїх політичних поглядів та уподобань. «Балакучість» розглядається через «тест залізниці», який статистично доводить, що в кожній групі населення прихильники панівної думки більш схильні до розмов, на відміну від представників меншості [232, с. 58].

Ще одним критерієм, за яким можна передбачити появу кризового стану, став так званий «ефект однієї упряжі» − ретроспективне коректування спогадів, що свідчить не стільки про тенденції бути на боці переможця, скільки про спробу не опинитися в ізоляції у своєму оточенні [232, с. 66, 68].

Вага громадської думки зростає в кризові часи, оскільки в цей період у суспільстві відбувається поляризація тем і настроїв (феномен розколотої громадської думки). Передвісниками і провідниками змін громадської думки стають люди з девіантною поведінкою, які незважаючи на загрозу ізоляції, будуть твердо відстоює власні погляди [232, с. 199, 201].

Періоди криз є таким часом у розвитку політичної системи, коли суперечливі обставини роблять можливою презентацію власної позиції без побоювань ізоляції. У періоди змін пробуджується здатність суспільства до спостереження, пошуку необхідної для суспільства стабілізації.

До особливостей функціонування громадської думки під час криз належить і те, що, коли не існує ніякої зовнішньої загрози, потреба в згуртованості, а отже, і впливовість громадської думки дещо слабне. Процес новоутворення тем, горизонтів та ідей починається лише тоді, коли люди починають сприймати власне життя як нестерпний стан. Зрушення громадської думки починається з переосмислення минулого, внаслідок чого нормальне попереднє життя розцінюється як соціально-політичний жах.

Якщо говорити про виокремлення замінників повноцінної політичної інфраструктури, то пропонуємо розглянути політичні маніпуляції та обман як феномени однобічного соціального зв'язку. Перш за все розмежуємо ці поняття. За С. Кара-Мурзою, політична маніпуляція є взаємодією між об'єктом і суб'єктом, коли об'єкт впливу перетворює свої думки, світогляд, настрої та цілі [125, с. 19]. Головним для розуміння політичної маніпуляції є феномен підміни, яку можна порівняти з процесом побудови певних декорацій, у яких людина приймає «природні» рішення, потрібні маніпуляторові. Тобто будь-яка маніпуляція свідомістю заснована не просто на комунікативному впливі, а на комунікативній взаємодії між людиною та маніпулятором, внаслідок якої людина змінює свої думки, світогляд, настрої та цілі [270].

Сутність політичної маніпуляції проявляється в тому, щоб замаскувати керування та втручання, зламати спротив владі. Різноманіття проявів політичної маніпуляції дозволяє по-різному визначити її об'єкт, яким може виступати не лише індивідуальна, а й групова (суспільна та масова) свідомість. Але пріоритет належить масовій свідомості як основному об'єкту політичної маніпуляції. Масова свідомість виникає в умовах індустріального капіталізму, де механізація всіх сторін життя спричиняє відчуження людини від родових зв'язків і нав'язує уніфікацію цінностей. Тобто політична маніпуляція є

технологією встановлення нових, більш дієвих і більш прийнятних форм соціального контролю та соціального згуртування. А ЗМІ стають факторами впливу суспільства на особистість, віддаючи владному апарату роль морального фактора.

Основою політичного маніпулювання виступає вибіркове сприйняття та утримання інформації, що зменшує когнітивний дисонанс, у якому нерідко перебуває сучасна людина, що одержує суперечливу інформацію. Наслідками цього є здатність не зауважувати відомості, що суперечать очікуваним, якщо вони спеціально не акцентовані, і бажання одержати підтвердження правильності вже прийнятого рішення або думки.

Маніпулятори використовують ту особливість, що мислення завжди поєднує два компоненти – реалістичне мислення та уяву. Внесення хаосу в логічний ланцюг дозволяє успішно підштовхувати об'єкт впливу до необхідного висновку. Такий прийом використовується для заміни інформаційного повідомлення ідеологічною оцінкою. Аналогічним є спосіб руйнації звичайного, тобто створення ситуації, коли людина не може звернутися до досвіду – як власного, так й історичного.

Мистецтво маніпулювання проявляється у вмінні спрямувати процес уяви в потрібному напрямі. Саме тому маніпулятори прагнуть загострити незадоволеність людей до відчуття пригніченості та безвиході. Такий стан отримав назву «звуження свідомості» і характеризується фіксацією уваги на потребах, що не задовольняються. Маніпулятори не залишають поза увагою й асоціації та аналогії, які функціонально призначені для економії інтелектуальних зусиль. Ще один фактор – використання стереотипів, що виступають як необхідний інструмент переробки інформації та інструмент мислення, своєрідний фільтр, через який люди сприймають дійсність.

Той факт, що сфера почуттів реагує швидше і її легше експлуатувати, пояснює, чому однією з головних мішеней маніпуляторів є людські емоції.
Цілями маніпуляторів можуть бути також пам'ять та увага. Маніпулювання пам'яттю спрямоване як на запам'ятовування потрібних символів, так і на їх

відключення. Відключення пам’яті – технологія, яка дозволяє підмінити критерії оцінки, оскільки повна концентрація уваги на тому, що відбувається зараз, у цю хвилину, руйнує необхідний зв’язок із минулим.

Обман, на відміну від маніпуляцій, розглядається як крайній випадок подання неправдивої інформації, коли респондент точно знає, що його обманюють [274]. Аналіз наукової літератури дає можливість виділити декілька загальних підходів до визначення сутності політичного обману. Так, можна виокремити погляд на політичний обман як соціокультурний феномен, функціональне завдання якого полягає в уникненні покарання [402]. Обманювання характеризується як намагання виправдати власну, часто негідну поведінку недосконалістю цього світу, політичної системи, людської природи тощо. Поширення набуло й тлумачення обману як ухилення від дійсності або подолання травмуючої ситуації, коли правда унеможливлює подальше існування політичної системи [394].

Суспільство внаслідок обману опиняється в полоні ілюзій, які не дозволяють правильно оцінити ситуацію, а це, у свою чергу, гальмує пошук виходу через відкидання важливої інформації. Зворотним боком застосування неправди є поглиблення неефективності системи в цілому. Використання неправди як засобу запобігання напрузі та конфліктам може, навпаки, остаточно зруйнувати довіру до суспільства, влади, держави. Введення в оману викривляє світ політичного, спотворює уявлення про наявні інтереси і, отже, створює віртуальний вимір політики. Ця інша реальність вимагає такої поведінки, яка за визначенням просто не може бути дієвою.

Водночас обман може відігравати роль чинника, який тимчасово зберігає політичну систему. Так, з одного боку, дії еліт відволікають від важкої дійсності: неприємні дії підмінюються тимчасовим, швидким задоволенням найбільш помітних, емоційно насичених проблем, які на певний час інтегрують суспільство та амортизують невдачі. Але, як зазначав М. Паренті, правлячий клас може стати заручником власних обіцянок. Заради підтримання ілюзій правлячому класу дійсно доводиться йти на поступки та миритися з

декларованими обмеженнями і нормами та час від часу задовольняти вимоги народу [247, с. 214].

Можна зробити висновок, що політичний обман несе в собі певні системозберігаючі якості, що втілюються у відсуненні усвідомлення суспільною свідомістю дійсного стану речей. Водночас політичний обман є своєрідним обмеженням свавілля еліти, оскільки соціум має здатність вірити навіть у нездійсненне.

На нашу думку, про крайній ступінь розвалу соціальної інфраструктури буде свідчити і фактор поширення насилля. Важливою для розуміння ролі насилля є спроба О. Панаріна розмежовувати його походження на Заході та пострадянському просторі. Для останнього насилля підмінює зруйновану систему ідентифікації та стратифікації людей і стає визначальним чинником для отримання доходу, професії та статусу життя [245, с. 167]. Напівкримінальні утворення – такий вияв архаїчного насилля, що втілював прагнення соціуму будь-яким чином вижити. У західному світі насилля спричиняється дещо іншими процесами: відбувається руйнація національної ідентичності на тлі міграційних процесів.

Ж. Бодрійяр виокремив ще одну рису насилля – скасування соціальної ролі інтелектуала та ролі діяча, доля якого пов’язана з ідеями критичної опозиції [22, с. 25−33]. Наслідками однобічної комунікаційної інфраструктури стає неможливість сконцентрувати увагу на будь-чому, що невпинно веде до духовного зубожіння через зміну самої природи освітнього процесу, де на проблему перетворюється навчання дітей сортуванню та синтезу інформації [227, с. 66]. В цьому контексті доречно згадати зауваження Д. Шумпетера про те, що «послабленим почуттям реальності пояснюється не тільки послаблене почуття відповідальності, а й брак результативного прагнення» [399, с. 324].

Підсумовуючи, можна зазначити, що найбільш впливовим інфраструктурним каналом є ЗМІ. Здається, глобалізація виступає фактором, який підриває однобічну зорієнтованість інфраструктурних каналів. Дійсно,

можливість швидко отримати будь-яку інформацію підриває таємницю як привілей професії, прошарку та влади і робить громадянина конкурентоспроможним стосовно представників владних структур у прийнятті рішень.

У таких умовах інфраструктурний розрив втілюється в підміні освіти процесом отримання диплому. Фатальною для суспільства стає застиглість наукових парадигм, проявами якої є випадки, коли з'являються знання або нові свідоцтва, що суперечать парадигмі або ставлять її існування під сумнів; до неї починають додавати винятки, псевдонаукові інтерпретації – заради того, щоб не допустити її втрати. Застаріла парадигма породжує самообман, сила якого є руйнівною [97, с. 106, 121].

Д. Белл також однією з проблем постіндустріального суспільства вважає розвал освітніх каналів, спричинений меритократичним принципом, який є головним для локалізації соціального статусу. Так, напруга між популізмом та елітаризмом, що вже є безперечною, стає політичним питанням у спільнотах. Інший комплекс проблем виникає з історичної незалежності наукової спільноти і суперечливих проблем, породжених її традицією автономії, її зростаючою залежністю від уряду в дослідницьких фондах і послугами, які вона змушена надавати. Ці питання спадають на думку в університеті – першорядній інституції постіндустріального суспільства. І нарешті, найглибші напруги є напругами між культурою, осьове спрямування якої є антиінституційним і антиномічним, і соціальною структурою, що скеровується економізуючим і технократичним способом. Ця напруга і є тим, що, зрештою, становить найфундаментальнішу проблему постіндустріального суспільства [17, с. 228].

Верхівкою інфраструктурного розвалу стає відчуття «когнітивного дисонансу», коли «непередбачуваність соціальної реальності, її «нелюдські» інтереси, неможливість наслідувати «прості правила буття» породжує безпорадність і невпевненість у власних силах» [336, с. 189].

Для завершення описання внутрішнього стану політичної системи постає необхідність визначення її ресурсної бази, оскільки це показує, що є цінним для системи і забезпечує її життєдіяльність. Х. Клівленд зауважує, що будь-яка ієрархія засновується на контролі над відповідним типом ресурсів: 1) владна ієрархія тримається на контролі над зброєю, енергетичними ресурсами, транспортними засобами, ринками; 2) ієрархія впливу ґрунтується на доступі до утаємничених даних; 3) класова ієрархія базується на інституті власності [436, с. 22].

Отже, структура влади необхідна для того, щоб контролювати певні обмежені ресурси. Ресурсами в таких координатах виступає все, що може слугувати підставами для влади, але з обов'язковим уточненням − усе це водночас має бути важливим для виживання системи. Звідси суспільство поділяється на ресурсоутримувачів (правлячий клас) та непривілейовану більшість населення, відчужену від розпорядження ресурсами. Перші обмінюють доступ до контрольованих ними ресурсів на результати праці інших та їх лояльність і покірність.

Видається логічним припущення про те, що види ресурсів залежать від типу системи. У доіндустріальні часи політичними ресурсами були контроль над землею, де землеволодіння створювало підстави для визначення соціального статусу. Індустріальна епоха засновувалася на праці та контролі над працею, який забезпечувався власністю на засоби виробництва, де приналежність до статусної еліти визначалася розміром власності.

Постіндустріальна епоха ґрунтується на інформаційних ресурсах, що дозволяють маніпулювати суспільною думкою і створюють статусні підстави для контролю над інформаційними потоками, фінансовими спекуляціями та трендами. Б. Лієтар ресурсом політичної системи в цю епоху вважає творчий потенціал як здатність генерувати нові ідеї існування системи [183, с. 452].

Зазвичай як ресурси політичної системи розглядають: робочу силу (демографічний чинник); природні ресурси; геополітичне розташування; основні фонди та капітали. Як видно, виділені типи ресурсів наявні в будь-якій

системі, але домінування того чи іншого фактору вказує на тип політичної системи. Більше того, розвиток системи зумовлює зміни ресурсної бази: колись домінуючі ресурси замінюються на інші.

Відсутність ресурсів активізує пошук і генерування нової ресурсної бази або нового алгоритму існування. У ситуації виснаження ресурсів для політичної системи найбільш вигідною стратегією стає: 1) пошук нових ресурсів; 2) оптимізація відносин між владою та соціумом; 3) відмова від зайвого (надмірного) навантаження на систему; 4) ставка на індивідуумів. Так, виснаження ресурсів позиціонується як рушійна сила структурних змін систем, що відновили б системну рівновагу.

Досить часто при дослідженні трансформаційних процесів вказують на необхідність надлишковості ресурсів як запоруку швидкого вирішення поставлених перед системою завдань, оскільки не виникає необхідність пошуку нового алгоритму для існування системи [308, с. 27]. Отже, «надлишковість» забезпечує достатню свободу вибору рішень.

На нашу думку, важливими є те, що кризи в політичній системі є певною відповіддю на брак ресурсної бази. Проте для подолання кризових викликів необхідна надлишковість іншого ресурсу, за рахунок якого система і буде шукати вихід. Зрозуміло, чому на тлі виснаженості ресурсів формується менш глибока криза. І навпаки: чим краще забезпечена система ресурсами, тим інтенсивніше, триваліше й драматичніше відбувається їх виснаження. З огляду на це низькі запаси ресурсів слугують стабілізуючим фактором, який утримує систему в близькості до рівноважного шляху.

Але потрібно мати на увазі, що для вирішення певного класу завдань необхідне створення середовища з надлишковістю ресурсів саме для цього запиту. Це означає, що наявність надлишку сировини взагалі не створить інформаційного середовища. Звідси стає зрозуміло, чому багаті на природні ресурси країни не є передовими в технологічному та науковому вимірі.

У реальності життя політичної системи відрізняється тим, що система відчуває брак одних і надлишок інших ресурсів, тому важливо визначити, що

саме буде виступати ресурсною базою для процесу модернізації. Зазвичай вказують такі причини переходу від традиційного до індустріального суспільства: вичерпування земельного ресурсу і надмірність демографічного фактору. Глобалізація, у свою чергу, зумовлює зниження народжуваності, тому на ресурс політичної системи перетворюється контроль над міграційними потоками у виборі найбільш освічених кадрів [345, с. 29].

Утім, зрозуміло, що фактор ресурсів є змінним і може наповнюватися різними взаємопов'язаними компонентами. У сучасній політичній науці набуває поширення погляд на час і простір як ресурс політичної системи. На перших етапах час належить до достатніх ресурсів, де саме його надмірність дозволяє синтезувати нові структури і нові смисли життя. На подальших етапах кризового процесу час скорочується, а це означає, що нові структури для відповіді на запити будуть створюватися на основі спрощення існуючих структур через брак ресурсу часу.

Так, Е. Тоффлер зазначає, що технологічні переваги дарують можливість прискорювати суспільні процеси, переосвоювати політичний простір, але водночас і створюють поле для виникнення кризових явищ через десинхронізацію часових та просторових змін і функціональних можливостей структур системи [349, с. 51]. Важливо, що інформація як ресурс має принципову іншу природу, на відміну від попередніх видів ресурсів: при обміні залишається «неконкурентним продуктом» [183, с. 121].

Найбільш очевидною є залежність політичних криз від демографічного ресурсу, що вказує на фактор «технологічного потенціалу», який де-факто також є ресурсом політичної системи і зростання якого забезпечує зовнішню стійкість соціуму, водночас збільшуючи чутливість до внутрішніх коливань [219].

На нашу думку, для надання повної картини дисфункціональності політичної системи необхідним є врахування впливу навколишнього політичного середовища. Введення у дослідження цього параметра відкриває нові прояви дисфункціональності політичної системи, що може бути

спричинене залежністю політичної системи від місця у світовому політичному середовищі, яке позначається на статусі політичної системи, забезпечуючи її впливовість на перерозподіл ресурсів та інші політичні системи.

Зауважимо, що часто науковці, які використовують загальносистемний підхід, відкидають або скорочують фактор зовнішнього оточення до мінімуму, нехтуючи цим досить чутливим показником рівня безпеки системи [539]. Так, навколишнє геополітичне середовище, яке охоплює геополітичні інтереси політичних систем, може стати причиною втрати життєздатності окремої політичної системи через диктування умов геополітичної гри більш впливовими гравцями.

Водночас тиск зовнішнього середовища може виступити причиною модернізаційних змін. Не можна заперечувати, що поширення привабливих зразків модернізаційної трансформації (науковий варіант − теорія модернізації) надають країнам-зразкам переваги у формуванні правил міжнародного «співіснування». У цьому випадку взаємодія окремої політичної системи з навколишнім середовищем підпадає під правило: чим більш схожі між собою системи, тим легше їм зруйнувати одна одну. На жаль, зауваження про те, що «боротьба за високі цінності демократії майже неминуче набуде характеру геополітичного протистояння», виглядає цілком слушним [124].

Коли ж політична система починає обмежувати вхідні канали отримання імпульсів заради продовження життя системи, то пропускна здатність вхідних каналів стає меншою за критичну, а система неминуче деградує через нездатність побачити проблему і вчасно знайти відповідь. Таким чином, умовою виживання на геополітичному рівні стає завдання обробляти достатній (не надмірний і не замалий) обсяг вхідних даних, який створить найбільш адекватну відповідь політичної системи. Відтак будь-яка політична система повинна знайти відповідь на зрушення, що відбуваються в самому середовищі: 1) на руйнацію Вестфальської державоцентричної системи світоустрою; 2) на втрату державою ролі формуючого чинника; 3) на перенесення державних повноважень на вищий щабель влади [171].

Факторами руйнації Вестфальської системи вважають суперечність між інтересами національних систем і причинами функціонування світової економіки. У цих умовах національні держави як політичні інститути, що забезпечують діалог та узгодження інтересів між елітою та соціумом, виснажуються, а функціональними замінниками держави стають недержавні актори.

Отже, введення до нашого дослідження фактора навколишнього середовища дозволяє враховувати укрупнення політичної системи – з відповідними змінами правил гри, функцій і поведінки основних політичних інститутів. Укрупнення політичної системи відбувається за рахунок спрощення держави як політичного інституту, унаслідок чого держави починають виконувати нові, незвичні функції (наприклад, бізнесові), а бізнес-структури, навпаки, беруть на себе певні державні функції (безпека, захист, охорона здоров'я, освіта тощо).

Щодо наднаціональних утворень, то вони тільки набувають вигляду «відновлення національної єдності та блоків, а по суті це абсолютно нові надбудови, де частини дістали нової якості і вже не є тим, чим вони були раніше» [111, с. 19]. В умовах глобалізації чинником, що також створює кризовість, є фактор перетікання влади із структур держави у бік транснаціональних мега-структур, які поглинають колишні соціальні об'єднання. Делегування рішень на наднаціональний рівень суттєво обмежує вплив громадян на політичну систему власної країни. Звичайні канали артикуляції інтересів і механізмів контролю за їх втіленням стають більш формальними та втрачають дієвість.

Входження окремої політичної системи в більш широку політичну світ-систему є не просто розширенням окремої політичної системи, а це – отримання нової мети існування, проходженням і фіксацією нового розподілу влади, йдеться також про нові форми суспільної мобілізації, поведінки, ідеї, цінності, а відтак і нові вияви соціальної енергії, що потребують творення нових структур, здатних контролювати цей ресурс.

Глобалізація робить ту або іншу країну значно більш уразливою до дії міжнародних економічних сил, таких, як ринки капіталу, де майже миттєве переміщення капіталу і раптові зміни вартості валюти певних країн спричиняють зниження показників росту економіки у світі, наростання нерівності і в бідних, і в багатих суспільствах. Усі ці явища походять із вільного обміну, який, сприяючи конкуренції активного населення світу, веде до зниження зарплатні і до глобальної стагнації попиту. Крім того, вільний обмін створює в кожному суспільстві нерівність, ступінь якої відповідає ступеню розбіжності доходів, що існують між багатіями багатих країн і бідняками бідних країн [348, с. 61].

Так, окрема політична система може стати заручницею співіснування в новітній економіці всіх попередніх економічних форм. І це означає, що переваги й вади попередніх форм розвитку – від рабовласництва до капіталізм – постійно ситуаційно відтворюються в новому глобальному середовищі. Так, недарма глобальну економіку прийнято описувати в рамках двох макроекономічних тенденцій. Перша втілюється в русі до укрупнення світових економічних гігантів, друга проявляється в зростанні кількості середніх і маленьких підприємств суто інформаційного спрямування.

Водночас у глобальному світі збільшується можливість як центроспрямованих тенденцій, так і тенденцій регіоналізації. Не останнє місце в цьому процесі посідає країна, що відіграє роль гегемона. Наближеність до світового лідера створює коло можливостей для зміни свого становища у світовому політичному процесі, однак зворотним боком стає ще більша залежність і країн-лідерів від регіональної підтримки.

Ці аспекти посилюють відчуття непередбачуваності зовнішнього середовища. З одного боку, спостерігається запозичення протекціоністських стратегій країнами ліберального типу, з іншого – війна за енергетичні ресурси спричиняє загострення конкуренції і в ідеологічній сфері. Як наслідок, потенціал кризовості наповнюється змаганнями між моделями старого капіталізму ліберально-демократичного напряму і динамічнішими країнами

нового капіталізму, для якого характерна більш авторитарна модель розвитку, – між країнами старого Заходу і країнами Південно-Східної Азії, Китаю і Росії.

Геополітичний вимір кризовості політичної системи є свідченням того, що досягнення цілей стало проблематичним, а влада як така не є ефективною через зіткнення різних уявлень про підґрунтя влади [273]. На нашу думку, потенційну загрозу несе і відсутність у глобальному просторі таких тенденцій, що дозволили б виправдати, тобто легітимувати, існуючий стан речей. Усе це ставить питання про подальше виживання ліберально-демократичних систем.

Однією з причин такого стану є руйнація образу ворога у вигляді протилежної політичної системи – СРСР. Відсутність чинника зовнішньої загрози, що досить довго слугував мобілізуючим фактором для суспільства, стимулює пошук нової легітимності. Що дозволяє говорити про глобальну кризу ліберальної демократії і як ідеалу, і як суспільно-політичної практики. Попри всі переваги, глобалізм несе в собі небезпечну тенденцію – руйнацію змісту демократії.

Наведені міркування та приклади підводять до висновку про те, що глобалізм потенційно містить декілька кризогенних чинників. Першим є глобальна економіка і притаманний їй міжнародний розподіл праці. Другий – полікультурність, що потенційно загрожує національній державі через перетворення її на підсистему глобальної політичної системи та відповідної руйнації національної ідентичності. Третій фактор – переродження ліберальної ідеології в глобальну з неминучою руйнацією ідеалу демократії.

Введення геополітичного фактора має ще одну методологічну перевагу: можливість врахування як саме відбувається перекладання власних проблем на майбутнє та на інші системи через врахування змін характеру антропотоків. Так, можна виокремити принаймні два глобальні демографічні вектори: від периферії до ядра світ-системи, що характеризується прискоренням урбанізації та творенням антропустель у деградуючих етносах, та від ядра як більш структурованої системи до периферії, що призводить до появи людей, які не

можуть себе позиціонувати ані в рамках місцевої традиційної, ані в рамках набутої ідентичності.

2.2. Модернізація як процес подолання старих і формування нових суперечностей суспільно-політичного розвитку

Виникнення теорії модернізації в 50-і рр. XX ст. пов'язують зі: збільшенням впливу комуністичних ідей; дезінтеграцією в колоніальних країнах Азії, Африки та Латинської Америки; появою множини національних держав (так званого «третього світу»), з проблемою пошуку такої моделі розвитку, що гарантувала б збереження незалежності.

Серцевиною тогочасної модернізаційної теорії стало уявлення про розмежування традиційного (аграрного) суспільства та цивілізаційного (індустріального). Як правило, виокремлювалися такі основні риси аграрного суспільства: 1) доіндустріальна (аграрна) економіка; 2) залежність організації соціального життя суспільства від релігійних та міфологічних уявлень; 3) циклічний характер історичного розвитку; 4) авторитарний характер влади; 5) переважання традиції над новаторством; 6) переважання колективних цінностей у суспільстві [414].

На відміну від аграрного, індустріальне суспільство описувалося як: світське та раціональне; індивідуалістичне, що пригнічує колективізм; товариство активних, дієвих особистостей із гнучким типом мислення, з орієнтацією на отримання матеріальних благ. Умовою існування індустріального суспільства ставали: високотехнологічна економіка; постійне оновлення та ускладнення соціальних, економічних і політичних відносин; поступовий розвиток; інститут влади, що засновується на представницькій демократії та ідеології лібералізму.

Основною ідеєю модернізаційної теорії стала теза про неминучий перехід від «аграрного» суспільства до суспільства «індустріального», де країни «першого світу» виступали орієнтиром для досягнення благополучного

життя країнами «третього світу» [416, 494, 452, 453]. Важливу роль відіграло припущення, що всі незахідні країни бажають адаптувати західний досвід. Західні країни отримали визначення передових, цивілізованих, а «третій світ» розмежовувався на нестабільні демократії, диктатури та стабільні диктатури.

Шляхом до омріяного західного зразка виступала демократизація − процес творення централізованої держави, наявність парламенту, багатопартійність і всезагальні вибори. Логічне продовження демократизації вбачалося в активному співробітництві країн, що розвиваються, з державами Західної Європи та Північної Америки. Отже, не останньою умовою «осучаснення» були контакти із центрами індустріальної культури.

Теорія модернізації 50-х рр. XX ст. вибудовується навкруги ідеї прогресу − переконання, що еволюційний розвиток завжди є прогресивним, на відміну від революційного. З такого погляду модернізація визначається як гомогенне явище − спільне для будь-яких систем, що відбувається на певному етапі розвитку політико-економічної системи, розгортається за певним планом і приводить до однакових позитивних результатів. Це означає, що певні успішні зразки можуть бути запозичені іншими системами, які перебувають на попередніх етапах розвитку [495]. Як зразок еволюції подається американський і європейський досвід.

Важливою теоретичною засадою стало уявлення про те, що досягнення економічного розвитку автоматично означає економічну стабільність. Відтак модернізація є безупинним і неминучим процесом, якому не можна опиратися, оскільки його сутність – пошук відповідності сучасності [532].

У перший період існування теорії модернізації виникає колізія, коли поняття «модернізація» отримує принаймні два визначення − широке та вузьке. У звуженому варіанті модернізація прирівнювалася до переймання успішного західного зразка – вестернізації [504]. У розширеному контексті модернізація ставала «осучасненням» через запозичення вдалих зразків і мала набагато тривалішу історію, ніж час, який Захід відігравав роль суспільного ідеалу [412].

Розвитку теорії модернізації сприяв потужний приток інтелектуальних сил із Європи до США напередодні та під час Другої світової війни. Ще в ході війни була започаткована діяльність спеціального комітету з компаративістики, створеного Американською асоціацією політичної науки. Відповідна робота розгорнулася як у рамках окремих університетів, так і в спеціальних дослідженнях, підтриманих Радою із суспільствознавчих досліджень (Social Science Research Council – SSRC). У березні 1954 р. SSRC було створено Комітет з порівняльної політології, який очолив Г. Алмонд.

Г. Алмонд в огляді діяльності комітету з порівняльної політології при американському SSRC підкреслював, що стратегією порівняльних досліджень стало об'єднання вчених, які вивчають різні країни світу, їх переконання у приналежності до «спільної для них науки, що займається одними і тими самими теоретичними проблемами, надаючи їм одну і ту ж методологію дослідження» [411, с. 16].

Комітетом з порівняльної політології, за допомогою спонсорів, було проведено дев'ять ґрунтовних досліджень зв'язків між політичним розвитком і варіантами впливу, включаючи комунікації (Л. Пай, 1963), бюрократію (Дж. Ла Паломбара, 1963), освіту (Дж. Коулмен, 1965), політичну культуру (Л. Пай, С. Верба, 1965) та політичні партії (Дж. Ла Паломбара, М. Вейнер, 1966); модернізацію в Японії та Туреччини (Р. Ворд, Д. Растоу, 1964); кризи та їх продовження в політичному розвитку (ред. Л. Бендер, 1971); формування держав у Західній Європі (Ч. Тіллі, 1975); кризу політичного розвитку в Європі та США (Р. Грю, 1978) [516, 491, 437, 519, 493, 536, 531, 441, 463].

У цих дослідженнях було закладено традицію порівняння політичних режимів та інститутів. Фактично сформувалася наукова школа, що ідентифікувала «сучасні» зміни на противагу «традиційним». Нарешті було уточнено визначення модернізації – як досягнення таких стандартів, «коли функціональна специфіка замінюється функціональним різноманіттям у соціальних відносинах і універсальні норми замінюють окремі» [517, с. 12]. Умовою зрушень до сучасності вважалося створення політичних та

управлінських умов для досягнення високого економічного рівня, який, у свою чергу, розглядався як запорука демократизації.

Поступово порівняльна політологія посіла провідне місце і почала навіть ототожнюватися з усією дисципліною. Це сприяло широкому вкоріненню уявлень про можливість об'єктивного знання про політику і політичні процеси на основі, з одного боку, порівнянності структур і функцій будь-якої національної політичної системи, а з іншої – експериментального підтвердження усіх висунутих гіпотез шляхом посилання на публічно спостережувані зміни в політичній поведінці. Х. Екстейн зазначав, що для порівняльної політології характерним став інтерес «до великомасштабних порівнянь, широке трактування політики і всього, що до неї належить, а також зростаючий інтерес до вирішення теоретичних проблем середнього рівня, що стосуються детермінант конкретного типу політичної поведінки, а також необхідних умов існування політичних інститутів» [450, с. 22].

Перші серйозні проблеми модернізаційної теорії так само припали на період 50−60-х рр. Це проявилося в наданні Заходу рис моделі, стандарту та норми водночас. Наприклад, у роботі М. Леві «Модернізація і структура суспільств» (1966) було вироблене визначення модернізації як процесу поширення універсалізму і функціональної специфічності в суспільстві, що надавалося відносно трансформації соціальної структури в Китаї в першій половині XX ст. Надалі визначення було перенесене науковим товариством на процеси змін у США та країнах Європи [494, с. 15].

Д. Аптер вказував на іншу ваду дослідження модернізації − переконання, що «будь-яке дослідження політичного життя може бути зрозумілим лише в моральному плані» [416, с. VII, XII–XIV]. Ця ознака модернізаційної теорії з часом втілилася в уявленні про певну нормативність процесу модернізації. Недарма Д. Аптер вказував ще на одну негативну рису – віру науковців у те, що шлях до індустріалізованого суспільства можна передати «з рук у руки» [416, с. XIV].

Для Р. Бартлетта ненауковість теорії модернізації проявилася в тому, що «модернізація розглядається як процес незупинного прогресу, технологічного засвоєння нових територій, руйнації традиційних суспільств, творення нового модернізованого соціуму з високими соціальними стандартами» [421, с. 270]. На відміну від інших, Р. Бендікс слабкість модернізаційної теорії вбачав у наполяганні на глобальному характері модернізації [424].

Дослідження еволюції поняття «модернізація» потребує врахування впливу більш широкого теоретичного напряму, ніж теорія модернізації, – «теорії розвитку», історію якої було розпочато в 1950 р. створенням Економічної Комісії з Латинської Америки та Карибів (ECLAC). Ця комісія, аналізуючи особливості розвитку країн цього регіону, зосередила увагу на пошуку наукового обґрунтування основних умов ефективного капіталізму.

Ці пропозиції й утворили підстави для «теорії розвитку» з її основними рецептами щодо руху до успішної капіталістичної системи: 1) контроль над монетарним обміном; 2) проведення скоріше фіскальної, ніж монетарної політики; 3) збільшення ролі уряду в національному розвитку; 4) пріоритет зовнішньої стратегії над національними планами розвитку; 5) більш інтенсивне використання місцевих ринків в індустріальному процесі; 6) створення умов захисту робочої сили, яка може бути використана в міжнародному процесі розподілу праці; 7) розвиток національної програми імпортування розвинутої технології; 8) захист національного виробника засобами квотування і тарифікацією зовнішніх ринків.

«Теорія розвитку» вбирає в себе елементи неомарксизму, економічної теорії Кейнса і спирається на ліберально-економічні ідеали, поширені в США та Європі у 20-ті рр. XX ст. Провідними авторами, діяльність яких пов’язують із теорією розвитку, стали Г. Франк, Д. Сантус, Ф. Кардозо, Р. Пребіш [447, 458, 460, 435, 513].

Принциповим є той факт, що в розвідках «теорії розвитку» фігурував розподіл на економіку країн «першого світу» (метрополії) і країн «третього світу» (периферії) і надавався опис напівперифері (території, географічно та

культурно близької до метрополії та економічно розвинутих країн «третього світу»). Цей розподіл дозволяв продемонструвати різну спрямованість модернізаційних стратегій залежно від місця у світовій системі розподілу. Так, виживання метрополії визначалося наявністю територій, економічно нерозвинутих, із дешевою робочою силою та сировиною. У межах теорії розвитку оперували поняттям периферійного капіталізму, з такими основними рисами, як: нездатність до розвитку; неминучість перетворення еліти периферії на кримінальну та паразитичну; маргіналізація суспільства. У такому контексті це означало, що поняття «модернізація навздогін» є примарою.

Схожість між теорію модернізації та теорією розвитку проявляється у спільних твердженнях: по-перше, у визнанні необхідності вибору напрямів розвитку країн Третього світу; по-друге, у припущенні існування єдиного шляху розвитку та його універсальних законів; по-третє, у розмежуванні відмінностей розвитку країн-серцевини та країн-периферії. На нашу думку, важливо вказати і на принципові відмінності теорії розвитку від теорії модернізації: 1) визнання того, що розвиток периферії вимагає субординації з країнами-центру; 2) індустріалізація та входження в єдину світову систему для країн Третього світу є небезпечними; 3) перерозподіл ринків і ресурсів може призвести до війни.

Прояви цього поділу знайшли відображення в роботах представників модернізаційної теорії. Так, Г. Алмонд та Б. Пауелл розмежовували індикатори розвитку та індикатори модернізації: до перших було віднесено суспільну автономію від держави та культурну секуляризацію, а вже демократизація відігравала роль індикатора модернізації [412, с. 215]. Л. Пай також виокремлював індикатори розвитку – індивідуалізм, політичну участь та інституційну й структурну диференціацію, на відміну від індикаторів модернізації − індустріального виробництва, урбанізації, поточної освіти [518, с. 31−48]. На необхідності розрізнювати політичний розвиток та модернізацію

і виділяти політичний розвиток як інституціоналізацію політичних організацій та політичного процесу наголошував і С. Хантінгтон [475].

Перші критичні атаки на теорію розвитку почалися наприкінці 60-х рр. XX ст. утілилися в таких тезах: 1) розвиток не завжди є прогресивним; 2) модернізаційна перспектива є тільки можливою моделлю розвитку; 3) економічний розвиток не є тотожним демократизації (навпаки, успішна модернізація часто проводилася авторитарними режимами (Тайвань, Південна Корея)); 4) традиційність не тільки не заважає, а й сприяє успішності модернізаційних проектів через мобілізаційний ефект традиційного суспільства (СРСР, Китай).

Формуванню нового розуміння сутності політичного процесу та модернізації сприяли історичні події в країнах Латинської Америки, дещо пізніше в Африці, де зростання індустріального виробництва не привело до демократизації, стабільної економічної системи та подолання розбіжностей між селом і містом. Це призвело до зміни об’єктів дослідження, де до уваги науковців починають потрапляти фактори: розширення географії цього процесу; збільшення часового інтервалу модернізації; уявлення про історичну повторюваність процесу «осучаснення»; об’єктивної зумовленості криз; врахування національно-культурного контексту модернізації.

Так, С. Хантінгтон критикував модернізаційну теорію за: поєднання економічного росту з політичним розвитком і стабільною демократією; неврахування небезпеки соціоекономічної модернізації, яка створює умови для дезорганізації політичної системи; руйнівний потенціал модернізації у випадку, коли політичні інститути не здатні контролювати соціальні вимоги та політичну мобілізацію [477]. Р. Даль у «Поліархії» констатував, що помилковими виявилися: уявлення про модернізацію як повне усунення традиційності; недооцінка ролі еліти в уповільненні або протистоянні змінам; стратегія інкорпорування демократичних цінностей революційним шляхом; запровадження демократії силою у В’єтнамі [443].

Не можна оминути і хвилю заперечення досягнень порівняльної політології взагалі. Показовою стала робота Дж. Сарторі «Викривлення концептів у порівняльній політології» (1970) [321−323]. Головним закидом проти порівняльної методології було те, що переважна частина літератури, яка виходила під маркою «методи», насправді присвячувалася технологіям проведення опитувань і соціальній статистиці й мала непряме відношення до проблем логічної структури і процедури наукового дослідження.

Причина невідповідності методології науковим завданням вбачалася і в «розтягуванні» поняття «політика», звідки політична сфера стала об'єктивно ширше. Дійсно, об'єктивно світ усе більше політизується − збільшується політична участь і мобілізація населення, а державне втручання поширюється на раніше недержавні сфери. Але політика розширилася і суб'єктивно – через зміщення фокусу уваги в напрямі периферії (стосовно процесу управління) і того, що знаходиться на «вході» в політику.

Інша проблема порівняльної політології визначалася науковцями як «розширення спектру політичних систем» [432, с. 36−37]. Мова йшла про збільшення географічного обхвату, що приводить до розширення сфери використання наявних концептуалізацій. Результатом таких «натяжок» стають надбання зони охоплення, що, як правило, обертаються втратами в плані змістової точності. У дослідженнях з'являються «змінні», які не є змінними у власному розумінні слова. Наслідок − поверхневе використання мови кількісного порівняння, що значно перебільшує той рівень, до якого політична наука піддається квантифікації.

На думку дослідника теорії модернізації Ч. Тіллі, домінуючою темою 70−х рр. XX ст. стає виокремлення зразків західної модернізації з одночасним проголошенням її універсальності. Так, С. Хантінгтон виокремлював континентальну Європу, Британію та Америку. Принципова різниця між цими випадками успішної модернізації пояснювалася особливостями централізації європейських країн, які характеризувалися зростанням державної бюрократії,

на відміну від них централізація Британії сфокусувалася в парламенті [530, с. 616].

Характерним для того часу стало припущення, що лише деякі суспільства «підготовлені» до демократії, тоді як інші стають такими в ході запозичення надбань інших систем. Ще одна тогочасна актуальна тема − пошук причин розбіжностей шляхів модернізації. Відповідь вбачалася в тому, що модернізаційні процеси у країнах-зразках відбувалися поступово з XVI ст., а їх швидке, повз певні фази, запозичення − у XX ст. [530, с. 613, 615].

Водночас оформився і культурологічний напрям критики теорії модернізації. А. Ліпхарт критикував модернізаційну теорію за перебільшення ступеня гомогенності західного суспільства [496, с. 21]. З іншого боку, науковці вказували, що модернізаційна теорія не може пояснити співіснування різних форм ідентичності в Англії (Уельс, Ірландія та Шотландія) на тлі успішної індустріалізації [472].

У відповідь на ці наукові завдання сформувався ще один науковий підхід, який вплинув на подальший розвиток модернізаційної теорії, − структурний функціоналізм. Він базувався на припущенні, що всі політичні системи мають схожі політичні структури, які виконують ті самі функції та складаються з формальних політичних інститутів, виконавчих органів, бюрократії, можливо – партій і груп інтересів. Акцент на вивченні структур не тільки надавав переваги в розумінні функціонування політичної системи, а дозволяв ураховувати внутрішні механізми формування системи (наприклад, соціалізації, артикуляції та узгодження інтересів, суспільної комунікації) і зовнішні чинники – ринкові відносини, правові умови та ін.

Під впливом структурного функціоналізму на модернізаційну теорію об’єктом політичного аналізу стала не держава, а політична система, її функції, ролі, інститути та структури, суспільна думка, громадянство. Можна погодитися з думкою С. Хантінгтона про те, що дослідження модернізації засобами структурного функціоналізму репрезентує «не політичні наслідки

модернізації, а те, що є необхідним для ефективного функціонування сучасного суспільства» [482, с. 5].

До впливу структурного функціоналізму можна віднести і появу сумнівів щодо можливості встановлення демократії більшості у фрагментованому суспільстві, де поляризація партійної системи перетворюється на причину дестабілізуючого політичного конфлікту. Уже Х. Лінц та А. Степан наголошували на тому, що демократія можлива лише тоді, коли політичні інститути є каналами між різними суспільними прошарками. У випадку, коли політичні інститути контролюють соціум, демократії не існує [498].

Безперечно, під впливом розвитку структурного функціоналізму підтримку одержує думка, що модернізація не сприяє політичній стабільності. Навпаки, побічним ефектом міграції із сіл до міст стає поява «міських бідних», характерною рисою яких є те, що вони одночасно не є маргіналами і не є повністю громадянами. Ця обставина збільшує агресивність їх вимог і сприяє непередбачуваності політичної поведінки. Іншими словами, модернізація може провокувати політичну нестабільність і прискорювати недемократичний розвиток [510, 440].

У рамках структурного функціоналізму досліджувалися і випадки взаємодії між економічними та політичними елементами в умовах третього світу (Г. О'Доннелл «Модернізація і бюрократичний авторитаризм» (1973) [506]. Факт руйнування демократії в Латинській Америці Г. О'Доннелл пояснював економічними факторами (стагнацією, інфляцією, протистоянням місцевої економіки новому індустріальному сектору), які спричинили практику «розпродажу держави». Останнє означало, що внаслідок модернізації дуже швидко сформувалася імпортозалежна економіка, що призводила до конфліктів із місцевим населенням. У цих обставинах політичний порядок ставав можливим за умови надання зовнішньої допомоги в подоланні інфляції, інвестицій в індустріальну промисловість та формування бюрократично-авторитарного режиму.

Такий погляд стимулював відродження інтересу до марксистської концепції класів, класової боротьби, власності, типу виробництва як пояснювальних чинників політичного розвитку, революцій і становлення держав. Особливу вагу отримує неомарксизм, який досліджує модернізацію з точки зору пріоритету економіки над політикою [457, 458, 431]. На противагу цьому виникає і напрям, що ставить під сумнів розвиток економіки як необхідної умови демократизації політичної системи [459, 489, 526].

У рамках неомарксизму активно заперечував модернізаційну теорію як застарілу І. Валлерстайн [37]. На його думку, проблеми модернізаційної теорії пов'язані зі збільшенням абстрактності, що, з одного боку, дозволяє впоратися з великими відхиленнями прогнозів від емпіричних даних, а з іншого − створює головну ваду модернізаційної теорії − намагання надати аналіз політичної системи через такі одиниці, як «держави» або «культури». Саме наслідками цього стає прагнення відтворити шлях розвинутих країн у слаборозвинених регіонах. Водночас І. Валлерстайн критично ставився і до марксизму, вважаючи спільною проблемою марксизму та модернізаційної теорії вибір об'єктів для порівняння, що, у свою чергу, породжує методологічну пастку відмови від цілісного аналізу [37, с. 10].

Сутністю теорії І. Валлерстайна став пошук одиниці аналізу соціальної реальності. На роль об'єкта дослідження було запропоновано поняття «історична система», існування якої та її межі в тривалій перспективі визначалися розподілом праці, який втілювався у двох варіаціях − світ-економіки та світ-імперії [37, с. 6].

І. Валлерстайн окреслює основні механізми, які дозволяють світ-системам утримувати відносну політичну стабільність: 1) концентрація військової потужності в руках панівних сил; 2) ступінь ідеологічної прихильності до системи (як міра, коли кадри системи відчувають, що їх добробут є похідним від виживання системи і від компетентності її лідерів); 3) розподіл більшості соціуму на потужний нижчий прошарок і вужчу середню верству.

Світ-система І. Валлерстайна – це особлива структура, де верхній шар вбирає в себе держави центру, нижчий шар – держави периферії, проміжний прошарок − напівперифериійні держави. Таким чином, світ-система складається з трьох видів держав, кожна з яких прагне до культурної гомогенізації. Різниця в силі держав проявляється в «нерівному обміні» − нав'язуванні сильними державами певних дій слабким державам периферійних регіонів.

Важливим є те, що така взаємодія загрожує стабільності, оскільки життя у світ-системі підпадає під дію закону: посилення держав у серцевинних регіонах системи має своїм прямим еквівалентом занепад держав у периферійних зонах. Але потрібен дуже тривалий час, перш ніж ерозія влади може призвести до занепаду світ-системи.

І. Валлерстайн ці риси пояснює особливостями структури світ-системи, які втілюються в парадоксі: наявність напівпериферії набагато важливіша з політичної точки зору, ніж з економічної, оскільки відсутність напівпериферії призвела б до поляризації світ-системи [37, с. 18]. Існування напівпериферії означає захист політичної еліти центру від можливої опозиції, оскільки політична еліта напівпериферії є одночасно експлуатованою та експлуататором.

Без перебільшення, теоретичний внесок І. Валлерстайна уможливив перехід порівняльної політології на новий якісний рівень. Можна погодитися з думкою Х. Екстейна, що в цей період «порівняльна методологія подолала вади, притаманні компаративістиці 50–60 рр. XX ст., тобто відійшла від вивчення відмінностей у конституційному устрої окремих країн, перелік яких зазвичай обмежувався Великобританією, Францією, Німеччиною і в деяких випадках − Радянським Союзом або якою-небудь європейською країною, наприклад, Італією» [451, с. 515−516].

Те, що модернізаційна теорія ввібрала в себе надбання більш широких теоретичних течій, не могло не привести до ускладнення уявлення про модернізацію взагалі. На одному полюсі опинилися переконання в незалежності демократії від економічного зростання, на іншому − в перевазі

порядку над демократією. Проміжний напрям акцентував увагу на тому, що модернізація означає налагодження постійного діалогу між владою і населенням. У свою чергу, організація такого діалогу означала рух у бік відкритої соціальної і політичної системи, який включає злам перегородок між соціальними шарами і зростання соціальної мобільності, а в політичній сфері − ефективнішу координацію між адміністративними і політичними групами та інститутами, оскільки в багатьох суспільствах політична влада бюрократії незрівнянно більш значуща, ніж вплив політичних груп (партій, законодавчих органів) [502, 448].

У цілому модернізаційна теорія періоду 70-х рр. характеризувалася: 1) принциповою неможливістю наукового пояснення випадків, коли національне зростання закінчилося системним колапсом; 2) відсутністю визнання можливості різних шляхів модернізації; 3) намаганням підігнати життя під практику [461]. Проте безперечні наукові надбання теорії модернізації не дозволяють нам відкинути звинувачення в тому, що дотримання наукових рецептів часто спричиняє потрапляння політичної системи в кризовий стан, з дуже проблемним подальшим прогнозом щодо виходу з такої ситуації [415].

Як правило, науковці, що досліджують політичну науку 80-х рр., одностайні в тому, що в цей період відбулися суттєві зміни в модернізаційній теорії. Так, по-перше, поняття модернізація почали використовувати як синонім розвитку, трансформації. По-друге, у дослідженнях модернізації стали приділяти увагу контексту політичних явищ, впливу історичної складової на трансформацію структур та інститутів. По-третє, з’явився науковий інтерес до реальних елементів політичної системи − партій, правлячих режимів [529].

На нашу думку, у цей час відбулися революційні зрушення в політичній науці у вигляді припущення про те, що не тільки різниця в державних формах зумовлена політичними культурами, а й сам процес індустріальної трансформації визначається ними. Це призвело до знецінення уявлень про спільність модернізаційного шляху різних політичних систем. Також

відбулося критичне переосмислення ролі держави в модернізаційному процесі − не тільки як головного владного інституту політичної системи, а й інструменту панівного соціального класу [470, 537]. Тому з'являються тенденції розгляду держави як генератора соціальних конфліктів та інституту-репрезентації приватних інтересів [433, 423].

Відзначимо цілу серію досліджень особливостей і якості модернізаційних процесів на тлі колоніального минулого, етнічних розбіжностей, майнової нерівності. Висновки цих робіт свідчили проти модернізаційної теорії, оскільки доводилося констатувати, що сучасна економіка співіснує з попередніми формами, етнічні конфлікти відроджуються за наявності демократичних інститутів, а релігійні протистояння відбуваються на тлі розвинутої економіки [474, 488, 425].

Але, незважаючи на беззаперечні досягнення, порівняльні дослідження отримують ярлик «хвороби», а модернізаційна теорія − діагноз «вмираючої теорії розвитку» [473]. Досить численна група науковців підтримувала думку, що модернізація як парадигма була повністю дискредитована подіями в Ірані та В'єтнамі. Випадки успішної модернізації в умовах військових диктатур (Далекий Схід), авторитарних режимів (Південно-Східна Азія) та на основі повернення до традиції (Китай) дали багатьом дослідникам підстави стверджувати, що в цей період теорія модернізації зруйнувалася через фатальну невідповідність реальності [422, с. 163].

Водночас зрушення у бік демократії в країнах Африки, Азії, Середнього Сходу, демократичні зміни диктаторських режимів у Греції, Португалії, Іспанії, Еквадорі, Домініканській Республіці, Бразилії; руйнація берлінської стіни та колапс Варшавського договору − сприяли широким дебатам у політичній науці з приводу природи таких швидких зрушень.

Саме розбіжність політичної практики та теорії модернізації привела до переоцінки ідеї всезагальності прогресу в історичній еволюції; до переосмислення моделі розвитку цивілізацій, поняття: «сучасність» і «традиційність». Все це разом сприяло розширенню рамок дослідження і

врахуванню впливу не тільки центру на периферію, а й периферії на центр [501, с. XY]. Необхідність переосмислення модернізаційної теорії С. Хантінгтон сформулював у вигляді лозунгу «повернення до розвитку» через дослідження політичної культури країн, що модернізуються [480, с. 22−23].

Ю. Хабермас наприкінці 80-х рр. пов'язував дезінтеграцію та аномію сучасних суспільств із модернізаційними очікуваннями, які негативно впливають на колективну ідентичність, перетворюючи політичну активність на діаметрально протилежне [467]. Така ситуація вважалася проявом самої природи модернізації − перекомплектації політичної системи. Надзвичайно важливим було наголошення на різниці наслідків модернізації для економічної та соціальної сфер. Якщо для економіки модернізація означає технологічний рух вперед, то соціальна сфера постає перед викликом процесу індивідуалізації, який створює проблему збереження спільноти.

В іншій роботі − «Структурна трансформація публічної сфери» (1989) – Ю. Хабермас порівнює модернізацію з колонізацією життєвого світу − свідомою економічною інтервенцією в символічні, інтерактивні та соціалізуючі структури. Природа цього втручання може бути різною − внутрішньою та зовнішньою. Внутрішня колонізація відбувається за рахунок відмежовування світу логіки та розуму від вимог кожного дня. Проявами внутрішньої модернізації стає підміна демократії на обговорення того чи іншого питання. Зовнішня колонізація є наслідком узагальнення колективного досвіду, набутого всім суспільством, коли розум кожного окремого індивіда із солідарності приймає певні схеми, не підкріплені власним досвідом [466].

На думку Р. Бартлетта, проблеми модернізаційної теорії цього періоду були пов'язані насамперед з традицією надання Заходу рис моделі, стандарту та норми водночас [421, с. 273]. Неоднозначність модернізаційної парадигми випливає з того, що моральний контекст із часом переріс у нормативні критерії дослідження. Найбільшим закидом стало звинувачення в ідеологічній ангажованості. Дійсно, підхід до модернізації як до всесвітнього процесу

витиснення традиційних універсальними формами сучасності, тотожність модернізації до американізації та європеїзації – надавали подібні підстави.

Однак не можна заперечувати і сутнісні зміни, що відбулися в цей час. Так, Г. О'Доннелл та Ф. Шміттер вважали, що вибір орієнтації на демократію є цілком залежним від еліти як суб'єкта політики [507]. Праця Л. Біндера «Ісламський лібералізм. Критика ідеологій» стала поштовхом до переосмислення ролі Заходу як ідеалу модернізації [427]. У цій роботі, презентованій як концепція «діалогу або бесіди» між ліберальним Заходом та ісламським Середнім Сходом, Захід розглядався як культурний концепт, де пріоритетним ставав фактор підкорення природи вимогам людей. На відміну від західної ціннісної системи, східна вибудовується навкруги пристосування людей до зовнішнього середовища.

На початку 90-х рр. критичне налаштовування проти теорії модернізації набуло свого логічного завершення у вигляді констатації її глибокої кризи [444]. З. Бжезинський вказував на наслідки очікувань суспільств, що трансформуються, на тлі відсутності уявлення про витрати на суспільну трансформацію [434, с. 4]. Т. Банурі наголошував на тому, що для сьогодення небезпечною є орієнтація винятково на західні зразки, які примушують політичну систему жити немовби у двох світах, з асиметричною ієрархією та різними точками біфуркації [420, с. 73−79].

Водночас 90-ті рр. для модернізаційної теорії перетворилися на своєрідне Відродження. У цей час було запропоновано альтернативний погляд на модернізацію. На відміну від загальноприйнятого визначення модернізації як індустріального перетворення, що породжує тенденцію до урбанізації, зростання професійної спеціалізації і підвищення рівнів формальної освіти в будь-якому суспільстві, Р. Інглехарт у серії робіт визнає модернізацію процесом, де соціальні перетворення не мають лінійного характеру. Зазвичай перехід від аграрного суспільства до індустріального породжує можливість ряду змін, але не означає їх єдиний сценарій [483, 484].

Більше того, Р. Інглехарт запропонував побачити під модернізацією прояв різнорівневих взаємопов'язаних процесів: внутрішніх, залежних від політичної культури, та зовнішніх, які підпорядковуються впливу глобалізації [486, с. 46−47]. Логіка цього підходу така: одні напрями перетворень вірогідніші, ніж інші, оскільки певні системи цінностей і вірувань, разом із політичними та економічними інститутами, виявляються взаємно сприятливими, тоді як відносно інших ситуація не така позитивна. Отже, знаючи один компонент суспільства, можна прогнозувати долю інших компонентів, причому з вірогідністю, що виходить за рамки простої випадковості.

Ключовим для цього етапу стало переосмислення основних положень модернізаційної теорії, «своєрідна робота над помилками» [421, с. 292]. Зазначимо, що прихильники теорії модернізації тоді зайняли набагато обережнішу позицію щодо майбутнього демократії [525, 515]. Поширилося критичне ставлення до твердження, ніби розвинена економіка може автоматично привести до становлення ліберальної демократії [499].

Наведемо як приклад відповідну до свого часу роботу М. Олсона «Диктатура, демократія та розвиток», де можна помітити зміщення акцентів у модернізаційній теорії [508]. Так, причину того, що демократичні держави в довготривалій перспективі краще розвиваються і є сталими лідерами з розвитку економіки, автор вбачав в освіті, яка водночас виступає необхідною засадою демократії. Міркування М. Олсона про взаємозв'язок між освітою та демократією такі: освіта може вплинути на демократію двома способами. Перший спосіб − прямий вплив, який конгломерат освічених громадян здатен здійснювати на політичні процеси та інститути. Другий − непрямий, через вклад освіти в підвищення доходів. Водночас наголошувалося і на іншому боку залежності між освітою та прибутками: технологічний прогрес також стимулює підвищення освітнього рівня, а відтак і демократії.

Відбулося переосмислення модернізації як можливого оновлюючого процесу за умови наявності незалежних ЗМІ, законів і захисту громадян.

Одними з найпопулярніших стали дослідження проблематики становлення середнього класу − корпоративного прошарку, спроможного створювати політичні організації та артикулювати групові інтереси [445].

У цей період відбувається трансформація поглядів на модернізацію і у С. Хантінгтона, який у 70-х рр. вважав, що демократизація є комбінацією інтернаціональних, культурних і структурних факторів за умови обов'язкової підтримки з боку розвинутих демократичних країн. У 80-ті рр. С. Хантінгтон уже наголошує на розвинутій економіці як умові демократизації. Упродовж 90-х рр. акцент зміщується на необхідність релігійних змін і наявність політичної лояльності, закладеної традиційними цінностями та місцевою практикою самоврядування [481, 479].

В. Цапф запропонував комплексний підхід до виокремлення сутності модернізації, який поєднував би: 1) «теоретичні сфери» вивчення змін і типологій суспільств, що трансформуються; 2) обговорення теоретичних підходів до пояснення альтернативних шляхів розвитку; 3) опис моделі сучасного світового суспільства і варіантів, можливих на кожному із цих рівнів [382, с. 14].

Крім того, В. Цапф виділив деякі помилки теорії модернізації, які не дозволяють повністю зрозуміти процес модернізації та її наслідки (позитивні та негативні) через: 1) недооцінку регресу (у випадках створення при старому режимі держав і націй шляхом тиску й насильства); 2) неврахування того, що інновації супроводжуються подоланням опору інерції, страху перед новаціями; та інтересів, що склалися; 3) наявність у посткомуністичних країнах суспільних груп, які чинять опір швидкій демократизації і переходу до ринку; 4) крихкість інфраструктурних мереж; 5) турбулентність середовища, коли суспільства, що трансформуються, знаходять конкурентів, які не залишають їм часу на розвиток [382, с. 15, 16].

Це період, пов'язаний із зміною розуміння природи модернізації. Поширюються уявлення про циклічний характер розвитку, за яким суспільство може неодноразово переживати модернізацію − процес «осучаснення».

Зокрема, теоретичним «глухим кутом» став приклад країн пострадянського блоку, які вже пройшли етап індустріалізації (подолання традиційності) та вступали у 90-ті рр. на шлях постмодернізації. Такий стан сприяв створенню неомодернізаційної теорії (Е. Тіріак'ян), яка базувалася на розмежуванні понять «класичний капіталізм» і «капіталізм незахідного типу» та збагачувалася міркуваннями відносно «зворотності» й «незворотності» модернізації через виокремлення ендогенного та екзогенного типу модернізації [533].

З неомодернізаційної позиції модернізацію потрібно досліджувати крізь поєднання як індивідуальних, так і колективних дій політичних «акторів». Також необхідно враховувати, що групи «акторів» шукають нові шляхи розвитку відповідно до мети, цінностей у рамках горизонтів часу та простору. Надважливим є те, що історичні центри модернізації змінюються. Вирішальним для успіху модернізації стає не відповідність мети цінностям, а поєднання цінностей і ресурсів. Іншими словами, модернізація не є однорідним процесом трансформації системи, вона передбачає цикли коливань, періоди криз і нестабільності, причому деградація внаслідок цих процесів можлива до рівня втрати національної єдності. Тому для її дослідження потрібно враховувати боротьбу між прихильниками та опозиціонерами, а також позицію спостерігачів. Головним критерієм модернізації стає соціальне забезпечення, а базовими ресурсами модернізації − освіта та наука.

У колективній праці В. Цапфа, Р. Хабіха, Г. Бульмана, Я. Делея «Німеччина. Трансформація через об'єднання» модернізація визначається через розвиток базових інститутів суспільства: 1) змагальної демократії, 2) ринкової економіки; 3) соціальної держави; 4) масового споживання [381]. Сутністю модернізації пострадянських країн є спроба зрівнятися в цих базових інститутах із західними країнами. Драма такого процесу полягала в тому, що модернізація завжди вимагає витрат і жертв (матеріальних і нематеріальних), часто призводячи до втрати соціальних статусів певних верств населення. Було

запропоновано і критерій успішності модернізаційної трансформації − покращення життєвих умов та збільшення можливостей політичної системи задовольняти потреби під час та після модернізації.

Черговим теоретичним відгалуженням, під вплив якого підпадає теорія модернізації, є глобалістика, що зосереджує увагу на: 1) виокремленні основних елементів розвитку та пристосування окремих політичних систем до загальних тенденцій; 2) пошуку механізмів інтеграції у світову систему; 3) визнанні того, що глобальні комунікації є тим механізмом, що визначає та прискорює розвиток націй; 4) модифікації через сучасні комунікаційні системи соціальних, економічних, культурних образів суспільств [455].

Оформлюються три різні точки зору на сутність глобалізації як: результат еволюції культурних факторів, які, у свою чергу, є детермінуючим аспектом у кожному суспільстві; найвищий рівень інституціональної еволюції (доказ − втрата державою своєї ролі); стандартизація на основі технологічних досягнень.

Під теорією глобалізації розуміють: 1) гіпотезу культурного різноманіття (мультикультуралізм) та змін на національному, регіональному та глобальному рівні; 2) практику спрощення світу (формування глобального села); 3) нові патерни комунікацій; 4) концепцію автономності держави; 5) рух до регіоналізму (реакція на формування глобальної економіки та соціальної інтеграції).

Як можна побачити, глобалістика акцентує увагу на культурних чинниках: віра, ціннісна система, образи ідентифікації, домінанти, альтернативні субординації – все це вважається елементами, які впливають на національну політико-економічну систему. Визнання того, що глобальні зміни залежать від базової культури та її здатності до адаптації, певним чином поєднує теорію модернізації з деякими елементами теорії глобалізації, а саме: позиціонування досвіду Заходу як мети розвитку всіх інших країн; уявлення про стандартність суспільно-політичного розвитку; впевненість у позитивності змін [503].

Виникає колізія визначення відносин між глобалізацією та модернізацією. Наприклад, Е. Тодд розглядає глобалізацію як певний (найновітніший, але не останній) етап модернізаційних процесів [345, с. 30]. Проте А. Столяров визнає глобалізацію кінцевим етапом індустріальної фази розвитку [336, с. 119]. На його думку, «початковий індустріалізм» (мануфактурне та фабричне виробництво) спочатку охоплював вузький промисловий сектор і зовсім не зачіпав інших галузей соціуму. Більшість населення залишалося аграрним, а організація суспільства зберігала «традиційний» характер. Це мало прояви і в жорсткій регламентації соціуму, особливо за політичною вертикаллю, в орієнтації мислення не на новизну, а виключно на традицію, без критичного переосмислення; сприйняття людини не як особистості, що має певну свободу, а як частини непорушної соціальної спільноти – сім'ї, поселення, професії, церкви [336, с. 120].

Унаслідок модернізації індустріалізація досягає стадії глобалізації, коли створюються сільськогосподарські виробництва; вивільняється маса людей; уніфікується культура, а види мистецтва перетворюються на структурну (виробничу) силу суспільства; відбувається масове охоплення населення політикою. Найбільші зміни були пов'язані з процесом соціалізації, основним інструментом якої стала не сім'я, а початкова школа, завод, фірма, коледж, університет, виробництво [336, с. 122]. Основним спадком модернізаційної доби стає доступність знань. Це впливає на ідентифікаційні процеси через втрату монополії професії та ваги сім'ї як соціального інституту. У цих умовах контроль над знаннями перетворюється на сутність всесвітньої боротьби за владу в усіх інститутах людства [348, с. 43].

Відтак, найвищий прояв модернізації – глобалізація − несе в собі небезпечні тенденції, а саме − відсутність у соціумі зв'язної картини світу та уявлення про владу як систему. Це створює основне діалектичне протиріччя глобалізації − між ієрархічністю (надперсональністю) влади та персоніфікованістю приватного життя.

Нове тисячоліття відзначилося принциповим розмежуванням уже класичного трактування модернізації як випадку переходу від аграрного суспільства до індустріалізованого та розширеного підходу до модернізації, який визначає її практикою осучаснення, що вже неодноразово траплялося в історії. Відбулися зміни фундаментального смислу, первинного значення самого поняття модернізації. Це стосується розширення визначення модернізації як процесу, орієнтованого на економічний успіх з гарантією високих соціальних стандартів. Така обставина дозволяє науковцям застосовувати термін модернізація для опису процесів деіндустріалізації, постіндустріалізації, глобалізації тощо [469, с. 881].

Ці тенденції демонструє колективна праця «Європейська модернізація» [350, 351]. Тут модернізація − перехід від традиційного суспільства, ознаками якого є абсолютна нерухомість світу; розділ на окремі групи та общини, члени яких кровно споріднені; відсутність стабільних зв'язків між общинами. Модернізоване суспільство характеризується: 1) існуванням іманентних механізмів відновлення економічного росту; 2) високим рівнем громадянської культури населення (форма існування політичної системи – демократія); 3) мобільністю у фізичному, соціальному та психологічному смислі; 4) здатністю людини пристосовуватися до змін у соціумі; 5) раціональним стилем життя [350, с. 38−43].

Д. Травін та О. Марганія відштовхуються від припущення, що існують деякі спільні для всього світу тенденції, закономірності, завдяки яким традиційне суспільство перетворюється на сучасне, однак цей складний рух до сучасності не є примітивним перетворенням Сходу на Захід [350, с. 31].

Відповідає сучасним уявленням про модернізаційний процес і зауваження, що деякі важливі елементи культури країн Заходу в ході модернізації можуть бути перейняті, а деякі − відторгнені. Причому масштаби цього відторгнення повинні долати певний критичний рівень, за яким існування модернізованого суспільства стає неможливим. У протилежному випадку − «з'являється чергова держава, що має основною ознакою

приналежність до сучасності, однак у той же час зберігає ознаки національної специфіки» [350, с. 32].

У роботі враховується і те, що в ході модернізації конкретні умови тієї або іншої країни можуть зумовити тимчасовий «відкат» перетворень. Це відбувається тоді, коли кількість елементів, що відторгаються, перевищує певний допустимий критичний рівень, і тому система їх відкидає. Водночас не заперечується і те, що подолання перешкод на шляху модернізації може здійснюватися і засобами «обхідного маневру», який означає, що певні елементи традиційного суспільства здатні інтегруватися в сучасну, запозичену із Заходу культуру; з часом така інтеграція може створювати додаткові проблеми для розвитку суспільства.

Для цього підходу притаманним є погляд на демократизацію та її проблеми з такої позиції, що демократичні установи не можуть бути встановлені легко; вони ймовірно можуть з'явитися лише тоді, коли існують певні соціальні та культурні умови. Але економічний розвиток і модернізація роблять демократію більш ймовірною [485].

Інший підхід до модернізації демонструють міркування Я. Келлера, який визнає наявність зворотного боку «становлення прогресу», множини вторинних і сумнівних наслідків стратегії осучаснення [130]. На його думку, суттєвим недоліком визначення поняття модернізації є її одновимірність. Це означає, що імперативом модернізації стає розвиток виробництва або введення нових технологій, нових управлінських та організаційних елементів.

Не менш проблемною є і політична інтенція теорії модернізації, яка полягає в необхідності поєднання формальної демократії та ринкової економіки із соціальною чутливістю − гарантією соціального примирення. Це поєднання становить ядро концепту «третього шляху», який засновується на вірі в те, що капіталізм здатен на реформування, а експансія чистого прибутку може бути використана на благо суспільства.

Для подолання вказаних вад Я. Келлер виокремлює класичну (або просту) модернізацію – рух від світу домогосподарств до більш ефективної

форми соціального існування, піком якої стає творення «соціальної держави». Така трансформація призводить до того, що ставлення до тих, хто потребує соціальної допомоги, виявляється деперсоналізованим і формалізованим, а частина соціальних функцій втрачається внаслідок бюрократизації створених інститутів.

Сучасний (некласичний) варіант модернізації – базується на тому, що перехід до мереж є пріоритетом сучасності, у якому важливу роль відіграють інформаційні технології, принцип високої ефективності та стратифікації, що засновуються на кваліфікації та конкуренції. Це означає, що модернізація насправді є складним процесом, де тиск, який генерується економічною сферою, руйнує формальні організації та замінює їх «сітями». У результаті переходу від організацій до мереж: 1) збільшилася ефективність праці (зворотний бік – безробіття); 2) ієрархічний контроль замінився анонімним і ринковим контролем; 3) відбувся перехід від відносин, кодифікованих законами про працю, що значно зменшує простір переговорів для робітників, збільшуючи рівень їх незахищеності.

Сам високий ступінь ефективності соціальних мереж засновується на екстерналізації витрат, пов’язаних із діями індивідуальних учасників. Тут кожен індивід зобов’язаний шукати шляхи бути зайнятим за наймом. А нездатність до цього призводить до маргіналізації та виключення з певної страти, що автоматично зменшує й спроможність до сприйняття нових проектів.

Сучасний етап модернізації свідчить, що соціальна держава була перехідним історичним компромісом: у процесі трансформації соціальна держава надає значну підтримку переходу від організацій до глобальних мереж, створюючи середовище, де постійне зростання витрат екстерналізованих мереж покривається постійним зниженням обсягу ресурсів.

Модернізація визначається етапом переходу в новий стан − ускладнення системи, для здійснення якого необхідна певна кількість взаємопов’язаних і постійно циркулюючих ресурсних потоків. Важливою є вказівка на те, що в

кожному циклі диференціації-інтеграції відбувається зародження, розвиток, поширення та вичерпування певного способу виробництва, який відповідає певному типу взаємодії людини і природи, та пов'язаних із ним соціальних, політичних, культурних форм та інститутів.

На глобальній хвилі диференціації новий спосіб виробництва спочатку з'являється локально, а потім поширюється в ході наступної хвилі. Характерними рисами цього модернізаційного етапу є: 1) зниження показників економічного росту у світі; 2) наростання нерівності і в бідних, і в багатих суспільствах; 3) повсюдне зростання масової грамотності; 4) поширення контролю за народжуваністю.

Р. Даніелс у праці «Зліт та падіння комунізму в Росії» вказує на глобальний характер процесу модернізації [86, с. 15]. На його думку, сутністю модернізації є творення нового панівного прошарку, котрий стає джерелом пошуку інших підстав для виживання політичної системи. Іншими словами, це широкий, розтягнутий у часі процес творення нової соціальної основи політичної системи.

Отже, модернізація − закономірне явище, воно може мати різну форму, яка фатально залежить від попереднього досвіду виживання політичної системи. Так, узагальнений досвід західної модернізації вкладається в певну послідовність стадій: 1) XVI−XVIII ст., де модернізація проводиться зусиллями еліти зверху вниз: культурне ядро становлять ідеї меркантилізму, просвітницького деспотизму, держава бере на себе відповідальність за просунення національної торгівлі, промисловості, технології через монопольні привілеї, які роздаються прообразам сучасних корпорацій; 2) поч. XIX ст. (Англія, Європейська Атлантика, Північна Америка – XVIII − поч. XIX ст.) − індивідуалістичний капіталізм і доктрина невтручання держави в економіку; 3) XX ст. − зосередження суспільного життя в крупних бюрократичних формах (корпоративних виробництвах, фінансових об'єднаннях, урядах, університетах, політичних партіях, робочих організаціях) − етап організованого капіталізму з тенденцією до концентрації влади.

Змінилися й уявлення про зразки та мету модернізаційного процесу. Усе більш звичними стають міркування щодо необхідності вибору орієнтації принаймні серед декількох зразків успішної модернізації (наприклад, трьох світ-систем − США, Китаю, об'єднаної Європи) [160]. У цих рамках сучасна модернізація починає сприйматися лише як стратегічна зброя, де демократичні гасла прикривають планові дії з перерозподілу державних ресурсів на користь глобальних гравців і поглиблення прірви між світом цивілізованим і світом, що наздоганяє [133].

Питання про те, чим є модернізація, до останнього залишається актуальним. Так, Ч. Хе запропонував власну теорію, за якою модернізаційні процеси сучасності відрізняються значним прискоренням переходу від промислових цивілізацій, заснованих на знаннях, до інформаційної економіки, від матеріальної культури – до екологічної [380]. Модернізація отримує статус безкінечного процесу засвоєння нового на базі існуючого, який втілюється у стратегії виживання політичної еліти.

Сучасний варіант модернізації було названо вторинною модернізацією, характерними ознаками якої є: формування наукоємного суспільства; розвиток сфери послуг; поширення цифрових технологій; готовність до інновацій; диверсифікація; плюралізм; деіндустріалізація; суб-урбанізація; освіта впродовж життя.

Рисами загальної модернізації (первинної та вторинної) Ч. Хе визначає: асинхронність; нерівність розподілу; стабільність структур; змінюваність статусу; передбачуваність поведінки; вибір шляхів; зростання вимог; зменшення віддачі від політики; неповторюваність станів; змінюваність центральної осі. Закономірністю вторинної модернізації є те, що сам процес асинхронний, проте рівні та елементи модернізації нерівномірно розподілені в просторі, а структура і розподіл є відносно стабільними.

Ці ідеї близькі до зауваження Е. Тоффлера щодо відходу від розуміння модернізації як стратегії переведення робочої сили та економіки від низькопродуктивної праці, що дає низьку вартість сільському господарству, до

більш прибуткового промислового виробництва з більш високою прибутковою вартістю [349, с. 51, 409]. На його думку, сучасний етап розвитку людства − постмодернізаційний період − визначається прискоренням технологічного розвитку, який спричиняє кризовий процес. Основними характеристиками його стає «десинхронізація» між просторовими та часовими змінами: зміни відбуваються у всій системі, але темп цих змін у різних структурах різний [349, с. 546]. Отже, політичні кризи виникають унаслідок зростаючої дисфункціональності взаємопов'язаних, але десинхронних інституцій. Законодавчі, соціальні норми відстають від швидких змін у технологіях. Е. Тоффлер описує закон часових неузгодженостей: чим більша синхронізація досягається на одному рівні, тим більша десинхронізація відбувається на іншому [349, с. 83]. А прагнення політичної системи стримати ключові змінні у фіксованому співвідношенні призводять до втрати гнучкості системою, її неспроможності сприймати інновації [349, с. 61]. Негнучкість бюрократії проявляється в часових розривах між приватним сектором і суспільним, де один розвивається все швидше, а інший − відстає все більше.

У цей період відбулося зародження вітчизняної політичної науки, яка відчайдушно намагалася подолати вакуум, що виник внаслідок відмови від радянського блоку гуманітарних наук. Стосовно засвоєння надбань модернізаційної теорії виокремилися різні векторні підходи до розуміння сутності модернізації: або з точки зору – що саме не дозволяє досягти потрібного результату, або – якими є наслідки модернізації для існуючої політичної системи.

Спільним було те, що механізм модернізації розглядався як засіб наближення до цивілізації. На цій підставі виокремлювалися дві базові моделі модернізації: органічна (де модернізація є системотвірним фактором) та неорганічна («навздогін», де модернізаційні зрушення визначаються наслідуванням/імітацією успішних зразків). Неорганічна модернізація розрізнювалася за підґрунтям. Так, якщо модернізація здійснюється через комбінацію запозичень і власних імпульсів, виокремлюють ендогенно-

екзогенну модернізацію. У випадку модернізацій на основі запозичень (імітації або симуляції) – екзогенна модернізація.

Різні погляди на сутність модернізаційного процесу в Україні зумовили і різні методологічні підходи. Так, позиціонування модернізації як процесу наближення до цивілізації, демократії, прав і свободи людини уможливлювало аналіз модернізації на відповідність якості політичних інститутів, правової системи загальнолюдським цінностям [4, 5, 212].

На цих підставах відбулося поширення компаративістських наукових досліджень, де проблеми невідповідності української модернізації пов’язувалися з: попереднім історичним розвитком, що створював певну стартову ситуацію; відсутністю мети перетворення як утвердження принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову; раціонального розподілу функцій влади на горизонтальному і вертикальному рівні; особливостями модернізаторської еліти; типом політико-правової моделі; безпосередньо політикою, яку проводять політичні актори; економічними і геополітичними чинниками, які виявляються безпосередньо в процесі модернізації [108].

Наприклад, порівняння модернізаційних практик в Україні та Польщі надавало підстави стверджувати, що в Україні динаміка політичної модернізації була зумовлена високим рівнем інтегрованості в економічну та енергетичну системи СНД, несприятливою зовнішньополітичною ситуацією; нечисленністю модернізаторської еліти, відсутністю консенсусу в питаннях економічного, політичного та зовнішньополітичного розвитку, консолідацією серед політичних акторів, безпосередньо задіяних у процесах прийняття політичних рішень [109].

Більш швидкий модернізаційний процес у Польщі пояснювався встановленням демократичних правил гри: конструктивним вотумом недовіри, коаліційним принципом формування уряду, безпосередньою залежністю президента від конструктивності парламенту, наявністю пропорційної виборчої системи при високому обмежувальному бар’єрі. На противагу цьому в Україні фіксувалася слабка взаємозалежність президента і парламенту, і

формування уряду за професійним принципом, збереження інституту голів адміністрацій, що призначаються президентом, слабкість органів місцевого самоврядування, низька впливовість політичних партій стали причиною посилення авторитарних тенденцій, де влада фактично залишається поза впливом суспільства, що перешкоджає здійсненню.

Викривлення модернізаційного шляху пояснювалося проблемами транзиту існуючого успішного досвіду вибудовування нових політичних інститутів, формування нової політичної культури та затвердження нових типів політичної участі. Отже, окреслення причин невідповідності апробованому шляху модернізації кроків чинної влади збагачувало трактування модернізації визнанням впливовості саморегуляційних процесів окремої політичної системи.

З іншого боку – мали місце теоретичні пошуки можливих зразків і корелятів досягнень західноєвропейської демократії (громадянського суспільства і правової держави), за якими ставало б можливим оцінювання пострадянських трансформацій. В цих рамках було запропоновано розрізнювати поняття модернізації та трансформації. Так, М. Михальченко зауважував, що «трансформація, зміна, розвиток можуть бути орієнтовані на зміни реалій куди завгодно: вперед, на розроблення та реалізацію нових цілей, завдань, пріоритетів, стратегій. Модернізація − це творчо перетворювальна функція розвитку. Але специфічна − як засіб оновлення суспільств» [212, с. 39]. Тому модернізацію слід розглядати як частину більш широкого процесу трансформації.

Відтак перехід від однієї стадії суспільного розвитку до іншої відбувається не лише у взаємодії, а й у конфлікті з усталеною культурою. Так, у колективній праці «Україна: шлях до себе: Проблеми суспільної трансформації» зауважувалося, що модернізаційний процес в Україні обов’язково буде перетинати системну кризу, як протистояння старих інститутів новим завданням, що втілиться у піднесенні неоконсервативних

фундаменталістських рухів під гаслами «пріоритету державності та духовного розвитку нації» [360].

Проте Г. Дашутін і М. Михальченко зазначають, що «політична модернізація в Україні можлива лише після подолання політичної кризи, коли політична еліта одержить підтримку «знизу» і «ззовні» на кардинальні політичні реформи [94, с. 25]. У такій перспективі стають вірогідними дві моделі реформ. Перша − сакрально-колективістська (мобілізаційна), пов'язана з персоніфікованим лідерством харизматичної особистості та гегемонією масової партії. Друга − секулярно-лібертаріанська (плюралістична) модель, коли політична система модернізується на основі компромісу, угод основних політичних сил щодо перетворення традиційної, мобілізаційно-автократичної системи на демократичну, де працюють демократичні інститути та механізми (плюралістична партійна законодавча та виконавчі влади), складається нова структура політичної влади.

У цьому сенсі доречною є думка, що трансформаційні процеси в Україні необхідно оцінювати крізь призму гуманізації політичного процесу, коли ідеали сучасного гуманізму стають критерієм оцінки політичних реформ на людяність, а процес модернізації політичної системи постає як проблема виживання країни [93].

Ці ідеї пов'язувалися з тим, що, по-перше, модернізація може мати як лінійний, так і нелінійний характер і далеко не завжди пов'язана з прогресом та поступальним рухом суспільства вперед [94, с. 22]. А по-друге, модернізуватися може політична система в цілому або окремі елементи системи. Наприклад, Ю. Мельвіль запропонував модель пострадянської трансформації – воронку причинності, що відображала ефект конвергенції, де кожна подія була ланкою наступних подій [209]. Такий підхід наголошував на одночасності подолання різнопланових завдань: структурної модернізації економіки та лібералізації політичного режиму; демонтажу імперських інститутів держави та вибудовування нових державних структур; національного відродження та формування громадянського суспільства.

У вітчизняній політичній науці виокремився напрям, де модернізація позиціонувалася як інструмент руйнування тоталітарної влади. За визнанням його представників, «поняття посткомуністичної доби не відображало деякий «новий» стан «модернізованого», «оновленого» за відомими науковими або політичними рецептами «старого» суспільства. Йшлося про стан суспільства, який не можна пояснити в звичних термінах класичної «послідовності», «прогресу» чи «регресу» як показників розвитку або ретардації, повернення до колишніх «стадій зростання» [21].

Водночас поширення положень модернізаційної теорії викликало і появу робіт, де модернізація розглядалася як необхідна умова виживання корпоративних кіл (в які поступово повинні трансформуватися клановo-корпоративно-капіталістичні прошарки).

Особливість пострадянської модернізації вбачалася в обміні ресурсів (посад, можливостей, титулів, контрактів, ліцензій, імунітету від кримінального переслідування і т. д.) між ключовими фігурами в уряді та стратегічно розташованими індивідами – профспілковими лідерами, бізнесменами, регіональними керівниками [367, 368]. В обмін на ці ресурси уряд або глави держав отримують економічну та політичну підтримку. В умовах нерозвиненості офіційних каналів взаємодії раціонально-легального типу функція трансляції та взаємної комунікації різних партикулярних інтересів здійснюється через механізм патронажно-клієнтських відносин, що асиметрично «перерозподіляють» блага відповідно до статусу і позиції кожного учасника такої взаємодії.

Іншою найважливішою особливістю неопатримоніальних політичних режимів є той чи інший ступінь персоналізації влади. Як правило, персоналізований характер влади і управління пов’язаний зі слабкою раціоналізацією політичного процесу, що зумовлює панування традиційних уявлень про владу (вождя, царя, князя, государя) та їх проекцію на сучасну дійсність. Тому глава держави в такому суспільстві неминуче стає втіленням політичної системи, її символічним центром формальних і неформальних

форм правління, а всі інші політичні інститути, згідно з таким поглядом, є другорядними і лише засобом, інструментом реалізації його політичної стратегії. Персоналізація влади органічно передбачає самоідентифікацію мас не з політичними програмами (сьогодні одними, завтра іншими), а з особистістю лідера, лояльність якому означає і лояльність політичному режиму, ним уособленому. Такого роду ціннісні установки відображають домінування в неопатримоніальному суспільстві соціальних зв'язків типу «патрон-клієнт».

Основними характеристиками неопатримоніальної моделі в пострадянських умовах є: формування класу ренто-орієнтованих політичних підприємців, які для досягнення своїх економічних цілей використовують політичні можливості злиття влади і власності; приватне використання державно-адміністративних ресурсів, у першу чергу силової і фіскальної функції держави, які застосовуються головним чином для придушення політичного опору та усунення економічних конкурентів; ключова роль клієнтсько-патронажних відносин і зв'язків у структуруванні політико-економічного процесу, а також простору реальної політичної боротьби.

Причинами невдач модернізаційних змін стають: корумпованість влади, криміналізація державного апарату, поширення впливу тіньових груп і структур. У цих межах кризові феномени перетворюються на спонукальні сили для модернізації, в умову пошуку нової стратегії легітимізації влади номенклатурою. Відтак, як вивчались причини криз, аналізувалися міфи та стереотипи, які починала поширювати влада: про надприродну українську схильність до демократії, впливовість діаспори та зацікавленість геополітичних гравців в успішній демократизації країни.

З часом було визнано, що аналіз модернізації як лінійного руху і послідовного засвоєння прямого копіювання певними країнами цінностей та інститутів західної моделі організації політичної влади довів її нежиттєздатність [242]. Отже, успіх політичної модернізації залежить від уміння адаптувати запозичені сучасні технології, політичні інститути, систему

цінностей до економічних реалій, традиційних політичних інститутів, вкладу кожного громадянина в державну скарбницю. Іншими словами, для успішної модернізації вирішальну роль відіграють не зовнішні чинники, а внутрішній потенціал суспільства, що модернізується [251].

Зокрема, вказувалося, що типи посткомуністичної трансформації не узгоджуються з визначеною в транзитології послідовністю етапів і обов'язкових процедур, оскільки в більшості комуністичних країн: 1) лібералізація здійснювалася вже після падіння комуністичних режимів паралельно із творенням демократичного механізму; 2) відсутність поля громадянського суспільства створювала великі труднощі для становлення демократичних інститутів; 3) існував розрив між запровадженням демократичних процедур та інтересами правлячого прошарку [312].

Як можна побачити, спільним для обох підходів є визнання, що недоречним є застосування концепцій західних транзитологів і модерністів без урахування специфіки суспільних перетворень на пострадянському просторі [94, с. 17]. Зокрема, специфічністю трансформаційного процесу в Україні стала його бінарність − одночасність двох трансформацій: соціально-політичної (перетворення тоталітарної системи на демократичну); національно-політичної (розбудова національної суверенної державності).

Усе вищевказане дозволяє погодитися з тим, що еволюція поняття «модернізація» засвідчує − світ навколо нас знаходиться в стані постійної зміни, відповідно трансформуються і наукові парадигми як «усвідомлені або неусвідомлені канали політичного мислення, що орієнтують дослідників на певну картину світу і різні аналітичні стратегії» [42, с. 6].

2.3. Кризовий синдром модернізації як фазовий перехід від хронічного до гострого етапу кризового процесу

Припущення щодо необхідності досліджувати політичні кризи модернізації як окремий вид політичного процесу, де модернізація одночасно є

і причиною кризовості та засобом її лікування – не є новим. Зокрема, у 1973 р. С. Фленаган пропонував аналізувати політичні кризи залежно від етапу, оскільки кожен етап розгортається за власною логікою і потребує різного методологічного інструментарію [456]. На його думку, аналізуючи фазу розгортання кризи, потрібно зосереджувати увагу на явищі синхронізації вимог середовища та відповідей влади. Завдання цього етапу − визначення ступеня функціональності влади. На другій фазі необхідно акцентуватися на зміні вимог середовища та поляризації суспільних інтересів і владних. Тут важливим є врахування вторинних змін у системах управління та відповідне зниження їх ефективності. Не можна оминути і фактор десинхронізації відповіді на виклики, що виступає каталізатором кризових явищ. На етапі кульмінації кризового процесу потрібно зосередитися на особливостях формування коаліції, дії якої приведуть до подолання кризи або до руйнації системи.

Так само П. Свенссон визнавав необхідність чітко конкретизувати об’єкт множини криз і вплив цього політичного об’єкта на інші складові політичної системи. Це зауваження слушне, оскільки дослідження політичних криз часто породжує методологічний парадокс: об’єкт, що може розглядатися як криза для одного рівня, не обов’язково є кризовим для інших рівнів системи. Водночас кризові явища певного рівня можуть бути спричинені процесами більш глобального рівня [529, с. 129−138].

Отже, дослідження кризового синдрому модернізації як тривалого процесу, по-перше, потребує аналізу намірів суб’єктів політики та впливів об’єктів політичної системи. По-друге, зумовлює необхідність «відрізняти твердження, засновані на факті, від тверджень, заснованих на індивідуальному сприйнятті» [26, с. 23].

З такого погляду не можна оминути і цілого напряму в політичній методології, за яким етап накопичення дисфункціональностей пропонувалося розглядати за критеріями передбачуваності, можливості та переважання [228, с. 331]. Так, на першому етапі вибудовувалися дисфункціональності, виходячи

з аналізу кризових загроз, що постали перед суспільством. Наступний крок знаменувався вибудовуванням образу (патерну) можливих змін. А вже на завершальному етапі аналізувалося значення цього образу – мегатренду − для майбутнього розвитку системи.

На пострадянському науковому просторі знайомство з «мегатрендами» як методологічним підходом відбулося на межі XX і XXI ст., коли здавалося, що життя довело плідність цього підходу. Відразу стало помітним подвійне ставлення до мегатрендів. Так, з одного боку, розуміння мегатренду було зведене до змісту основної, значущої тенденції з відкиданням самого методу її визначення [154]. З іншого – використання мегатренду як методологічного підходу набуло практики творчого удосконалення.

Наведемо як приклад роботу В. Кузьменка «Мегатренди людського розвитку в розбудові нового світового порядку цивілізацій та місце в ньому України і Росії» [159]. В ній завдання знаходження місця України в цивілізаційному просторі вирішувалося за допомогою виокремлення основного патерну як образу, що поєднує тенденції, за яких замість аналізу сучасного інформаційного масиву використовувалися теоретичні напрацювання гуманітарних дисциплін.

Ця тенденція простежується і в колективній праці «Мегатренди світового розвитку» (2001) [120]. У ній зазначалося, що до розвитку будь-якого історичного моменту можна підходити як мінімум із трьох точок зору: перша відштовхується від думки, що кожна суспільно значуща подія є наслідком певної послідовності попередніх станів; друга – розглядає подію як причину подальших змін та джерело народження нового в системі; третій погляд наголошує на необхідності комплексного підходу, коли кожна подія розглядається як наслідок попереднього шляху та причина наступного.

Дослідження глобалізації крізь призму головних векторів, що визначають образ і сутність нової системи, дозволив авторам «Мегатрендів» охарактеризувати її як поле різноспрямованих кризових процесів: руху до взаємопов’язаності світу, що урівноважується фрагментацією (яка має

різноманітні прояви – екологічні, етнічні, цивілізаційні та соціально-класові). Зазначалося, що визнання переваги глобалізаційних явищ порівняно з еволюційною складністю фрагментованих етнокультур, нації, кланів, корпорацій, класів є недоречними. Нові морфологічні особливості не замінюють старі, а доповнюють їх і, більше того, можуть посилюватися через включення в глобальний контекст.

Узагалі, глобалізація як становлення єдиного взаємопов'язаного світу приводить до того, що фактори глобального порядку не тільки скріплюють розрізнені фрагменти, а й діють на них, перетворюючи їх. Виокремлення мегатрендів образно трактувалося як дослідження проблематики «великих структур» у полі «довгих тривалостей».

Наступна хвиля інтересу до мегатрендів з'явилася під час кризи глобального рівня 2009 р. Відзначимо круглий стіл журналу «Поліс» «Господин кризис, как Вас теперь называть?» [156]. Дискусія про природу світової фінансової кризи розглядалася за планом, який передбачав висвітлення питань щодо природи та походження кризи; того, з якими мегатрендами вона пов'язана; у чому полягає її історичний зміст; якими є її наслідки та яким буде вихід із кризового стану.

У рамках обговорення виокремлювалися різні фактори, які подавалися як кризові мегатренди. Учасник дискусії В. Пантін визначив як мегатренд кризу неоліберальної моделі глобалізації, що включає такі довготривалі тенденції: домінування США як світового економічного, політичного та військового лідера; роз'єднання фінансової сфери та політичної; поширення інститутів ліберальної демократії безвідносно до існування необхідних умов для них.

Інший погляд продемонстрував І. Чихарєв, котрий пов'язав сучасну кризу з протиріччями декількох різноспрямованих мегатрендів різних політичних епох, одночасність яких утілюється в різновекторності та взаємозапереченні сучасного політичного процесу, для якого притаманна також інтеграція та керованість, поляризація та лібералізація.

На зумовленість мегатрендів сучасної кризи історичними подіями 50–60 рр. XX ст. було вказано С. Макаренком. Розвиток світової торгівлі, інформаційної революції, лібералізації економіки аналізувався в контексті контрнаступу західної економіки на тлі політичного відступу Заходу (руйнація колоніальної системи, досягнення СРСР ядерного паритету). А ще до мегатрендів було віднесено демократизацію, яка саме і зробила світове господарство глобальним.

У спільному висновку визнавалося те, що сучасний світовий кризовий стан є наслідком різноспрямованих і різнорівневих мегатрендів, спричинених процесами глобалізації, регіональної політики, економічної інтеграції, глобальної міграції.

Тенденція поєднання вибудовування мегатрендів із ретроспективним аналізом кризових явищ притаманна і працям М. Розова [309, 310]. Як «стрижневий мегатренд» економічної кризи виокремлюється риса перманентного відставання розвитку інститутів і практик забезпечення економічної відповідальності від зростання швидкості, щільності та масштабів взаємодій і процесів. На думку М. Розова, цей мегатренд у мальтузіанську епоху проявлявся в періодичних кризах перенаселення та перевиробництва еліт. У період розвинутого капіталізму – втілювався у кризах перевиробництва, кондратьєвських циклах, ритмах інфляції та дефляції. Глобальна епоха демонструє його в спорадичних загостреннях класової боротьби, «холодних» і «гарячих» війнах між провідними державами та новими претендентами на лідерство.

До особливостей застосування М. Розовим методології мегатрендів віднесемо визнання наявності контурів позитивного зворотного зв’язку між тенденціями (трендами) із різних сфер − політичної, геополітичної, економічної та геоекономічної, культурної та геокультурної, соціальної, екологічної, технологічної, що зумовило розрізнення понять «мегатренд» і «мегатенденції». Так, кризовий процес отримав визначення як поле одночасної дії трьох мегатенденцій, де першою є власне глобалізація. Другою

мегатенденцією став протестний та ізоляціоністський рух, у тому числі національні рухи, створення союзів і блоків як протидія глобалізації або драматична антитеза. Як третя мегатенденція було окреслене таке явище, як «багатополюсне партнерство», що об'єднує жителів планети у вирішенні спільних проблем.

Пропонувалося аналізувати сучасні кризи як поєднання різновагових кризових факторів, де роль основного вектору відіграє встановлення нового порядку світовими елітами. Інша загроза вбачалася в переважанні локальних рішень і процесів, проявів зростання протекціонізму, митних бар'єрів, релігійно-етнічного відчуження, фундаменталістських рухів, реванші диктатур та авторитарних режимів.

Заміну розуміння мегатренду як образу на трактування такої тенденції можна помітити і в роботах, що досліджують зміни суб'єктів політики [236]. Логіка визначення підстав кризовості виходить із констатації збільшення контролюючої ролі держави. Якщо для американської політичної системи ця тенденція проявляється в державній підтримці життєздатності приватної фінансової системи, то на пострадянському політичному полі цей мегатренд втілюється у процесі посилення вертикалі влади та витиснення політичної конкуренції.

Швидка консолідація влади дозволяє не тільки дуже швидко зростити та підпорядкувати виконавчій владі законодавчу й судову, а ще й створити підставу для затвердження правлячої еліти. Йдеться про витискання з важливих посад професіоналів на користь осіб, що належать до регіональних кланів або виказують особисту відданість. Таке «зшивання» родинними стосунками владних структур по вертикалі й горизонталі призводить до підпорядкування влади всіх рівнів центру, означаючи її монополізацію.

Спільним для різних політичних систем є тенденція творення держав-корпорацій, що підмінює собою традиційний інститут національної держави, імітуючи основні державні функції як прикриття для використання державних і соціальних ресурсів у корпоративних цілях з метою контролювання

природних ресурсів та інфраструктури. Держава з інституту узгодження суспільних інтересів і креативного управлінського ресурсу перетворюється на інший тип, набуваючи не властивих їй бізнесових функцій щодо обслуговування панівного прошарку. Поповнення рядів тих, хто тримає владу, здійснюється за критерієм особистої відданості/вдячності – і свідчить про те, що політична еліта як об'єднання найкращих, відібраних професійних політиків замінюється лояльними до влади «кишеньковими партіями» і представниками бізнесу. Створюються умови для консервації влади, відмови від її оновлення, ротації.

Досить часто як мегатренд виокремлюють і фактор пасування демократії перед авторитаризмом [182]. Як образ, що формує майбутнє, подається авторитаризм з рисами привабливості: в суспільній свідомості він асоціюється з простим засобом вирішення невідкладних завдань. Ручне керування подається як єдина можливість реформування системи, а протистояння опозиції та уряду розглядається як дисфункціональний чинник. За таких умов демонстрація консолідації влади підмінює інновації, а чинна влада отримує можливість подавати боротьбу з опозицією як стратегію розвитку. Отже, на користь авторитарних засобів слугує ситуація швидкого прийняття рішень, що і стає новим виправданням правового нігілізму та позазаконних дій влади. Як свідчення впливовості подібного «мегатренду» розглядається поширення суспільної думки про те, що кризові події доводять більшу ефективність авторитарних засобів порівняно з демократією [228, с. 284−285].

Усе викладене створює підстави для вирішення питання про наукову доцільність використання методу мегатрендів для дослідження кризових процесів. На нашу думку, перш за все необхідно зазначити: 1) «мегатренди» як методологічний підхід пройшли великий еволюційний шлях;2) від технології вибудовування патернів майбутнього, запропонованої Дж. Нейсбітом, залишилася лише назва.

Аналізуючи первісну методологію, зауважимо, що її сильний бік полягає в поєднанні теоретичного аналізу з прикладним. Виокремлення мегатрендів

дозволяє досліднику враховувати як ситуативні, так і фундаментальні проблеми політичної системи й підійти до розкриття тих механізмів політичного світу, що можуть вплинути на майбутнє. Таким чином, вибудовування «мегатрендів» є науково виправданим, хоча б через їх знаходження на межі між теоретичними та прикладними дослідженнями. На нашу думку, важливим є і те, що підхід потребує відмови від однобічного бачення, необхідності збагачення вибудовування мегатрендів не тільки як образів або тенденцій, а й контр-образів і контр-тенденцій, що врівноважують нове в політичній системі.

Наприклад, прояв цієї тенденції свідчить про завершення певної фази історичного розвитку, завершення періоду цілісності, періоду стійкості цивілізації − появу спонтанних трендів, що є несумісними з існуючими базовими структурами. Інсталяція цих трендів у реальність означає системну катастрофу – тотальну онтологічну реконструкцію, формування нового цивілізаційного стану.

Аналіз кризових явищ засобами методології «мегатрендів», на нашу думку, має суттєві мінуси. Наведені приклади свідчать про те, що основною вадою є відсутність розрізнення причин та наслідків кризових процесів. Такий стан можна пояснити тим, що кризовим явищам притаманна латентна невизначеність, яка може бути пов’язана з декількома факторами [138]. По-перше, необхідно вказати на латентність, яка ґрунтується на дефіциті потрібної інформації, що унеможливлює всебічний якісний аналіз. По-друге, сам метод має суттєву ваду – інструментальну латентність, коли запропоновані методологічні методи неспроможні прослідкувати ті явища, які проявляють себе тільки в певні періоди або під час певних подій. Отже, методологічна слабкість цього підходу полягає в тому, що фіксація того або іншого патерну не враховує стан його зрілості. Не можна відкидати і так звану статистичну латентність, існування якої генерується фіксуванням узагальненої тенденції.

На нашу думку, застосування «мегатрендів» у процесі аналізу криз як багатофакторних і багаторівневих процесів із невизначеними складовими та

невідомою спрямованістю потребує додаткового уточнення або доречне лише в поєднанні з іншими методологічними підходами.

Не можна оминути й інші методологічні пропозиції для дослідження політичних криз, пов'язаних із модернізаційним процесом. Показовим прикладом може слугувати проведення в 2002 р. журналом «Поліс» заочного круглого столу за темою «Хвилі та цикли політичного розвитку» [57]. У межах обговорення було поставлене питання про методологічну доцільність використання циклічно-хвильового підходу з метою усвідомлення причин і механізмів виникнення, стійкого відтворення та причин згасання модернізаційних процесів у політичній сфері.

Аналіз цієї дискусії свідчить про існування спільної точки зору на модернізацію як на поєднання метафор хвилі, циклу та ритму. Так, зазначалося, що в умовах складного, багаторівневого та різноманітного за формою процесу модернізації не можуть не виникати протиріччя між інститутами. Результатом складної взаємодії сучасних і традиційних інститутів є виникнення диспропорцій та неузгодженості, існування яких означає, що в будь-якій фазі та будь-якій точці циклу або хвилі існують різні варіанти руху.

Викладене означає, що процес модернізації неможливо уявити без періодів нестабільності, які можна представити у вигляді критичних точок у процесі розвитку системи. Останнє відрізняється складністю, яка, з одного боку, спричиняється співіснуванням довготривалих трендів з більш короткочасними, а з іншого – визначається змінами в певній сфері життя на тлі різкого відставання в інших сферах [57, с.23−24].

Це пояснює розгляд життя системи як циклу не стільки регулярно вибудуваної послідовності подій, скільки складно організованої структури, де внутрішній динамічний взаємозв'язок елементів зумовлює динаміку та механізми, що підтримують і відтворюють ті різної важливості процеси.

Унаслідок зазначеного обговорення було запропоновано спільний погляд на політичну систему в модернізаційній фазі як таку, що складається з

елементів, які в сукупності утворюють середовище з дифузним характером поширення імпульсів різного роду змін. На цьому етапі політичну систему можна характеризувати через здатність до генерації так званих хвильових процесів, а також формування центрів хвилювання, які можуть задавати ритм усій системі й у такий спосіб здійснювати примусову синхронізацію активності всіх генеруючих центрів.

Таким чином, в умовах нелінійної парадигми кризовий синдром набув визначення як дискретний механізм модернізації, для якого притаманним є співіснування довготривалих трендів з більш короткочасними, що втілюється в нерівномірності життя різних сегментів політичної системи – випередження одних на тлі різкого відставання в інших сферах.

Укажемо і на спробу створення універсальної методології дослідження змін політичної системи, що окреслює та аналізує закономірності еволюційного ускладнення систем взагалі та кризи різного походження зокрема як критичні точки розвитку, якісних змін та виникнення нових структур [246]. Тут увага концентрується на певних ключових моментах: точках, де відбуваються зміни напряму розвитку; визначенні циклу, упродовж якого ускладнюється система; врахуванні хвилеподібних процесів диференціації-інтеграції загальносуспільного розвитку (глобалізації, урбанізації, інформатизації та ін.); окресленні ритмів переходу системи в новий якісний стан (що є тотожним стану, у якому знаходилася система на початку цього еволюційного циклу).

Такий підхід − виокремлення «наскрізних» тенденцій, що починаються в минулому, характеризують сучасне та, можливо, майбутнє, − дозволяє розглянути модернізацію залежно від зміни центра-лідера та конкурента-протицентра та описати її у вигляді чергування хвиль відносного посилення інтеграції (глобалізації) й відносного послаблення інтеграції (посилення економічної та політичної диференціації). Водночас модернізація визначається як етап переходу в новий стан, ускладнення системи, для здійснення якого

необхідна певна кількість взаємопов'язаних і постійно циркулюючих ресурсних потоків.

Важливо зазначити, що в кожному циклі диференціації-інтеграції відбувається зародження, розвиток, поширення та вичерпування конкретного способу виробництва, що відповідає певному типу взаємодії людини і природи, та пов'язаних із ним соціальних, політичних, культурних форм і інститутів. На глобальній хвилі диференціації новий спосіб виробництва спочатку з'являється локально, а потім поширюється в ході наступної хвилі.

Кризи в запропонованій методології поділяються на основні та залежні. Так, основні кризи завжди передують наддовгій хвилі диференціації, що відкриває новий глобальний цикл, новий спосіб виробництва, новий спосіб використання людиною природних ресурсів, нову соціально-політичну організацію.

Виникнення «залежних» криз пов'язується з випадками, коли політичні системи підпорядковують процеси трансформації політико-економічних інститутів меті власного збереження. Тільки після того, як така система подолає власний пік розвитку, виникають глибокі кризи, які ведуть до органічної модернізації.

З огляду на викладене, потрібно констатувати, що природа політичних криз є подвійною. Отже, криза є явищем, яке виступає стимулом до оновлення системи, а за умови ігнорування цих потреб перетворюється на фактор руйнації системи. Системність множини політичних криз проявляється в комплексності, що означає одночасність виникнення проблем у різних сегментах політичної системи.

«Кризовий синдром модернізації» є лише окремим випадком розгортання кризового процесу. Це означає, що множинні кризи − і ті, що стали причиною модернізації, і ті, які виникли внаслідок її проведення, − якісно розрізнюються. Відтак «кризовий синдром модернізації» має власну логіку розгортання в часі та політичному просторі; проходить певні фази, кожна з яких формує обмежену кількість сценаріїв повернення до стабільного

стану політичної системи. Така позиція надає теоретичну можливість чітко дефініціювати об'єкт дослідження в його багатовимірних проявах і дозволяє уникнути існуючого спрощеного підходу до політичної кризи взагалі та множинних кризових проявів зокрема.

Підсумовуючи розгляд методологічних пропозицій стосовно дослідження множини політичних криз, необхідно підкреслити проблемність здійснення якісного аналізу модернізаційних трансформацій, яку можна пояснити тим, що «теорії модернізації, постмодернізації, глобалізації не встановлюють закономірності універсальних процесів − прогресу, еволюції, розвитку, а лише виявляють логічну єдність змін − тенденцій, що емпірично фіксуються тут і зараз» [115, с. 10]. У цьому контексті цілком слушним є зауваження щодо «відсутності серйозного методологічного обґрунтування» модернізаційного дискурсу взагалі [266, с. 6].

Вивчення наукового доробку, в якому здійснювалося звернення до методологічних проблем множини політичних криз (окремим випадком яких є «кризовий синдром модернізації»), дозволяє стверджувати, що наявні методологічні пропозиції не вирішують основних проблем, пов'язаних із «кризовим синдромом модернізації» [284, 289]. Так, не здійснюється розрізнення криз − причин модернізаційного процесу і криз − наслідків модернізації. Не сприяє подоланню цієї вади і розмежування поняття «кризовий синдром модернізації» на первинний та вторинний. Розширення змісту модернізації до практики оновлення політичної системи так само не призвело до якісного прориву в дослідженні.

Очевидним є те, що методологічні труднощі дослідження кризового синдрому модернізації є похідними від більш широких проблем дослідження системних політичних криз і множини політичних криз. Як свідчить аналіз, основною вадою розглянутих пропозицій є спроба пов'язати політичну кризу з певним аспектом існування політичної системи: або з її структурою, або з процесом, або із закономірностями її існування, або із впливом навколишнього середовища. З цієї точки зору стає зрозуміло, чому найбільш вдалими

(працюючими) є ті варіанти, де надається всебічний аналіз усім або більшості аспектів політичної системи.

Можна констатувати, що будь-який перекіс у бік структурності, зовнішнього впливу, закономірностей існування, процесуальних особливостей призводить до втрати смислу дослідження. Дійсно, з такої позиції «кризовий синдром» розглядається як одночасне розгортання множини криз індустріальної, постіндустріальної та демодернізаційної доби, актуалізує увагу до криз, що супроводжують темпоральний збіг цих процесів.

Не меншою методологічною проблемою є перебільшення параметрів, за якими необхідно досліджувати множину симптомів кризових процесів. Така ситуація сприяє розмиванню об'єкта дослідження і призводить до унеможливлення висновків [53, с. 3].

На нашу думку, для описання вірогідної поведінки дисфункціональної політичної системи найбільш вдалим видається сценарний підхід, перевагами якого, за Б. Лієтаром, є можливість спростовування звичних уявлень про об'єкти дослідження, що діють як фільтри, та визначення прихованих сил, що керують основними подіями [183, с. 144]. С. Переслєгін надає алгоритм сценування, що, зокрема, повинен вбирати в себе: 1) аналіз проблем об'єкта; 2) виокремлення сутнісних трендів; 3) виокремлення ключових гравців; 4) описання рамок сценування; 5) визначення спрямованості системи; 6) моделювання суб'єктів, факторів розвитку та ін. [254, с. 146−147].

Сценарний підхід несе в собі переваги, дозволяючи всебічно досліджувати систему, оскільки виходячи з аналізу окремих її параметрів досить важко судити про загальний стан. Наприклад, не завжди невдала модернізаційна спроба означає крах політичної еліти, більше того, ця ситуація може стати легітимуючим фактором для її консолідації та застосування авторитарних методів. Сценарний підхід оперує лише найбільш загальними рамками поведінки, водночас наголошуючи на тому, що сценарій тільки визначає можливий вектор розвитку системи, а кожен конкретний випадок буде залежати від специфіки політичної системи.

Відносно найбільш загальних шляхів виходу з фази накопичення дисфункціональностей можна припустити, що, по-перше, таким виходом буде «кризове загострення» як стадія пошуку нових механізмів функціонування системи. Не варто відкидати і варіант, за яким система зможе подолати дисфункціональні риси, не доводячи до кризового оновлення. Один із таких варіантів є реформування, як спроба інтеграції певних якостей.

Наступним вірогідним сценарієм є випадок, де система, переживши пік загострення, не була модернізована (або частково модернізована). Вихід з такого варіанту потенційно вміщує декілька відгалужень: 1) стагнація-демонтаж (нарощення ентропії); 2) зависання (перехід до попередньої хронічної фази); 3) спрощення.

Серед цих сценаріїв особливу увагу привертає потрапляння системи до стану «зависання» через такі обставини: достатність умов для відтворення політичної системи: наявність ресурсної бази для виживання; геополітична стабільність, коли певний час перед системою не постають нові завдання. Ситуація недостатньої ресурсної бази часто стає запорукою: пошуку нових ресурсів; переформатування відносин між владою та соціумом; відмови від зайвого (надмірного) навантаження на систему; підвищення ролі індивідуумів. За таких обставин існує «коридор можливостей», де впродовж досить обмеженого часу система може за рахунок оптимізації ресурсів вирішити поставлені завдання.

В описаній ситуації відсутність серйозної конкуренції серед правлячого прошарку за умови повної контрольованості політичної інфраструктури буде сприяти поступовому відмежуванню та його замиканню (капсулюванню). «Відтворення без розвитку» на тлі наявності ресурсів буде супроводжуватися міфологізацією мети існування системи та ритуалізацією політичної поведінки. Ціною стає ієрархічність, непрозорість соціальних зв’язків, відчуженість політичної еліти. У цьому контексті фактор непроникливості еліти означає, що цей прошарок дистанціюється від проблем, соціуму, влади і маскує неспроможність видавати дієвий результат.

Потрапляння політичної системи в ситуацію «зависання» свідчить про те, що протиріччя суспільно-політичного розвитку, які спричинили такий стан, не були подолані політичною системою, і вона відтворила тупикову ситуацію. У цьому випадку, кризові явища перетворюються на самостійних суб'єктів політичного процесу й у свою чергу починають примножувати кризи: створюється так званий ефект негативної мультиплікації.

У певному розумінні це випадок пристосування через вимкнення внутрішнього часу, коли система виходить із кризового стану за рахунок перенесення проблем у часі (на майбутнє) і просторі (залежні території, якщо вони є). Відтак перед нами випадок адаптації з обов'язковим супутнім збільшенням контрольованості самої політичної системи, що досягається засобами поступової ліквідації соціального різноманіття, консолідації владної вертикалі, перекриття соціальних ліфтів. Поступове накопичення проблем без вирішення (які протягом досить тривалого часу система ігнорувала через нездатність їх взагалі виокремити, узагальнити та розв'язати) ставить систему перед необхідністю швидкого оновлення в умовах набагато гірших, ніж до цього.

Отже, постмодернізаційний сценарій «зависання» − це потрапляння системи в стан, коли система тільки самовідтворюється, реагуючи на обмежену кількість з множини запитів до системи. Цей сценарій характеризується: 1) капсулюванням еліти; 2) відсутністю інфраструктурних каналів між різними прошарками; 3) загальною дезорієнтацією соціуму. Знаходження в такому стані зберігає систему, однак провокує «розмноження» її зон дисфункціональності.

На нашу думку, у цьому сценарії кризовий синдром модернізації отримує статус самовідтворюваної патології. Потрапляння системи в таке замкнене коло вказує, що на кожну дію з подолання кризових явищ виникає нейтралізуюча протидія, яка не дозволяє системі розвиватися. Можна припустити, що варіантом «зависання» модернізаційного проекту є фантомність модернізації, коли вибудовуються демократичні структури,

оформлюються інфраструктурні канали, оголошується курс на новітню економіку. Система виглядає як осучаснена, але насправді «проїдає» ресурси, набуті в попередні роки існування [282].

Не можна відкидати і варіант, у якому політична еліта (у стані «капсулювання») заради утримання при владі може стати причиною відкриття інфраструктурних каналів: наприклад, коли маргінальний прошарок отримує владу та привілеї і заради утримання при владі змушений принаймні озвучувати ідеї щодо оновлення системи через творення нових смислів і лозунгів досягнення ефективної економіки. Така модернізація закінчується вибудовуванням нової ієрархії на основі перерозподілу існуючих ресурсів, подальше існування якої буде забезпечуватися суто авторитарними засобами.

Також модернізаційні трансформації можуть призвести до переходу політичної системи на більш низький рівень організації. Як правило, це пов’язується з деградацією. Проте, на нашу думку, більш відповідним є поняття «спрощення». Це потребує уточнення. По-перше, властивістю системи є ускладнення внаслідок розвитку. По-друге, над-ускладнення системи призводить до дисфункціональності − неможливості адекватно відповідати на системні вимоги. У цьому випадку можливими є два варіанти виходу, які й визначають різні типи спрощення системи – первинне та вторинне.

У першому випадку перехід «межі складності» призводить до тотального спрощення політичної ієрархії. Смисл цієї реакції полягає в тому, щоб, руйнуючи надлишкову структурність, вивільнити енергію на пошук інноваційних рішень, навкруги яких і буде вибудовуватися нова реальність, смисли [336, с. 209].

Іншими словами, первинне спрощення здійснює структурне переналагодження системи шляхом її часткового демонтажу. Ескалація кризового ураження призводить до спрощення головного політичного інституту − держави, основною функцією якої є узгодження інтересів основних суб’єктів влади. Заради виходу з кризового процесу і прикриваючись ним, головний політичний інститут набуває ознак засобу контролю з боку

елітного прошарку та утримання при владі. Тут розуміння держави дійсно деградує до уявлень попередньої епохи, де держава розглядалася як формотворний фактор, який підпорядковує собі всі структури та функції політичної системи. Тим самим нова функціональна зв'язність, нова цілісність виникає на більш низькому системному рівні.

Усупереч цьому вторинне спрощення передбачає деградацію «форми» при збереженні «змісту». До прикладів віднесемо такий випадок, коли модернізаційний проект «захлинається», оскільки інфраструктурні канали стають фікцією. Так, часто широкі можливості отримання освіти поєднуються з неможливістю її застосувати. Втрати системних смислів при цьому не відбувається, новий функціональний порядок виникає на тлі покращення зв'язності між соціумом і державою у вигляді спрощення артикуляції та проникнення суспільних вимог до владних структур. Можливим стає і відкриття соціальних ліфтів для представників усіх верст населення. Цей хід також може сприяти подоланню надмірності соціального різноманіття, оскільки він призводить до розмивання ідентифікаційних характеристик і нівелювання усіх відмінностей моделей життя, тобто спричиняє статусні спрощення.

Водночас цей вид спрощення в умовах поширення технологій контролювання соціуму може спричиняти деградацію на фоні технологічного прогресу. Це уможливлюється тим, що сучасна інформаційна інфраструктура (освіта, ЗМІ, Інтернет) переважно є однобічним каналом, де еліта відіграє роль суб'єкта інформації, що має монополію на її творення, використання та спрямування, а соціум зазвичай є об'єктом інформаційного впливу.

В подальшому це руйнує суспільний капітал і призводить до пропозиції його інноваційного заміщення. Як приклад наведемо сітьовий феномен, що поступово перетворюється на політичний ресурс, який за певних обставин може відігравати роль суб'єкта політичних змін.

Надалі відбувається функціональне спрощення уявлення про обов'язок політичної еліти лише як виконання обіцянок, заради яких її й було обрано.

Наслідками цих явищ і процесів стає втрата поваги до політичної еліти, чітке усвідомлення соціальних вимог, прагматизм щодо їх втілення.

На наступному етапі відбувається згортання інфраструктури, яка поєднує елітні правлячі прошарки із соціумом і потенційно слугує противагою сіті, соціуму. Кризове ураження цього виміру ресурсів зачіпає, по-перше, спрощення ідеологічної сфери, де все різноманіття мети існування політичної системи та пропозиція легітимних засобів її досягнення зводяться до формування індивіда, зацикленого на власному житті і не здатного поставити владі незручні запитання. Освіта як легальний канал виховання людини, лояльної до існуючої влади, лише поглиблює розрив між знаннями та дійсністю, формуючи людину з розірваним мозаїчним світоглядом, у якої знання підмінене поінформованістю, а вміння думати − інформацією.

Сценарний підхід до множини модернізаційних криз має певні переваги у вигляді можливості зафіксувати поступовість формування, розвитку системних протиріч, що з часом набувають обріїв криз, які проявляються то відкрито, то приховано. Водночас потрібно враховувати, що кожен сценарій має точку розвилки, де можливим є вибір переходу до іншої стратегії розвитку. У цій точці вибір майбутнього шляху буде визначатися тими самими кризовими параметрами, які було виокремлено раніше [287]. Необхідно мати на увазі й те, що на кризові явища поширюється системне правило: кризові явища більш високого рівня визначають кризові явища більш низького [324, с. 39]. Отже, постіндустріальна доба буде впливати на індустріальні та доіндустріальні кризові чинники.

Проте подолання кумулятивного кризового ефекту не є прямо скоректованим з наявними ресурсами. Так, за надмірності демографічного ресурсу може відбутися «часткова» індустріалізація. Її прояв − сезонна урбанізація, коли формується прошарок селян, що в певні сезони працюють як робочі. Постмодернізація також передбачає неочікувані наслідки у вигляді контр-урбанізації, коли міста перетворюються на нетрища, а жителі стають ізгоями. Модернізація індустріальної фази буде успішною і без надлишкового

демографічного ресурсу − за умови перекладення тягаря на інші, неосвоєні території. Така «експансія» набуває різних форм − від поширення форматів, стандартів, правил, законів до контролю над міграційними потоками.

Відносно випадків, коли модернізаційний імпульс походить ззовні, демографічний ресурс втрачає свою першість, поступаючись за впливовістю природним ресурсам. Поступово вибудовується нова політична структура, формується нова політична еліта (яка транслює ціннісну систему ідеалу модернізації). Ці чинники через власну чужість до системи оформлюють необхідність повторної модернізації, яка може відбуватися на тлі розграбованої природної бази та зневіри соціуму в модернізації.

Висновки до другого розділу

1. На підставі «методу функціонального розчленування об'єкта» (який базується на визнанні первинності зв'язків об'єкта над його структурою) було зроблено припущення, що функціональність будь-якої політичної системи − це здатність верифікувати системні загрози та створювати ефективні алгоритми їх подолання на базі відповідних інститутів і структур, яке забезпечується двома безперервними протилежними процесами − зростанням внутрішнього різноманіття та зведенням цього різноманіття до певної цілісності.

У межах цих процесів функціональність політичної системи отримує вигляд балансування між творенням різноманіття і відбором із нього корисного для відтворення системи. Політична система набуває функціональності, коли отримує «внутрішню зв'язність» – у вигляді спільного контексту існування, який поєднує всі системні складові в єдиний дієвий механізм у межах засвоєного часу та простору. Це обумовлює відтворення політичної системи через збільшення ступеня внутрішньої інтеграції та якісного рівня інституціоналізації, що на кожному етапі самовідтворення дозволяє використовувати системну пам'ять. Функціональність політичної системи – це вертикальна та горизонтальна скерованість як підстава для

циклічного самовпорядкування та самовідтворення, яка залежить від комунікаційних каналів між різними верствами.

Дисфункціональність політичної системи знаменується втратою суспільної єдності, а саме − появою «чужих» для політичної системи елементів (осіб, груп, прошарків), з характерним випадінням із часу (випереджання або відставання) та простору (звуження до індивідуума та розширення через набуття рис позасистемності), які формують такі запити, на які система не здатна надати рішення або виконати вже генероване рішення. На цих підставах було обґрунтовано введення параметру впливовості геополітичного середовища − як позасистемного фактору, що може визначати функціональний стан політичної системи, оскільки політична система одночасно є і суб'єктом політики, і об'єктом впливу інших суб'єктів.

Було враховано і те, що на функціональність політичної системи впливає якість політичної еліти. Так, зростання кількості елітарних груп через зміну принципів відбору та відмежування цих еліт може нести загрозу для політичної системи. Не менш небезпечним виявляється і закритість елітного прошарку, що може призвести до втрати здатності зв'язувати елементи системи, структури та інституції в єдине ціле і спрямовувати енергію системи на виживання.

Для визначення функціонального стану політичної системи було введено параметр стану політичної інфраструктури, що охоплює неієрархічні комунікаційні зв'язки між політичною елітою та різними соціальними прошарками, проявами якої є міра єдності соціокультурних кодів, що зумовлюють поведінку індивідуумів, груп, прошарків, класів тощо. Діагностичними є спрямованість цих каналів (від політичної еліти до соціуму і навпаки) та якість цих каналів (відкритість або закритість). У якості додаткового виміру функціональності політичної системи розглядався стан демографічного ресурсу.

2. На основі узагальнення історії еволюції та взаємовпливу теорій модернізації, теорії розвитку, структурного функціоналізму, неомарксизму,

світ-теорії І. Валлерстайна − було з'ясовано суттєве ускладнення поняття «модернізація» через визнання: 1) її нелінійності та розтягнутості в часі (Р. Інглехарт, Е. Тіріак'ян); 2) її залежності від розташування у світовій капіталістичній системі (Т. Банурі, І. Валлерстайн, Ю. Хабермас); 3) її залежності від особливостей політичної системи (отже, від недоцільності виокремлення модернізації «навздогін» – К. Велзел, Р. Інглехарт); 4) відсутності взаємозумовленості модернізації та демократизації (Л. Даймонд); 5) неможливості повного усунення традиційності модернізацією (Р. Даніелс); 6) можливості використання модернізаційних процесів в інтересах геополітичних гравців (З. Бжезинський, Н. Кляйн, А. Франк); 7) небезпечності модернізації, яка може руйнувати соціальні зв'язки та ставати причиною деградації політичної системи (В. Цапф); 8) сутністю процесів модернізації (не має значення − первинних або вторинних) оновлення політичної системи (Ч. Хе).

Розвиток модернізаційної теорії засвідчив перехід від вузького тлумачення модернізаці як «вестернізації» до широкого, де модернізація стає невід'ємною частиною розвитку, що на будь-якому етапі приводить до становлення цілісної структури управління, з наявністю дієвого інституту регулювальних органів, які отримують можливість протистояти іншим державам у світовому політичному процесі (О. Марганія, М. Мур, Е. Тодд, Д. Травін).

Важливим для розуміння трансформацій модернізаційної теорії стали перипетії її становлення у вітчизняній політичній науці, що надала імпульс оновлення усій світовій науці, затвердивши дві базові моделі розуміння модернізації: органічну (де модернізація є системотвірним фактором) та неорганічну («навздогін», де модернізаційні зрушення визначаються наслідуванням/імітацією успішних зразків).

У рамках першої моделі модернізаційні зрушення позиціонувалися як єдиний для всіх систем алгоритм наближення до цивілізації, демократії, прав і свободи людини (В. Андрущенко, Г. Дашутін, Г. Зеленько), який, проте,

набуває специфічності залежно від попереднього історичного розвитку системи (В. Головко, М. Михальченко).

Щодо уявлень про неорганічну модернізацію, то її види розрізнювали за підґрунтям. Так, якщо модернізація здійснюється через комбінацію запозичень і власних імпульсів, виокремлювали ендогенно-екзогенну модернізацію. У вітчизняній політичній науці виокремився напрям, де модернізація позиціонувалася як інструмент руйнування тоталітарної влади (Є. Бистрицький, В. Полохало). Специфічністю трансформаційного процесу в Україні визнавалася його бінарність − одночасність двох трансформацій: соціально-політичної (перетворення тоталітарної системи на демократичну); національно-політичної (розбудова національної суверенної державності) (М. Шаповаленко). Щодо екзогенної модернізації на основі запозичень (у вигляді імітації або симуляції) – оновлення системи розглядалося як необхідна умова виживання кланово-корпоративно-капіталістичних кіл (В. Фесенко, О. Фісун).

З часом було визнано, що аналіз модернізації як лінійного руху і послідовного засвоєння прямого копіювання певними країнами цінностей та інститутів західної моделі організації політичної влади довів її нежиттєздатність (А. Павко, О. Романюк), а для успішної модернізації вирішальну роль відіграють не зовнішні чинники, а внутрішній потенціал суспільства, що модернізується (Є. Перегуда).

3. Для вибудовування власної концепції «кризового синдрому модернізації» було використано: 1) зауваження С. Фленагана щодо необхідності аналізу політичних криз модернізації як фазового процесу, де кожен етап розгортається за власною логікою і потребує різного методологічного інструментарію; 2) поширене в політичній науці визнання, що дослідження кризового стану є можливим через виокремлення «мегатрендів» як «наскрізних» тенденцій (А. Володін, В. Іноземцев, В. Кузьменко, І. Чихарєв); 3) уявлення, що на глобальній хвилі диференціації новий спосіб

виробництва спочатку з'являється локально, а потім поширюється в ході наступної хвилі (М. Ільїн, В. Лапкін, В. Пантін).

Усе це стало базою для створення авторської моделі системних кризових явищ, пов'язаних з модернізацією, який зводився до трифазового процесу. Так, на першому етапі відбувається накопичення дисфункцій політичної системи, ознаками чого є втрати: здатності політичних інститутів до аналізу інформації про системні загрози; потенції політичної еліти генерувати рішення з подолання нових загроз; ресурсної бази для вирішення відповідного класу загроз. Щодо другої фази – «загострення», то вона починається за відсутності відповідних заходів з ліквідації кризового підґрунтя і проявляється у множині взаємопов'язаних політичних криз – ідентифікації, легітимності, участі, поширення та розподілу.

Модель охоплює і наслідки модернізації, коли політична система замість «оновлення» переходить у хронічну фазу − більш низький рівень організації – у вигляді: 1) спрощення (є руйнацією надлишкової структурності); 2) деградації; 3) «зависання» (вихід із кризового стану за рахунок перенесення проблем у часі (на майбутнє) і просторі (на залежні території). У моделі враховано і те, що політична система під час кризи не тільки змінює програми поведінки структур та їх елементів, але й накопичує досвід подолання, що може відтворитися під час нової кризи за відсутності інноваційних пропозицій.

Таким чином, «кризовий синдром модернізації» можна уявити у вигляді теоретичної моделі, яка враховує фактори, що зумовлюють гострі кризові прояви, та обмежену кількість варіантів їх подолання. Модернізація розглядається як інституціоналізація системної реакції на нові виклики. Модель відображає і те, що модернізація як засіб оновлення може сприяти не тільки набуттю системної функціональності, а й переходу кризових процесів у хронічний стан, де термін існування політичної системи буде безпосередньо залежати від наявної ресурсної бази.

Розділ 3
КРИЗОВІ ПРОЯВИ В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ І ДОСВІД ПОДОЛАННЯ ДИСФУНКЦІЙ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

3.1. Модернізаційні реформи Російської імперії як причина революційного зламу 1917 р.

Перш ніж перейти до аналізу особливостей модернізаційних проектів, що вплинули на сучасну українську політичну систему в рамках запропонованої авторської моделі системних кризових явищ модернізації − потрібно зазначити, що існують різні точки зору щодо самобутності або типовості процесу модернізації. Так, один полюс уособлює думка Г. О'Доннелла, який наголошував на тому, що вимога враховувати соціокультурні традиції різних країн і стратегії їх оновлення вийшла за рамки старих вчень про модернізацію і теоретично, і методологічно [505].

У цих рамках переконливим є погляд на модернізаційний процес в Україні як на випадок оновлення тоталітарного режиму. Так, Р. Арон розглядає модернізацію радянської системи як таку, що має й ознаки крайньої кризовості, й досвід успішних модернізаційних проектів (НЕП, колективізація, індустріалізація) [6, с. 4]. З іншого боку, поширеною є думка щодо стандартності модернізаційного процесу, який зводиться до набору обов'язкових зрушень, де лише їх послідовність визначає особливість досвіду модернізації тієї або іншої країни [351, с. 1−15].

Не можна оминути і думку, що наголошує на вторинності модернізаційних процесів в Україні, де всі інноваційні імпульси надходять ззовні. Так, за Е. Тоддом, «як історично, так і соціологічно, Україна – це лише погано структурована, розмита зона, у якій не зародився жоден модернізаційний феномен» [345, с. 150].

Дискутабельною виглядає і проблема періодизації модернізаційних зрушень. Так, Р. Сюні вважав радянський феномен наслідком «грубої модернізації відсталого аграрного суспільства» і зводив до модернізації тільки колективізацію [527, с. 61]. Т. Скочпол пов'язувала модернізаційний процес із реформами середини XIX ст., які спричинили невідповідність між відсталим аграрним сектором і зовнішньополітичними вимогами до політичної системи. На її думку, причини революційних подій у Росії полягали в ранніх формах індустріалізації, проблеми якої були поглиблені революцією 1903–1905 рр. і першою світовою війною.

Зокрема, Т. Скочпол застосовує поняття «кризисний синдром модернізації» у дослідженні російської політичної системи для описання прорахунків у реорганізації общинного землеволодіння, що вилилися в поразку в російсько-японській війні [526, с. 95]. Причини основного прояву синдрому − падіння ефективності держави − авторка вбачала у практиці політичного об'єднання маргінальних політичних сил із подальшим суспільним розчаруванням в очікуваннях.

Навпаки, на думку П. Кеннеді, модернізація в Радянському Союзі − це незакінчені владні проекти − від індустріалізації до перебудови. Так, системні кризові явища радянської системи − це потрапляння до замкненого кола. Система опинилася у стані «зависання», не маючи нових рішень на нові заклики до неї, оскільки «новим ідеям і пропозиціям доводилося постійно проходити випробування на відповідність ідеологічній ортодоксії» [131, с. 278].

В. Цапф як модернізацію розглядає трансформацію СРСР після перебудови, наголошуючи на таких основних кризових проявах: 1) відсутність еліти з єдиним уявленням про мету модернізації; 2) незаповненість ринків; 3) обмеженість зворотної інформації; 4) суб'єктивізм дійових осіб; 5) вплив ідеологічних преференцій [382].

Актуальним залишається і питання про етап, який розпочався після зламу СРСР. Наприклад, С. Хантінгтон визначає «перебудову» як новий етап

модернізації [375]. Проте С. Коен позиціонує цей період як деградацію модернізаційних зрушень – етап демодернізації [149]. Певне пояснення суттєвої розбіжності у періодизації було надане В. Цапфом, який вважав пострадянський простір винятком, де відбувається «аномійно спонтанна» еволюція, де зі «згустків» міжперсональних зв'язків виникає деякий порядок, у якому державно-соціалістичні і господарсько-тіньові елементи змішуються так, що з'являється можливість вижити [382, с. 20].

Потрібно зазначити, що дослідження особливостей модернізації України в історичній ретроспективі ускладнюється тим, що її частини перебували у складі різних держаних утворень і відповідно модернізувалися по-різному, а це вимагає дослідження в більш широких рамках, ніж терени свого етносу або держави. У таких рамках виклики, що спонукали до модернізації, мають універсальний характер, а ось відповіді є специфічними для кожної спільноти.

В. Головко у статті «Модернізація» як метанарратив української історії» вказував, що доречним є врахування і модернізаційних процесів на периферії першої хвилі західноєвропейських країн; особливостей модернізаційних процесів, ініційованих імперськими центрами, виникнення та еволюції складових власне українського модернізаційного проекту [71, с. 417].

Такий ракурс зумовлює дослідження модернізації як синтетичного процесу, економічний вимір якого охоплює вибудовування індустріальної держави, а політичний – творення ефективної політичної системи з політичною елітою, здатною надавати відповіді на поставлені завдання.

В. Головко на основі аналізу історіографічного доробку Д. Багалія, М. Слабченка, Д. Яворівського, Ф. Лося та інших дослідників запропонував наступну періодизацію модернізаційних хвиль, враховуючи знаходження України або в центрі модернізаційних зрушень, або на їх периферії.

Перша хвиля – периферійна модернізація: магнатсько-колонізаційна (сер. XVI – сер. XVII ст.) − реакція на модернізацію в Нідерландах та Англії у вигляді розвитку товарного сільськогосподарського виробництва. Політичним проявом цієї хвилі стала поява Речі Посполитої та Люблінська унія 1569 р., а

економічним – освоєння польськими магнатами диких земель. Поширення індустріальних форм проявилося у створенні класу вільних українських землеробів на базі нелегального землеволодіння.

Друга хвиля − постпериферійна модернізація: козацько-колонізаційна (1648−1698 рр.). Основу цього періоду склала індивідуальна власність на землю. Провідне місце посіла політична еліта – козацтво. Постпериферійність проявилася у випадінні цього проекту з європейської світ-економіки.

Третя хвиля − імперська модернізація. Перший етап – це старшинсько-кріпосницький (1698−1775 рр.). Політична компонента – творення Київської школи та Могилянської колегії. Характерними рисами цієї хвилі були намагання перенести досягнення на російське підґрунтя імперськими засобами та периферійність українських земель. Так, зовнішнім проявом став виступ І. Мазепи як реакція на наступ на економічні привілеї (право торгувати на власних кордонах в обхід імперських податків). Але повна орієнтованість економіки цього періоду на Росію призвела до введення кріпацтва.

Четверта модернізаційна хвиля – імперська бюрократизація (бюрократично-кріпосницька (1775−1861 рр.)). Це процес інтеграції в економічні структури Російської імперії та розчинення української ідентичності в імперській ідентичності. Хвиля відбувалася на тлі засвоєння земель північного Причорномор’я та поширення малого землеволодіння на цих землях. За характером ця хвиля є периферійною (щодо імперських центрів і більш розвинутих регіонів).

П’ята хвиля – імперська модернізація ІІІ: бюрократично-підприємницько-імперська (1861−1917 рр.). За визнанням В. Головка, датування цього періоду становить певну проблему через синхронізацію реформ 1848 р. в Австро-Угорській імперії [71, с. 424]. У західних землях це продовження периферійної щодо західної світ-економіки модернізації. І хоча реформи 1848 р. сприяли розвитку капіталістичних відносин, землі залишалися мало розвинутою периферією європейської світ-економіки. На відміну від цього проекту, на території «підросійської України» після 1861 р.

спостерігається перехід на якісно новий рівень – від периферії до центру імперії, де еволюційне вирішення модернізації було унеможливлене світовою війною.

Шоста хвиля – радянська модернізація: бюрократично-соціалістична (1917−1991 рр.). Період 1917−1920 рр. розглядається як боротьба двох варіантів модернізації – імперського та національного, де Центральна Рада, гетьманат Скоропадського та Директорія були периферійними проектами щодо західного світу, а перемога більшовиків стала реалізацією імперського проекту.

Хвиля сьома – пострадянська модернізація: бюрократично-капіталістична (після 1991 р.). Реалізувалася під демократичними гаслами і за умови впровадження демократичних інституцій силами національної бюрократії.

На нашу думку, дослідження особливостей модернізаційного процесу незалежної України зумовлює звернення до імперського (а не периферійного) досвіду трансформації політичних систем (до складу яких входила Україна) − Російської імперії та СРСР, але з урахуванням інерції від попередніх спроб модернізації у вигляді певного сценарію кризового синдрому модернізації, заручником якого надалі стає політична система.

Таке розширення масштабу дослідження дозволяє обґрунтувати повторювані риси модернізаційних трансформацій та виокремити особливості політичної системи, злам якої у 90-ті рр. XX ст. призвів до утворення сучасної української політичної системи. Такий підхід не тільки уможливлює більш точне розуміння особливостей модернізації, а й створює підґрунтя для вибудовування найбільш вірогідної системної реакції на модернізаційні виклики.

Необхідність модернізації постала перед Росією після поразки в Кримській війні, що зумовила втрату геополітичного впливу. Нагадаємо, що Кримська війна (1853−1856 рр.) велася з коаліцією країн (Англія, Франція, Туреччина, Сардинія) за панування на Близькому Сході. Протистояння з

Туреччиною − за контроль над Молдавією та Валахією. Вступ у війну Англії та Франції закінчився для Росії поразкою і забороною утримувати Чорноморський флот, відмовою від протекторату над Молдавією та Валахією, забороною плавання по Дунаю.

Модернізація розпочалася в умовах, коли Росія була абсолютною монархією, де влада царя обмежувалася двома моментами: 1) виконанням закону престолонаслідування; 2) належністю до православ'я. Джерелом влади виступав Бог. Структура влади − централізована, строго ієрархічна, з потужним бюрократичним апаратом, доповненим розгалуженою системою дорадчих органів − Конституційною Радою, членство в якій призначалося на все життя. Виконавчим органом була Рада міністрів, законодавчу гілку очолював Верховний суд − Сенат (сенатори призначалися на все життя), функції якого полягали в роз'ясненні законів та контролі за їх виконанням. Вищими державними посадовцями були дворяни: аристократія впливала на систему через інститут «предводителів дворянства», які обиралися дворянськими зібраннями та затверджувалися царем [1].

Перша хвиля модернізації охоплює реформи Олександра II: селянську (1861); університетську (1863); земську та судову (1864); міську (1870); військові (1860−1879 рр.). Проте вдалося тільки частково надати адекватну відповідь на вимоги, що постали перед системою. Не відбулося справжнього вивільнення селянства, яке ще довго було прикуте до власної землі виплатами за неї, що, навпаки, призвело до посилення ролі общини (архаїзації). Насправді вийшло, що «осучаснення» проводилося феодальними засобами: наприклад, державні селяни «приписувалися» до виробництва, а не до землі.

Позитивним стало те, що реформи стимулювали значне пожвавлення економічного розвитку. За цей період було сформовано мережу залізничних доріг, яка надала економічної зв'язності країні, але не відбулося відтоку селян до міст, і, отже, не було сформовано значного прошарку пролетаріату.

Спостерігалася так звана «часткова урбанізація»: селяни наймалися працювати посезонно, а весною поверталися на землю.

Це вказує на демографічну особливість російської імперії: надлишок селянської робочої сили не став основою модернізації, де тільки традиційні засоби надавали можливість через надлишок робочих рук годувати сім'ю без оновлення засобів виробництва і без попиту на продукцію індустріального виробництва. Не сприяло економічному розвитку і розтягнення терміну викупу за землю, що загострювало загальну бідність селянства.

Важливим є те, що реформи сформували нові соціальні прошарки з представників ліберального прошарку − підприємців, купців, студентів. Суспільної впливовості набули університети, які перетворилися на єдиний канал, що уможливлював перехід з однієї соціальної верстви до іншої. Університети стали структурами, що надавали більшої зв'язності соціуму через артикуляцію вимог соціуму до влади найбільш освіченими представниками цього соціуму − інтелігенцією. Первинною площадкою для поширення невдоволення стала ланка земств, які під час контр-реформування Олександра III втратили своє значення протоінститутів місцевого самоврядування.

Відтак за останні десятиріччя XIX ст. відбулася ключова зміна − збільшення інтелігенції (за рахунок викладачів, службовців земств), яка перетворилася на третю силу, що вважала себе знедоленою і транслювала це невдоволення на все суспільство. Саме псевдоінтелігенція стала рушійною силою творення безлічі ліберальних легальних організацій.

Надалі, у період контр-реформування Олександра III (1881−1894 рр.), зі спробами згортання інфраструктурних каналів, з уведенням контролю над університетами та обмеженням автономії земств та міських дум усі вказані особливості тільки загострилися. М. Бердяєв описує новий привілейований клас як колосальну бюрократію, що охоплює як павутиння всю країну і всю країну собі підпорядковує [18, с. 105].

Політика Миколи II може бути названа ситуативною модернізацією, яка виконувалася засобами держави під повним контролем уряду. Модернізаційні реформи проводилися в декілька етапів. Перший етап було розпочато міністром фінансів С. Вітте (1892−1901 рр.), коли було запропоновано здійснювати економічні реформи у вигляді послідовної програми розвитку, що вбирала в себе жорстку податкову політику відносно найбільшого соціального прошарку − селян та державну монополію на горілку. Ці заходи надали кошти для державного замовлення на будівництво та утримання державних підприємств. Також було вжито протекціоністські заходи щодо захисту вітчизняного виробника від іноземної конкуренції. Проводилася і фінансова реформа для забезпечення золотом карбованця, що спрощувало залучання іноземного фінансового капіталу через державні облігаційні запозичення.

Ця модернізаційна спроба здійснювалася під значним впливом геополітичного середовища. У 1899 р. згортання європейського фінансового ринку та подорожчання грошей зумовило кризи у видобувній галузі, металевій і машинобудівній промисловості Російської імперії. Незважаючи на це, результати модернізації були значними: країна отримала нову транспортну магістраль − Сибірську залізницю.

На нашу думку, найголовнішим результатом модернізаційних спроб стало соціальне розшарування − виникнення нових соціальних верств, наприклад, технічної інтелігенції, пролетаріату і, навіть, елітного пролетаріату, сезонного пролетаріату. Зворотний бік – прискорення соціальних процесів – обернувся для імперської політичної системи втратою зв’язності соціуму. На цю тенденцію вказував Ф. Енгельс у праці «Про соціальне питання в Росії» (1875). На одному соціальному полюсі опинилися селяни, зацікавлені у справедливому вирішенні земельного питання. Інший полюс представляли дворяни з прагненням захистити свої земельні володіння від ринкової капіталістичної стихії. Наявним був і конфлікт лихварського капіталізму та великої промисловості. Дещо окремо знаходилися інтереси нечисленного пролетаріату. Єдність владного прошарку політичної системи, яка намагалася

поєднати феодальні привілеї з визнанням права капіталу на владу, також була сумнівною. За Ф. Енгельсом, брак єдності та цілісності політичної еліти була причиною відсутності як усталеності суспільно-політичного життя та прагнення швидких змін в укладі, так і єдиного уявлення про них [401].

У цей час дала результати і освітня програма земств на селі, де освіта стала можливістю переходу із селянства до інших верств, послабила демографічний тиск, але і сприяла поширенню усвідомленого та артикульованого незадоволення владою. Іншими словами, земства перетворилися на інституції творення різночинної інтелігенції та оформлення її як нового соціального прошарку.

Усе це збільшувало конфліктність суспільства, і тому влада заради зняття напруги обрала шлях творення контрольованих профспілок − як підконтрольної інфраструктури. Те явище ввійшло в історію під назвою «зубатовщини» (за ім'ям революціонера, який перейшов на бік влади). Проте навіть однобічні комунікаційні канали надали імпульс для переплавлення неосвічених селян, робітників у соціальну спільноту, яка почала вважати свій важкий стан виправданням поширення революційних поглядів.

Найбільш чітко це проявилося у факті існування інтелігенції, об'єднаної винятково ідеями соціального характеру. Р. Даніелс вказує на особливу рису цього процесу – оформлення в окремий соціальний прошарок псевдоінтелігенції, який об'єднував інтелектуалів, не належних до панівної верстви (вихідців із низів, які не мають багатства, але неспроможні заробити знаннями на життя і з часом перетворюються на рекрутів революційного руху) [86, с. 68]. У цьому знаходиться пояснення того, що в дореволюційній Росії суспільна думка відрізнялася утопізмом та екстремізмом інтелігенції, яка одночасно ненавиділа і міську буржуазію, і кулаків, і нову західну буржуазію.

С. Булгаков відзначав, що характер інтелігенції в російській імперії склався під впливом двох факторів − зовнішнього та внутрішнього. Так, з одного боку, інтелігенцію формував безперервний і безжальний тиск

поліцейського пресу. А з іншого − інтелігенція знаходилася під тиском «підпільної» психології, що заморожувала її духовно [28, с. 141].

Внаслідок цього основним догматом для інтелігенції стає віра у природну досконалість людини, у безперервний прогрес, який здійснюється силами людини, але разом із тим – з механістичним розумінням, що зміни можливі зовні, засобами насилля [28, с. 149]. Характерно, що рух проти капіталізму набув моральних рис − з ціннісним неприйняттям експлуатації, перепродажу та спекуляції. Іншими словами, модернізаційний проект призвів до розквіту опозиційних рухів, соціальною базою яких стало загальне незадоволення невідповідністю між оновленою соціальною структурою та феодальною владною ієрархію, відсутністю комунікаційних каналів між владою та новими прошарками і, відтак, нефункціональністю влади.

Економічна криза 1900−1903 рр. спричинила масове безробіття, стала причиною розриву соціальних стосунків, що тільки склалися, і, як наслідок, відбулася радикалізація поглядів у суспільстві. Така ситуація породила антиурбаністичний рух − повернення пролетаріату до сіл, що породжувало кризу світогляду з притаманною недовірою до влади. У свою чергу, на селі відбулося чергове загострення інтересів через перенаселення, дорожнечу життя та землі. Чергове розірвання соціальних зв’язків зумовило повернення до уявлень попередніх історичних епох: бунти втілили сумніви щодо права на приватну власність на землю, воду та ін. На нашу думку, це була своєрідна відповідь архаїчного минулого на сучасну несправедливість, де «жертвування заради всіх» можна розглядати як консервативну відповідь на індивідуалізацію життя індустріальною епохою.

Показовим є й поширення уявлення про терор як засіб вирішення проблем. Така реакція на модернізацію пояснює суспільне співчуття терористичним замахам (в 1901 р. було вбито міністра народної освіти М. Боголєпова, у 1902 р. − міністра внутрішніх справ Д. Сіпягіна, у 1904 р. − В. Плеве, у 1905 р. − великого князя Сергія).

Відповідь влади була дзеркальною. Регулярне застосування силових методів розпочалося з квітня 1902 р., після призначення міністром внутрішніх справ В. Плеве. Влада намагалася діяти не просто на розмежування різних прошарків, а й негативно налаштовувала їх один проти одного. Так, проти селянських і робітничих повстань використовувалася армія, нагніталися антиєврейські настрої, стимулювалися погроми. Замість очікуваного результату (придушення соціального опору) відбулася соціальна мобілізація інших прошарків (наприклад, армії, яка складалася з учорашніх селян, що співчували селянським виступам).

Прискорила ескалацію кризових феноменів російсько-японська війна, коли еліта почала відкрито наживатися на військових державних замовленнях, а корумпованість військових стала причиною програшу. Водночас незадоволення ефективністю владних структур об'єднало соціум. Влада вкотре, намагаючись подолати наростання незадоволення соціуму, прийнялася створювати штучні інфраструктурні канали, у цьому випадку − на релігійній основі (наприклад, діяльність священика Г. Гапона). Така стратегія спрацювала проти влади, оскільки подальші події зруйнували підстави довіри до влади царя.

Революція 1904−1905 рр. − це пошук політичного визнання інтелігенції як нової рушійної сили та спроба подолати поляризацію суспільства. Проте досягти цього не вдалося: інтелігенція надалі радикалізувалася і вестернізувалася, а селянство, навпаки, у своїх вимогах ще більше архаїзувалося. Таким чином, відбувся розрив соціальної єдності і за просторовим, і за часовим виміром.

Ситуацію було загострено Рескриптом Миколи I (18.02.1905), що трактували як дозвіл на свободу слова. На кінець квітня існувало 14 союзів, а на початку травня різні союзи об'єдналися у Союз союзів під керівництвом П. Мілюкова, метою якого стало творення конституційної та демократичної партії. А вже установчий з'їзд Селянського Всеросійський союзу (1.08.1905) вимагав від уряду відмінити права власності на землю та соціальну ієрархію.

Відтак розпочалася хвиля творення суспільно-політичних організацій, профспілок.

Наступною спробою зняти напругу стало підписання Миколою II указу (6.08.1905) про заснування Державної Думи, що планувалася як дорадчий орган, функції якого обмежувалися розробкою та обговоренням законодавчих ініціатив без права обговорення бюджету. Правила виборів до Думи скорочували участь середніх прошарків і повністю залишали поза політикою робочих. Така ситуація тільки мобілізувала суспільство: відбувся Всеросійський страйк (19.09.1905), який розпочався зі страйку типографських робочих Москви, а потім переріс у загальний політичний, повністю паралізувавши залізничну сітку імперії й охопивши всю промисловість, сферу обслуговування, банки, страхові товариства, торгівлю.

Спробу влади подолати брак інфраструктурної зв'язності можна побачити в Маніфесті (17.10.1905), за яким було: 1) дозволено громадські свободи на основі недоторканності особистості, свободи совісті, слова, зборів та організацій; 2) оголошено негайні вибори до Думи; 3) забезпечено участь у них тим прошаркам, які раніше не були представлені; 4) обіцяно створити закон про загальні вибори. Ці пропозиції розкололи суспільство і за ідеологічними та соціальними ознаками. Наприклад, у таборі лібералів виокремилися помірні, що підтримали Маніфест, а соціал-революціонери і соціал-демократи пішли на компроміс із владою. Реальністю став і соціальний розкол: робочі відмежовувалися від ліберальної опозиції, висунувши лозунг соціальної революції.

Влада активно намагалася скористатися з цього: під владним протекторатом було створено організацію чорних сотень (за козацьким принципом) із селян і люмпенів, гнів яких спрямовувався проти євреїв. Цей рух пізніше оформився у «Союз руського народу», лозунгами якого стали «православ'я, самодержавство, народність». У цьому насильницькому спрямуванні комунікаційної інфраструктури чітко простежується ставка на традиційні для системи способи подолання кризових явищ.

Про консервативний «відкат» політичної системи свідчили не тільки репресії, а й згортання політичних свобод. Так, було заборонено політичні страйки (закон від 2.12.1905) та відновлено переслідування за антиурядову пропаганду (закон 13.02.1906). Також було проведено реформу виборчої системи (11.12.1905), за якою вводилися багатоступеневі вибори з розподілом виборців на курії − поміщиків, міських жителів, робочих і селян, які вже обирали власних представників. Натомість було обмежено законодавчі, бюджетні та політичні права Думи (24.02.1906): заборонено законодавчі ініціативи та відмовлено в перетворенні Думи в майбутньому на Установчі збори.

Самодержавство намагалося використати як засіб подолання множинних кризових явищ і модернізацію. Для забезпечення робочими руками індустріального виробництва проводилася земельна реформа: надано юридичні права селянам (5.10.1906) та право отримати частину общинної землі у приватну власність (9.11.1906). Вкотре не вдалося отримати очікуваний ефект через подвійне спрямування цих заходів: на індустріалізацію, з обов'язковим збереженням земель поміщиків.

Тенденція консервації феодальних принципів чітко простежується в серії законів 1909−1911 рр., які сприяли роздробленню та розподілу селянських господарств. Держава, зберігаючи єдність правлячої еліти, допомагала в придбанні земель через Селянський банк. Але надії на те, що звільнені від общинної залежності селяни зможуть засвоювати ще не заселені регіони, не виправдалися: просторова експансія не вдалася. До кола причин входили корумпованість і кліматичні особливості, що зменшувало конкурентоспроможність сільського виробництва на освоюваних територіях.

Ці самі два протилежні вектори (модернізації і консервації) зумовили особливості утворення та функціонування Державної думи Російської імперії. Перша Дума проіснувала 72 дні (11.12.1905−8.07.1906). Основною перешкодою для її подальшого функціонування стала ініціатива відчуження частини державних, монастирських, поміщицьких земель на користь

безземельних селян. Рішення про недовіру до Думи було інспіровано після есерівського проекту ліквідації приватної власності на землю та оголошення її (з надрами та водами) власністю всього населення Росії.

У Другій Думі (20.02.1907−2.06.1907) основне протистояння розгорталося навкруги двох проектів вирішення земельного питання – проекту відчуження поміщицьких земель і передання селянам за викуп та пропозиції повної націоналізації землі. Ця Дума також була розпущена (за ініціативою П. Столипіна) через звинувачення в підготовці заколоту проти царської родини. Офіційно Друга Дума була розпущена на підставі Маніфесту (3.06.1907), за яким було посилено цензуру виборів і скорочено представництво селян та національних меншин.

Третя Дума стала найтривалішою (1.11.1907−1.06.1912), що пояснюється перевагою серед депутатів представників землевласників і промисловців. Під час її існування відбулася значна трансформація поглядів як суспільства, так і політичної еліти. На тлі поширення націоналістичних поглядів почав згуртовуватися провладний прошарок, що особливо яскраво проявилося в політиці «русифікації промисловості» й в поширенні ідеології панславізму. А вже Четверта Дума (11.1912−02.1917) остаточно зафіксувала втрату єдності навіть серед привілейованого провладного прошарку, який підтримав власну опозицію.

Отже, сподівання на те, що певні модернізаційні заходи − творення інфраструктурних комунікаційних каналів між владою та соціумом у вигляді представницьких органів (Дум) – знімуть суспільне напруження, не виправдали себе, оскільки різні прошарки населення послідовно відверталися від царату (події «Кривавої неділі», розпуск Першої Думи, на яку селяни покладали надії у вирішенні земельного питання; розгін Другої Думи внаслідок революції 1905−1907 рр.).

Т. Скочпол визнавала, що поширення кризових явищ у Російській імперії зумовила держава, яка не змогла надати необхідну структурну єдність еліті та суспільству. Симптомами відсутності стали: 1) поширення

революційних настроїв і практик щодо вирішення питань шляхом захоплення влади (досвід 1905–1907 рр.); 2) суспільне виправдання застосування терору, репресій; 3) функціональні зміни силових політичних інститутів (наприклад, діяльність Таємної поліції, що санкціонувала терор проти державних посадовців) [526, с. 78−91].

Перш ніж перейти до другої хвилі модернізації (колективізації та індустріалізації), схематично розглянемо особливості формування радянської системи. Ступінь суспільного розвалу найкраще демонструє феномен двовладдя, що склався після Лютневої революції. З одного боку, було утворено Тимчасовий уряд із представників широких верств буржуазії, а з іншого боку − стихійно виникла Петроградська Рада робочих депутатів (що відтворила досвід революції 1905 р. у вибудовуванні нової інфраструктурної зв’язності у вигляді перших Рад робочих депутатів).

За аналізом В. Леніна, у період двовладдя утворилися два різні уряди. Тимчасовий уряд був урядом буржуазії, а Ради − диктатурою пролетаріату та селянства (перевдягнутого в солдатські шинелі) [177, с. 150−151]. У майбутньому В. Ленін бачив неминучу боротьбу за вплив на селянські маси [176, с. 111]. Отже, як можна побачити, утворення нової політичної системи відбувалося на тлі пошуку суспільної та елітної зв’язності та вибудовування інфраструктурних каналів між ними. Подальшу долю політичної системи вирішив фактор ресурсів.

Так, Тимчасовий уряд прийняв рішення про передання в розпорядження сільського населення 60% продукції текстильної промисловості, що залишилися після задоволення потреб армії. Але під тиском сільського населення ціни на хліб було підвищено, і цим сам уряд дискредитував себе серед голодуючого міського населення.

У подальшому відбулося підтвердження зобов’язань царського уряду перед союзниками (18.04.1917): наступ у Галичині закінчився військовим провалом, призвів до відставки в уряді Г. Львова та призначення О. Керенського на пост прем’єр-міністра. Отже, Тимчасовий уряд не міг

вибратися з кризового вектора, оскільки перетворився на адміністративну машину, яка керувалася буржуазією та чиновниками і під тиском зобов'язань попередньої влади не могла нічого запропонувати.

На противагу цьому, Ради, що були коаліцією соціалістичних партій, представляли широкі верстви населення − від робітників до буржуазії і були структурами, що послідовно виступали за мир. Надалі більшовикам вдалося створити політичний авторитет на системних проблемах. Так, повернення з фронту солдат загострювало проблему нестачі землі, почастішали селянські виступи − це дискредитувало есерів, проте підвищувало політичний авторитет більшовиків. Політичну перевагу більшовиків закріпила загроза корніловського повстання, в якому колишня панівна верства остаточно набула рис «чужості» (серпень 1917).

Більшовики активно використовували тему зовнішньої загрози. Так, у другій половині вересня В. Ленін написав статтю «Криза назріла», де, зокрема, вказувалося на вплив міжнародного становища, а саме − висловлювалися надії на революційний процес по всій Європі [178, с. 282−283]. Але, найголовніше, на II Всеросійському з'їзді було організаційно вирішено, як захопити владу: контроль над поштою, телеграфом, залізницею, спостереження за Тимчасовим урядом і контроль за продовольством (24.10.1917). А зранку 25 жовтня були зайняті ключові позиції в місті, члени Тимчасового уряду були заарештовані або втекли.

Важливим поясненням того, що сталося, була відповідність перших кроків нової влади соціальним очікуванням. Так, першими актами нової влади стали: 1) декрет про землю (25.10.1917); 2) промова В. Леніна (вдень 25.10.1917) на засіданні Петроградської Ради: «Ми отримуємо довіру з боку селянства одним декретом, який знищує поміщицьку власність. Селяни зрозуміють, що тільки в союзі з робочими є спасіння селянства…» [175, с. 3].

Структуротвірний процес виявився складним: у перші декілька тижнів комітет союзу залізничників був незалежною силою і диктував власні умови уряду [129, с. 103]. Не менш безжальними були і результати виборів до

Установчих зборів (25.11.1917), що показали фактичний вотум недовіри, зафіксувавши перемогу есерів (410 місць); чверть мандатів отримали більшовики (175), 86 – депутати від національних груп (більшість становили українці, настроєні вороже до більшовиків), 17 − буржуазна партія кадетів, 16 − меншовики.

Цей виклик було блискуче подолано інноваційною пропозицією нової суспільної зв'язності, а саме − угодою про коаліцію між більшовиками та лівими есерами, де есери були призначені у три народні комісаріати – сільського господарства, юстиції, пошти та телеграфу. Цій меті слугувало і залучання традиційних структур державної влади.

Надалі було успішно використано фактор зовнішньої загрози. Розпуск Тимчасового уряду сприяв об'єднанню антирадянських сил на чолі з царськими генералами на Півдні Росії, що надало стратегічної переваги більшовикам, які отримали можливість оголосити кадетську партію поза законом та перевести конкурентів у стан ворогів.

Подальший перебіг подій засвідчує розгортання сценарію спрощення, оскільки з надмірних пропозицій різновекторних політичних сил поступово вибудовувалася нова політична система, яка порівняно з попередньою відрізнялася простотою і відповідала переважним очікуванням. У цьому можна побачити закономірність, підмічену Р. Даніелсом: революційний процес у слаборозвинутих країнах, де значним є розрив між очікуваннями і задоволеністю населення, розвивається за «лівим» сценарієм [86, с. 86]. Суспільство було незадоволене ситуацією, відсутністю дій, на цьому тлі більшовики тільки отримували політичні переваги.

Тогочасна ситуації в Україні відрізнялася від того, що відбувалося в інших частинах Російської імперії. З усіх неруських частин Російської імперії тільки Польща та Фінляндія почали вимагати національної незалежності. Реакція Тимчасового уряду була однозначною, оскільки Польща на той час уже була окупована німецькими військами. Після жовтневої революції Радянський уряд визнав незалежність Польщі. Фінляндія також отримала

незалежність уже безпосередньо від радянського уряду, який не використав радянські війська, що знаходилися на її території, де, всупереч усім лозунгам, влада була передана буржуазному уряду.

Ці історичні події стали безпосередніми наслідками русифікації Польщі та Фінляндії, згуртували національну інтелігенцію, буржуазію, дворянство, селян і робітників. Показовим є те, що найбільш непримиренну позицію зайняла Фінляндія, де імперська влада ввела в 1899 р. замість фінської традиції російський закон, а у 1903 р. − насильно замінила фінську мову російською в адміністративних установах.

Здавалося б, тривала практика русифікації та ущемлення національного розвитку мали згуртувати український соціум навкруги національній ідеї, але цього не сталося. І. Лисяк-Рудницький вбачав причини в тому, що основні українські політичні табори (УНР, Гетьманщина, УРСР) перебували у зв'язку зі своїми російськими ідеологічними партнерами. (У випадку УНР – це кола Тимчасового уряду та «керенщини»; Гетьманщини – російська контрреволюція та білогвардійщина, УРСР – московські більшовики) [190, с. 41−42]. Е. Карр вказує, що в 1917 р. В. Ленін, говорячи про Польщу й Фінляндію, часто згадував Україну як націю, чиї вимоги незалежності більшовики беззастережно виконали [129, с. 236].

На нашу думку, причина полягала в національній структурі та історії населення України (селян, пролетаріату та інтелігенції), які сприяли непевності національного руху та розвитку в ньому протилежних течій (що не було притаманне польському та фінському рухам).

У працях В. Липинського можна знайти вказівки на брак зв'язності соціуму та політичної еліти [271]. Це проявляється у відсутності позитивного проекту рідної історії; легенд; пошани до справ, імен предків; великому нахилі до денаціоналізації і різного роду зрадництва серед провідної верстви; у великій піддатливості на чужонаціональні доктрини; у слабкості консерватизму [184, с. 421−426].

Фатальною, за В. Липинським, стала недержавність, яка руйнівним чином виявляється в тому, що активна верства, не здобувши незалежної авторитарної влади, винищує сама себе, розділившись на два ворожі табори − інтелігенцію та еліту [184, с. 437]. В. Липинський називає інтелігенцією категорію людей, які декласувалися за способом життя і мислення. Проте структурно вона виступає як посередник між елітою та масами [184, с. 439]. В цьому можна навіть побачити і явище «випадіння з часу», коли цілий суспільний прошарок орієнтується в житті на ціннісний вимір іншої верстви соціуму.

У науковій концепції В. Липинського особливе місце посідає питання динаміки стосунків між елітою та населенням, де громадянство є «резервуаром сил, знаходиться в стані вічної внутрішньої боротьби» [184, с. 385]. Ця динаміка є варіативною. Так, по-перше, можливий сценарій хаотичного та анархічного руху у випадку перемоги громадянства над стримуючою силою держави. Другий випадок − мертвий застій, припинення будь-якого розвитку, коли держава підпорядковує собі громадянство. Нарешті − гармонійний розвиток, «коли добре організована держава і сила добре організованого громадянства себе взаємно врівноважують і доповнюють» [184, с. 385].

Додамо, що у творах В. Липинського взаємодія між елітою та соціумом розглядається під різними кутами. По-перше, як «сила прагнення влади», що стає першим імпульсом до політичної дії. По-друге, як відчуття спільності бажань у суспільстві, що є проявом віри, де містицизм віри формує здатність до жертв: це означає, що політичними творцями можуть бути лише ті, хто може жертвувати собою заради необхідності [184, с. 362].

В. Липинський називає і недоліки системи взаємодій − політичної інфраструктури, що склалася на той час в Україні. Ідеальним є випадок, коли держава відіграє особливу роль у націєтвірному процесі, для якого потрібна рівновага між громадянським суспільством і державою, де громадянське суспільство є суспільством, що діє не в державних, а в громадянських, культурних, економічних і приватних установах, організаціях і на

підприємствах. Фатальною для творення держави є неорганізованість місцевого громадянства через існування декількох мов, слабкість органічних (родових, класових, професійних тощо) зв'язків і занепад почуття законності.

М. Грушевський тогочасну проблему недорозвиненості національних рухів вбачав у зведенні українського соціуму виключно до демосу (селянського, хліборобського) через раннє припинення державного життя у XV ст., відновлене лише частково у другій половині XVII ст. Особливо руйнівним стало залучення вищих класів до чужого панівного прошарку [79].

І. Лисяк-Рудницький набуття українським селянством більшої політичної ваги вважав наслідком того, що воно становило більшість соціуму, було єдиною частиною і мало тривалу традицію [191]. А це означало, що в 1917 р. Україна залишилася без елітної верстви, яка була б носієм політичної свідомості й вищої елітарної культури. За її відсутності замінником виступила інтелігенція.

Наступною рисою, яка характеризує стан зв'язності, стала наявність розриву між селом і містом, де міське середовище для селянства залишалося органічно чужим. Історично так склалося, що поява індустріальних центрів в Україні супроводжувалася міграцією робочих, переважно росіян. У подальшому це втілилося в тому, що міська культура була великоруською, а селянська – українською. А це, у свою чергу, пояснювало, чому внутрішня опозиційність (як основа селянського націоналізму) була спрямована проти поміщиків (переважно польських та руських) і проти торговців та лихварів (переважно євреїв). Отже, український націоналізм, скоріше за все, базувався на почутті ворожості до поляків та євреїв.

Таким чином, тогочасна Україна, як складова частина російської імперської політичної системи, характеризувалася такими рисами: 1) відсутністю політичної еліти як суб'єкта політичного процесу; 2) наявністю інтелігенції як замінника політичної еліти; 3) розривами зв'язності соціуму: між містом та селом; між різними народностями та національностями.

Е. Карр вказує на таку рису українського націоналізму, як звернення до іноземної допомоги [129, с. 241]. Усе це фатально звужувало варіанти виходу з кризового вектору, і ставка на зовнішньополітичний чинник була єдиною можливістю виграти час для отримання зв'язності.

Так, Лютнева революція надала імпульс національному руху в Україні. У березні 1917 р. під проводом М. Грушевського було сформовано Центральну Раду, в якій були представлені соціалісти-революціонери, соціал-демократи, соціалісти-федералісти та національні меншини. Після Жовтневої революції Рада проголосила утворення УНР та випустила III Універсал, де проголошувалося прагнення стати федерацією рівних і вільних народів.

Але з літа 1917 р. в Україні почали з'являтися радянські ради за підтримки радянського уряду в Петрограді. Злам у відносинах відбувся під час виступів генералів О. Каледіна і Л. Корнілова, коли український уряд намагався роззброїти революційні військові частини, що знаходилися на території України, але пропускали формування козаків, що спрямовувалися на Дон. Радянський уряд відправив Центральній Раді повідомлення (4.12.1917) стосовно вимоги сприяти революційним військам у їх боротьбі з контрреволюцією. У системі геополітичних інтересів радянської влади Україна розглядалася в основному як ресурс продовольства, необхідний для виживання революційної влади.

Революційною владою здійснювалися спроби творення власного українського уряду. Так, у Києві відкрився Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (3.12.1917). Проте прихильники Центральної Ради не дозволили здійснити задумане і зірвали його роботу. Втім, більшовики переїхали до Харкова, де створили Всеукраїнський з'їзд Рад, а згодом Центральний виконавчий комітет Рад України перейняв усю повноту влади в Україні (13.12.1917). Лозунги більшовиків знаходили підтримку русифікованого, урбанізованого населення.

Далі події розвивалися таким чином: ЦР випустила IV Універсал (9.01.1918) з проголошенням незалежності, але 26 січня радянські війська

оточили Київ, і на три тижні в Україні було сформовано Український радянський уряд, який не приховував своєї окупаційної сутності.

Наступне підтвердило дієвість правила: чим слабша система, тим сильнішим є зовнішній тиск. Представники ЦР звернулися по допомогу до Німеччини (12.02.1918), німецькі війська поновили владу ЦР (2.03.1918), яку у кінці квітня було замінено на уряд гетьмана П. Скоропадського. Останній представляв владу поміщиків, яка за повернення землі гарантувала німцям забезпечення продовольством. С. Махун у статті «Ідеалісти з Центральної Ради» зауважував, що прихід до влади консерваторів – старорежимних чиновників та офіцерів – призвів до соціального розколу, оскільки провінція не сприйняла фактичної реставрації монархії у вигляді опереткового Гетьманату з німецькими багнетами на чолі [207, с. 241−242]. Ця влада утрималася до краху Німеччини.

У листопаді 1918 р. в Києві було відроджено ЦР у вигляді Директорії (під проводом В. Винниченка та військовим командуванням С. Петлюри). Ця влада замість німців звернулися до французів.

Більшовики активно використовували протистояння міста і села. Просторова експансія радянської влади спрямовувалася на отримання контролю над індустріальними містами України, де була широка база русифікованого пролетаріату. Невипадковим стало утворення Тимчасового Робітничо-селянського Уряду в Курську (29.11.1918), де оголосили маніфест про взяття влади, передання землі селянам, про передання до рук робочих і трудящих фабрик та заводів.

У цей період хаосу на території України знаходилися німецькі війська, французи контролювали Чорноморське узбережжя. Армія А. Денікіна (за підтримки союзників) виступила на Північ. Червона армія відступала. Спочатку Київ зайняв С. Петлюра, а потім − А. Денікін. На тлі повної дезорганізації та руйнування існували озброєні угрупування (наприклад, під керівництвом Н. Махно), які залежно від власних інтересів приймали бік то більшовиків, то їх опонентів.

Неприховане пограбування країни зумовило зміну настроїв, і більшовики почали сприйматися як менше зло. Так, Київ став радянським у грудні 1919 р., коли Декретом за підписом Х. Раковського (як голови українського Раднаркому) було створено Військово-Революційний Комітет. У той самий час С. Петлюра від українського уряду звернувся по допомогу до Польщі. Внаслідок торгу − відмови від претензій на Східну Галичину − було відкрито шлях для польських армій. А у травні-червні 1920 р. Україну було звільнено радянськими військами.

Л. Троцький у праці «Сталін» приділяє увагу особливостям «соціальної конструкції» України − проваллю між містом і селом. Створювалося замкнене коло: українські інтелігенти, що відстоювали інтереси села, мову, культуру, наражалися на іронічне ставлення в містах. Українські соціалісти у фракціях у містах не були пов’язані з життям широких мас. Такі обставини вплинули на екзотичний характер українського більшовизму: відсутність глибокого коріння, значна залежність від Великоросії, прагнення відстояти власну незалежність, численні конфлікти, постійна внутрішньофракційна боротьба [353, с. 45−46].

Підсумовуючи сказане, доречно згадати оцінку цього періоду С. Кульчицьким у статті «Вибір шляху для України», де він, зокрема, вказує, що «соціальні суперечності підірвали внутрішню єдність табору захисників УНР і зумовили їх кінцеву поразку. Демагогія та популізм облудних більшовицьких гасел спрацював однаково успішно і в російському, і в українському середовищі. Саме тому більшовики перемогли як білогвардійців, так і націоналістів» [161, с. 238].

Для визначення особливостей перебування в кризовому процесі нової влади не можна відкинути той факт, що вся теоретична база, закладена попередниками − класиками марксизму, не відповідала дійсності і відтак не могла виступати в ролі ресурсу, що забезпечив би інноваційний вихід із кризового вектору. У «Маніфесті комуністичної партії» К. Маркса майбутнє описувалося як час, коли публічна влада втратить свій політичний

характер [205]. Але перед цим пролетаріат буде засновувати своє панування через насильницьке скинення буржуазії, відбудеться ототожнення держави з пролетаріатом, організованим як панівний клас. Ця ідея потім втілилися в створення «диктатури пролетаріату», яка є лише переходом до знищення будь-який класів і до суспільства без класів.

Революція 1917 р. виявила нестиковку теорії та практики через принципову неможливість поєднати псевдодобровільну асоціацію робочих, зумовлену відмиранням держави, та концентрацію влади, необхідну для здійснення диктатури пролетаріату. Швидка руйнація адміністративної та економічної системи почала загрожувати новій владі, тобто створилися умови, коли стара державна машина була зламана, а умови для соціалізму не склалися. По-перше, не відбулася європейська революція. А по-друге, селянство із союзника (підтримка якого базувалася на факті отримання землі) − при необхідності забезпечити місто продовольством − перетворилося на латентного опозиціонера. У реальності нова політична система опинилася в оточенні ворожих систем, внутрішні проблеми розгорталися навкруги масово настороженого селянства, диктатура пролетаріату насправді виявилася диктатурою не більшості, а меншості.

Отже, руйнація (економічна, політична, адміністративна) була умовою перемоги революції й відігравала важливу роль як міра, що зумовлює творення. Але досягнення певної точки означало, що подальша руйнація загрожує вже існуванню самої політичної системи. На першому етапі (з грудня 1917 по березень 1918 р.) для подолання розпаду зв’язності радянською владою були запропоновані такі кроки: 1) офіційним органам надано монопольне право на закупівлю та продаж текстилю, запасів продовольства в широкому розумінні слова, сірників, рису, кави, перцю; 2) усі склади збіжжя оголошено державною власністю; 3) надано надзвичайні права в боротьбі зі спекуляцією.

Потрібно вказати і на спроби соціуму з подолання цих проблем. Так, у цей час набуває поширення кооперативний рух, що мав три форми: виробничі

кооперативи, кредитні кооперативи, споживчі кооперативи. У травні 1918 р. на І Всеросійському з'їзді Рад народного господарства лунали вимоги щодо узгодження діяльності кооперативних організацій з діяльністю радянських організації [129, с. 503].

Але з часом необхідність виживання політичної системи в умовах швидкого танення ресурсної бази призвела до фатального спрощення політичної системи. Найбільш показово це втілилося у феномені поєднання партії з державою, яке прямо вело до появи традиції особистого керівництва і партією і державою.

Важливим є те, що концентрація влади набула системних ознак і, наприклад, у межах партії дійсна влада переходила від з'їздів Рад до виконавчих комітетів, що обиралися ними. Концентрація радянської влади супроводжувалася ще одним процесом, що спостерігався в партії: концентрацією влади в центрі за рахунок місцевих органів, де їм довелося задовольнятися формальною владою, яка нормально не здійснювалася. Іншими словами, відбувалося повне поглинання не тільки партією держави, а й і державою – партії [129, с. 181].

3.2. Сталінський проект модернізації та формування адміністративно-командної системи

Революція 1917 р. характеризувалася територіальними втратами, які вдалося досить швидко поновити. Причинами цього стали: по-перше, переважання великоруського елемента, який зосередив у своїх руках усю промислову і торгівельну міць та мав серед неруських територій власні форпости. По-друге, відтворення територій почалося з відродження патріотизму, якому сприяла міжнародна інтервенція. Не останню роль у цьому відіграло і те, що перший період революції характеризувався надзвичайним тиском зовнішнього середовища на політичну систему, коли міжнародна ізоляція була узаконена Брест-Литовським міжнародним договором

(3.03.1918). По-третє, консолідації сприяв і рух царських генералів, з традиційною зневагою до інших верств населення та небажанням віддавати данину змінам.

У таких умовах питання утримання влади для більшовиків перетворилося на завдання подолати протиріччя між тенденціями до національного самовизначення (відділення) і необхідністю зберегти територіальну цілісність з належною ресурсною базою. Саме ця необхідність і пояснює гнучкість більшовицької теорії самовизначення націй.

На III Всеросійському з'їзді (10−18.01.1918) І. Сталін чесно зазначав, що за національним питанням стоїть питання про владу. Так, у «Доповіді щодо національного питання» І. Сталін підіймав питання відносно Центральної Ради, де, зокрема, вказував, що це контрреволюційний уряд, який, маючи національно-демократичну форму, послідовно виступає проти: 1) безумовного передання землі народу (оголосивши недоторканність поміщицьких земель); 2) радянських військ (допомагаючи козачим військам, генералу Каледіну); 3) вільного пересування збіжжя [333, с. 31, 33].

У партійній Програмі від 1919 р. було запропоновано такий план дій: 1) політика зближення пролетаріату та напівпролетаріату різних національностей для спільної боротьби заради скинення поміщиків і буржуазії; 2) ліквідація привілеїв будь-якої національної групи, повне рівноправ'я націй, визнання за національними колоніями та нерівноправними націями права на державне відділення; 3) визнання федерації як перехідної форми на шляху до повної єдності; 4) розмежовування національних питань залежно від того, на якому ступені історичного розвитку знаходиться нація: або від середньовіччя до буржуазної демократії, або від буржуазної демократії до радянської та пролетарської демократії.

З точки зору більшовиків, сучасний націоналізм був наслідком нерівності націй, спричиненої імперіалістичним гнобленням та експлуатацією, де право націй на самовизначення могло отримати лише форму відділення. Соціалізм, створюючи фактичну рівність між людьми, змінює і право на

відділення, яке в цих умовах просто втрачає сенс. Найвищим проявом принципу самовизначення є союз рівноправних народів, що утворюють соціалістичну федерацію.

Практичним кроком до формування нової системної зв'язності між народами стало утворення Народного Комісаріату в справах національностей, який спочатку дійсно вирішував ті або інші проблеми в справах націй і національностей, що раніше входили до складу Російської імперії. Поступово цей орган набув ідеологічного забарвлення. Пізніше Л. Троцький зауважував, що Колегія Народного комісаріату підтримувала стару традицію русифікації і була особливо небезпечною в умовах громадянської війни [353, с. 34].

З часом до функцій Наркомнаца ввійшли: 1) поширення ідей радянської влади на національних мовах (Наркомнац з листопада 1918 р. випускав газету «Життя національностей»); 2) підняття культурного рівня через творення каналів єдиної освіти (перші ластівки − Комуністичний університет трудящих Сходу, петроградський Центральний інститут живих східних мов), творення національної літератури; 3) боротьба з контрреволюцією. Насправді це був орган, який диктував позицію центру за повної відсутності зворотної комунікації з місця.

Нова радянська зв'язність формувалася поступово. Найбільш швидко були знайдені підстави для єдності в Червоній Армії: спочатку − через військову необхідність, пізніше − у використанні її престижу як переможниці в громадянській війні [129, с.303]. Наступний етап централізації визначався в міру «звільнення» території від громадянської війни. Конституційним наслідком цих подій стало творення територіального об'єднання, що поєднувало риси союзу, федерації та унітарної держави. Було видано декрет ВЦВКу (1.06.1919) про створення військового союзу між соціалістичними урядами Литви, Латвії, Білорусі, трудящих мас України та Криму, який мав вбирати об'єднання: 1) військової організації та військового командування; 2) Рад народного господарства; 3) залізничного управління та господарства; 4) фінансів; 5) Комісаріатів праці.

Важливо, що весь революційний період проходив під гаслом необхідності модернізації. У перший період (коли не здійснилися надії на допомогу західноєвропейського пролетаріату) набула поширення думка, що відстала Росія для завершення власної буржуазної революції повинна провести власними силами модернізацію, в очікуванні допомоги із Європи. Пропонувалося як один із засобів модернізації країни вибудувати залізницю, яка б забезпечила стирання різниці між селом і містом [174, с. 271−272]. Але водночас на Першому Всеросійському з'їзді Рад народного господарства визнавалося, що проведення модернізації засобами націоналізації та централізації потребує використання спеціалістів, підготовлених царським режимом [180, с. 380].

Спочатку недолік соціальної зв'язності намагалися компенсувати за рахунок утворення нових структур (наприклад, через передання функцій робочому контролю та альянсу між профспілками та урядом з перспективою, що профспілки у процесі соціалістичної революції перетворяться на органи соціалістичної влади, участь у яких для осіб, зайнятих на цьому виробництві, стане обов'язком) [179, с. 394].

Життєва реальність виявилася суцільним жахом: громадянська війна й інтервенція унеможливили адекватний обмін між селом і містом, а збір збіжжя у селян для потреб міста та армії перетворився на головну умову утримання при владі більшовиків. Це призвело до застосування методу реквізиції за допомогою робітничих загонів і комітетів бідноти. Наслідки були подвійні: 1) короткочасні – приховування запасів; 2) довготривалі – відмова засівати більше землі, ніж потрібно для годування сім'ї.

Під час громадянської війни еміграція «вимила» з країни вестернізовані класи (землевласників, буржуазні елементи). Усунення елітних прошарків зі статусних позицій спричинило спрощення культури, зниження якості соціальної енергії. Але водночас відкрилися канали для кар'єри чиновників, що вийшли з робітничо-селянського середовища. Усе це, на думку Р. Даніелса,

засвідчило «перемогу» традиційного суспільства над індустріальним [86, с. 97].

Для зняття напруги і недопущення виступів незадоволеного селянства влада активно пропонувала нову політичну інфраструктуру: у червні 1918 р. були утворені комітети бідноти (комбіди), які поставляли інформаторів і надавали інформацію про обсяги припасів. На практиці ці ініціативи вилилися у протистояння між комбідами, що очолювалися переважно більшовиками та місцевими радами, які складалися насамперед з безпартійних. Таким чином, на місцевому рівні утворилося двовладдя з протистоянням та плутаниною.

На IV Всеросійському з'їзді комбіди втратили свій незалежний статус і перетворилися на групи членів місцевих рад. Це був своєчасний відступ з непридатних для оборони позицій, де ліквідація комбідів мала перетягти на бік влади середняків [129, с. 530]. Не випадково комбіди як засіб широко використалися на територіях, де радянська влада тільки вводилася або поновлювалася.

Політика «військового комунізму» може бути розглянута під кутом певної практики подолання множини криз як: 1) концентрація економічної влади в одному центрі (централізований контроль та управління); 2) заміна невеликого виробництва великим з єдиним плановим керуванням; 3) заперечення комерційних і грошових форм розподілу; 4) оплата праці натурою; 5) виробництво для споживання, а не торгівлі.

Практика «військового комунізму» призвела до падіння промислового виробництва (частково через руйнацію заводів, дезорганізацію праці, частково – через централізовану систему управління (главки)); фактичного розпаду державної системи розподілу товарів за фіксованими цінами; поширення незаконної торгівлі; надвисокої інфляції. Ці фактори змусили селянство відмовитися постачати хліб до міст, що, у свою чергу, спричинило антиіндустріальний антропотік − з міст до сел.

Таким чином, перед нами приклад, коли влада заради виживання вибудовує однобічний інфраструктурний канал. На нашу думку, агресія

навколишнього політичного середовища стала тим зв'язувальним чинником між соціумом і новою владою, за якого місце «чужих» посіли іноземні війська.

Уже перші місяці літа 1920 р. показали нарощення загального незадоволення радянським режимом (символічним втіленням якого вважається Кронштадтське повстання (березень 1921 р.)). Вкотре вихід із кризового процесу влада почала шукати в силових методах. Так, конкуренцію серед політичних опонентів було подолано репресивними засобами, які водночас перешкоджали становленню нової суспільної зв'язності (на основі протистояння новій владі). Так поступово одна партія увібрала в себе політичне життя країни.

Ця тенденція вперше проявилася в лютому 1922 р., коли було реорганізовано ВНК і передано позасудові функції судам. Фактично ж відбулося виведення політичних злочинів за межі судової процедури і надання ДПУ набагато більших повноважень.

Векторними стали такі моменти: 1) зростаюча влада в руках невеликого партійного центру; 2) перетворення партії із революційної організації, спрямованої на повалення існуючих інститутів, на керівне ядро урядової та адміністративної машини; 3) створення монопольного становища через усунення інших партій. Структурно ці тенденції були закладені ще в березні 1919 р. на VIII партійному з'їзді, де на основі Центрального Комітету було створено три нові органи, які поступово поділили його функції між собою: Політбюро, Оргбюро та Секретаріат.

Монополізація однієї партії означала, що вихід або виключення з партії дорівнювалося відстороненню від політичного процесу взагалі. Стало легко та звично розцінювати незгоду як нелояльність, що надало партійній дисципліні та принципам непередбачений зміст. Поширювався принцип системної партійної організації − «демократичний централізм», який прикривав боротьбу між периферією та центром.

Перші чистки партії відбувалися за згоди В. Леніна, який вважав стратегічно вірним після закінчення громадянської війни залишити за порогом

партії випадкових супутників. Так, на IX з'їзді в резолюції «Про укріплення та нові завдання партії» було вирішено осудити «склоки та угруповання» з вимогою не зупинятися навіть перед виключенням із партії. Було запропоновано створити контрольні комісії на постійній основі [129, с. 176].

Після закінчення війни політична система опинилася в край несприятливих умовах, коли ресурсна база, єдність еліти, зв'язність суспільства та наявність інфраструктурних каналів знаходилося в гіршому стані, ніж на початку революції. «Нова економічна політика» стала «керованим поверненням» до попереднього стану, але з новими суб'єктами влади. НЕП вбирав у себе декілька різноспрямованих цілей влади: від набуття соціальної прихильності до надання системі більшої життєздатності – відтворення економіки, господарства.

Отже, основними рисами НЕПу як своєрідної антикризової політики були: 1) відміна колективної відповідальності, ставка на оподаткування кожного селянина, а не мешканців села; 2) свобода реалізації надлишків виробництва; 3) заміна продрозкладки продподатком, що вказує на тактичну зміну акцентів з пролетаріату на селянство, відмову від ставки на згладжування соціальної диференціації та стимулювання розвитку сільської буржуазії.

Водночас спостерігається і тенденція використати модернізацію (або щонайменше лозунги про модернізацію) як чинник, що виправдовує незбіг владних орієнтирів. Так, на партійній конференції у кінці травня 1921 р. В. Ленін виступив із планом електрифікації. А декретом Раднаркому (17.05.1921) проголошувався намір розвивати кустарну та невелику промисловість. Інший декрет Раднаркому (від 6.06.1921) встановлював умови передання у приватну оренду тих підприємств, які були раніше націоналізовані. А вже у серпні 1921 р. радянський уряд визнавав два принципи управління – централізацію та децентралізацію.

Інноваціями НЕПу стало виведення великої промисловості з-під державного управління та дозвіл на незалежні комерційні операції.

Повернення елементів вільного ринку дало можливість звільнити державу від непосильного опікування збитковими підприємствами. Наприклад, керування виробництвом передавалося трестам, які несли відповідальність за борги і знаходилися під контролем держави. Наслідками цієї політики стало розширення форм такої індустрії, яка знаходила швидкий попит у сільського населення за рахунок кризи у важкій промисловості.

Розгортання кризової траєкторії залежало від певних історичних особливостей і наявної ресурсної бази. Так, з одного боку, убогість Росії, скудність ресурсів, низький рівень розвитку промисловості – все сприяло розвитку державного капіталізму за рахунок приватного капіталізму. Промисловість вибудовувалася головним чином навкруги урядових акцій в інтересах держави і для посилення її міцності. З іншого боку, відсутність широко розвинутого приватного капіталізму призвела надалі до гострого матеріального дефіциту, браку кваліфікованого персоналу та засилля примітивного селянського господарства.

НЕП не міг бути тривалою практикою, оскільки «відкат» до капіталістичних форм загострював часові розбіжності новоутвореної системи: селяни знаходилися в XIX ст., індустріальне виробництво XX ст. поєднувалося з кустарним. У таких умовах подальше виживання політичної системи ставало можливим за набуття єдності правлячим прошарком. У цьому випадку позитивними ставали широкі можливості уніфікації соціуму через індустріалізацію та колективізацію.

Невипадково саме в цей час радянська влада починає активно формувати нову соціальну зв'язність на території України засобами політики «коренізації» – залучанням до роботи на відповідальних посадах фахівців домінуючої етнічної групи. Але цим справа не обмежувалася: «радянська пропаганда всіма способами намагалася промовляти до українських патріотичних почувань і традицій» [187, с. 285].

У цей період виокремлюються довготривалі тенденції, що будуть визначати якість політичної системи в подальшому: 1) загальна

бюрократизація радянського апарату, що проявлялася в порушенні уставних термінів призначення та проведення з'їздів, послабленні єдності старої партійної гвардії та втраті її впливу на партію; 2) зіткнення особистих амбіцій, боротьба за владу між різними угрупуваннями, набрання політичної ваги І. Сталіним, зіткнення його супротивників – групи Л. Троцького з М. Бухаріним та його прибічниками. Ці обставини стали складовими одного процесу − поступового «відчуження» радянської політичної еліти.

Першими ознаками цього явища стає принципове розмежування теорії та практики. Однобічна політична інфраструктура дозволяла владі транслювати на соціум суперечливу інформацію, яку соціум змушений самостійно перетворювати на повідомлення. Це період, коли політичну культуру починає визначати контекст, де набагато важливішим виявляється те, як саме, коли і кому щось було повідомлено.

На владному рівні ця особливість втілилася в тому, що на XV з'їзді партії (грудень 1927 р.) підкреслювалося необхідність: 1) поступового (безкризового) переходу з однієї стадії до іншої; 2) зосередження на перекачуванні коштів із промисловості в сільське господарство для зниження собівартості промислової продукції; 3) поетапного зниження цін. Зокрема, І. Сталін говорив про поступовість переконання селян у перевагах колективного господарювання.

Форсоване введення колективізації можна пояснити тільки з позиції одночасного вирішення декількох завдань – усунення претендентів на владу; руйнація можливої опозиції через ліквідацію її соціальної підтримки. Це випадок набуття крайнього виміру чужості панівним прошарком, де посилання на державні інтереси прикривали політичні інтриги [103].

Єдино можливим засобом утримання при владі стає виправдання насилля вищими державними інтересами. Не випадково, що на цьому етапі модернізації репресивні заходи почали системно застосовувати під час піку хлібозаготівельної кризи 1927–1928 рр. Було прийнято рішення про

застосування надзвичайних заходів: встановлення твердих цін (та замороження ринкових), введення судової відповідальності за спекуляції.

У наступній хлібозаготівельній кампанії (1929 р.) «надзвичайні засоби» стали більш жорсткими. Під тиском центральної влади місцеві партійні організації ставали на шлях обшуків та арештів. Складнощі хлібозаготівлі пояснювалися виступами проти радянської влади куркулів, що виросли під час НЕПу, збої в промисловості – «шкідниками» серед технічної інтелігенції (наприклад, «шахтинська справа»).

На нашу думку, зосередження уваги на «ворогах» є ознакою крайнього спрощення політичної системи, де все різноманіття соціальних відносин зведено до розмежування «свій» − «чужий». Відповідно деградувала і політична культура, де нормою стає донесення владі на ненадійних, «нерадянських» людей.

На практиці застосування заходів часів воєнного комунізму посилювало недовіру до влади, ставало причиною скорочення посівних площ. Порушення законності, насилля призводили до прямих протестів селян − навіть збройних повстань. Проте влада, повністю контролюючи всі можливі інфраструктурні каналі (зокрема, ЗМІ), подавала тільки власну версію подій. Надалі, з погіршенням стану постачання продовольства, сильнішим ставав репресивний тиск на населення.

Партійні інтриги прикривалися розмовами про долю селянства. На квітневому Пленумі ЦК ВКП(б) М. Бухарін викривав непослідовність дій І. Сталіна. Так, у 1927 р. Сталін наголошує на тому, що виступати проти багатіїв на селі фактично означає відновлення громадянської війни, а вже у квітні 1929 р. він пропонує об’єднувати всі прошарки боротьбою проти куркульства [33, с. 267, 268]. На цьому ж Пленумі І. Сталін відстоював думку про «необхідність визнання припустимості надзвичайних засобів для підтримки середняцько-бідняцьких мас» заради збереження валюти для індустріалізації. Думки М. Бухаріна щодо недопущення виступів селян проти влади було визнано безпідставними, а надалі всіх, хто підтримував такі

погляди (О. Риков, М. Томський), звільнили з посад за незгоду з лінією І. Сталіна. Це фактично означало згортання НЕПу.

Восени 1929 р. І. Сталін отримав одноосібну владу. Наслідком цієї події став курс на «великий злам» − різке підвищення показників п'ятирічних планів у галузі індустріалізації та колективізації сільського господарства, підтримане членами Політбюро. Іншими словами, стався перерозподіл влади у вигляді відходу від колективно затверджених рішень до практики здійснення одноосібної влади, де Політбюро було лише прикриттям.

Відбулося утворення командно-бюрократичної системи, яку схематично можна уявити у вигляді піраміди, що складається з трьох основних блоків – політичного керівництва, апарату та безпосередньо виконавців. Кожен блок має ієрархічні ланки і ту ж саму структуру, що і вся піраміда. Кожна ланка є повновладною стосовно нижчої, проте має лише виконавчі функції відносно вищої ланки. Головною лінією зв'язку, на якій тримається вертикаль, є «наказ – виконання».

Особливістю цієї політичної системи стає вибудовування штучної політичної інфраструктури (ЗМІ, кіно, література, освіта), яка формує цінності нереального «радянського світу» та транслює їх на соціум. Внаслідок цього виникає феномен радянської людини, яка безініціативністю, прихованим цинізмом прикриває свою розгубленість від нежиттєздатних орієнтирів та ідеалів. Проте наявність розриву між соціумом та елітою збільшує вагу інших комунікаційних каналів (не ЗМІ) – особистих знайомств, освіти, спільного походження.

Принциповим є те, що цю систему може очолювати будь-хто, хто гарантує її виживання. Для гарантування відтворення було створено адміністративно-каральні та пропагандистсько-ідеологічні механізми. Додатковим фактором виживання може стати і «зовнішня загроза», яка перетворилася на виправдання в очах народу партійної політики і необхідності прискорення модернізації, що розумілася як подолання індустріальної та військової відсталості країни від Заходу. (Нагадаємо, що це положення в

сучасній політичній науці викликає сумнів через те, що загроза фашистського імперіалізму виникла реально через 1–2 роки після початку цієї кампанії.)

Про перехід до політики ліквідації куркулів І. Сталін заявив на науковій конференції аграрників-марксистів (27.12.1929). Надалі у пресі розпочалася масована пропаганда з лозунгами «Знищення куркульства як класу». Потім вийшла постанова ЦК ВКП (б) «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» (30.01.1930), за якою передбачалося проводити конфіскацію майна, у куркулів – засобів виробництва, скота, господарських і жилих будівель, підприємств з перероблення сільської продукції та запасів збіжжя. Майно та будівлі передавалися у фонди колгоспів як внески бідняків та батраків, частина їх йшла на погашення боргів куркульських господарств державі та кооперації.

Наслідки були жахливі: близько 1 млн. господарств були розкуркулені, приблизно 115 тис. сімей відправлені на Північ, 400–500 тис. сімей переїхало на будівництва в міста. Перед нами свідоме, штучне розривання суспільної зв'язності заради виживання політичної еліти.

Голод, який стався після колективізації у 1932–1933 рр. також сприяв руйнації зв'язності селянства. Під час голоду для боротьби з голодуючими було прийнято Закон про охорону соціалістичної власності, де за крадіжки колгоспного та кооперативного господарства вводилася вища міра – розстріл з конфіскацією всього майна або, за пом'якшуючих обставин, – 10 років з конфіскацією всього майна. Амністія заборонялася. За п'ять місяців було осуджено 54,5 тис. осіб, розстріляно 2110 осіб. В Україні найбільш постраждалі від голодомору райони потім було заселено етнічними росіянами (було навіть створено спеціальний Всесоюзний комітет з переселення, який задіяв для перевезення переселенців 329 потягів) [116, с. 194−208]. Таке системне розривання суспільної пам'яті буде мати довготривалі наслідки: частина українського соціуму і сьогодні заперечує факт голодомору.

На невипадковість колективізації та її методів вказують численні факти [194, с. 195−405]. Виграш від цих дій був таким: 1) можливість різко

збільшити державну продаж збіжжя за кордон; 2) отримання валюти для закупівлі машин та обладнання; 3) створення армії безплатної робочої сили (ув'язнених і спецпереселенців). Важливим чинником, що підтверджує наші припущення, є спрямування репресій не тільки проти заможних селян, а й проти осіб, які служили в царській армії, були членами інших партій, належали до старої інтелігенції або старої (ленінської) партійної гвардії.

Отже, колективізацію можна розглядати як спробу контролювати засобами держави найбільш численний прошарок соціуму – селянство. Створення колективного господарства на поверхні нагадувало аналогічний процес сільськогосподарського виробництва з відповідною технікою та технологією через запровадження державних машинно-тракторних станцій (МТС). Насправді ж центр на нереальні плани отримував нереальні звіти, а село пережило черговий етап розривання зв'язків і руйнацію довіри один до одного, міграційні процеси, розгул злочинності. Найстрашнішою ж стала втрата суспільної пам'яті.

На нашу думку, запуск модернізаційного сталінського проекту означав знаходження приводу для знищення політичних опонентів і, використовуючи відрив населення від власного коріння, формував нову соціальну зв'язність. Швидке перетворення сільського населення на міське зробило його беззахисним перед пропагандою і відкрило нові можливості для формування нової «радянської людини» на основі уявлень про вище благо − комунізм.

Руйнації зв'язності суспільства сприяла і міграційна хвиля із села до міста, коли люди бігли від загрози «розкуркулення» на нові будівництва, де легко було загубитися. Наслідками переселення стала гостра нестача міського житла, продовольства, промтоварів, що не могло не призвести до підвищення рівня злочинності. На цьому тлі логічними виглядали подальші засоби з прив'язування населення до певної території через систему паспортів і прописки (1932), що обмежувало свободу пересування і просто перетворювало селян на колгоспників-кріпаків (до 1947 р.).

Водночас незадоволення суспільства, відірваного від власного коріння, що переживало постійний стрес, спрямовувалося в русло виявлення та знешкодження ворогів народу. Штучне розпалювання соціальної ненависті, що виправдовувало репресії, жорстокість режиму вибудовували нові обрії радянської легітимності.

Цій логіці повністю відповідала і національна політика післявоєнного періоду. Так, Ю. Шаповал у статті «Політичний терор в Україні – 20–50 рр. XX ст.» цитує постанову «Питання західних областей Української РСР» від 26.05.1953: «… з 1944 до 1952 року в західних областях України різним формам репресій було піддано близько 500 тис. осіб, у тому числі заарештовано понад 134 тис., вбито понад 153 тис., вислано довічно за межі УРСР понад 203 тис. осіб, близько 8000 молоді перейшло на нелегальний стан» [387, с. 287].

З'явилася і нова радянська еліта з характерними рисами: робітничо-селянським походженням, догматичним розумінням марксизму, амбіційністю, антиінтелектуальністю, неосвіченістю (у кращому випадку – вузькою технічною освіченістю). Проте навіть такий панівний прошарок ретельно перевіряється на лояльність до діючої влади.

Так, зазнали репресій делегати XVII з'їзду ВКП (б), які ставили питання про їх згортання, зняття суспільної напруги (зниження експорту хліба, відміну карток, надмірних завдань індустріалізації), про кадрові зміни – зсунення з посади генсека І. Сталіна та заміни на С. Кірова: з 1961 делегата знищено1108, з 139 членів і кандидатів у члени ЦК страчено 98 осіб [25, с. 289].

З часом радянська еліта спресовується в окремий (відносно закритий) прошарок із власним неписаним кодексом поведінки, подвійною мораллю і дозованим доступом до правдивої інформації (залежно від посади). Кар'єрне зростання також залежить від зацікавленості в цьому осіб з вищих ієрархічних щаблів. Основні риси правлячого прошарку – служіння вищим інтересам партії та держави; відсутність власності; поповнення з усіх соціальних прошарків за умови вступу до партії та наявності освіти. На запит системи

виокремлюється новий тип партійного керівника – головним достоїнством якого є беззаперечне виконання наказів, отже, професійність поступається безвідмовності.

Плани індустріалізації було започатковано ще у грудні 1920 р. на VIII з'їзді Рад, де план ГОЕРЛО характеризувався як «друга програма партії», за яким передбачалося перетворення країни (під державним керівництвом) на промислово розвинуту. Йшлося про промисловий розвиток країни, який мав забезпечити перехід сільського господарства, будівництва, усіх видів транспорту на рейки індустріального виробництва. Перехід до реалізації програми почав відбуватися ще в умовах НЕПу, де ставка робилася на невелике виробництво. Об'єктивні складнощі були пов'язаними з тим, що до складу країни не входили Фінляндія, Прибалтика, Польща, де знаходилася п'ята частина крупної промисловості колишньої імперії.

Зазвичай вважають, що курс на індустріалізацію було оголошено на XIV з'їзді партії (грудень 1925 р.). Але набагато раніше про необхідність концентрувати сили у сфері державної промисловості говорив Л. Троцький, який успіх Країни Рад напряму пов'язував з її здатністю вести конкурентну боротьбу з розвинутими західними країнами. Опоненти Л. Троцького (зокрема, І. Сталін) у цьому вбачали заклик до надіндустріалізації, що призведе до використання села заради міста, подальшого відриву промисловості від сільського господарства, руйнації союзу селян та робітників.

Потрібно вказати, що плану індустріалізації як такого не існувало: уявлення партійних діячів про індустріалізацію залежало від партійної кон'юнктури. Так, І. Сталін виступав проти проекту Дніпрогесу (скоріше всього через те, що цей проект підтримували Ф. Дзержинський і Л. Троцький), проти прокладання нафтопроводів у Закавказзі [137].

Питання індустріалізації показує, наскільки першочерговою для партійних конкурентів була боротьба за владу. Наперекір владним опонентам (Л. Каменєву та Г. Зинов'єву) І. Сталін вперше говорив про курс на індустріалізацію як генеральну лінію партії, опонуючи думці М. Бухаріна,

який попереджав, що створення індустріального виробництва на відсталій технічній базі можливе, але цей процес буде надзвичайно повільним [33, с. 309−330].

Прискорення індустріалізації свідчить не тільки про відірваність планів еліти від реальності, але й про значне спрощення самих планів. Спочатку голова держплану Г. Кржижановський вважав, що індустріалізація повинна охопити чотири стадії: 1) розвиток видобувної промисловості та розширення виробництва технічних культур у сільському господарстві; 2) реконструкцію транспорту; 3) забезпечення правильного розташування виробничих сил та загальний підйом товарності сільського господарства; 4) підняття енергетики. Проте вже на XV з'їзді партії коло завдань суттєво зменшилося і зводилося до перетворення країни з такої, що ввозить машини та обладнання, у таку, що їх виготовляє [137].

Успіхи модернізаційної політики були неоднозначними. З одного боку, вже у 1933–1937 рр. Радянський Союз подолав технічну відсталість, країна припинила ввозити сільськогосподарські машини і трактори, імпортувати бавовну. За структурою промисловості СРСР вийшов на рівень розвинутих країн, виріс робочий клас. З іншого − занепало сільське господарство та промислові галузі, залежні від нього. У 1929 р. карткова система розподілу продуктів поширювалася на всі міста країни. Держава забезпечувала приблизно 40 млн. робітників, службовців та утриманців. Плинність робочої сили була значною. Міграція охопила великі маси людей, що переїжджали із сіл до міст. Нестача техніки, переважання ручної праці, надмірні завдання – усе це призводило до роздування штатів, загострення квартирного питання, проблеми забезпечення продуктами харчування робочих та ін.

Формування централізованої адміністративно-командної системи – це своєрідне вирішення питання життєздатності системи за рахунок того, що соціум та елітний прошарок мають мінімальну зв'язність, а комунікаційні канали строго центровані. У цій системі відбулися фатальні структурно-інституціональні спрощення. По-перше, держава стала ототожнюватися не

тільки з партією, а й з суспільством, де всі самоврядні прояви набули ознак бюрократизації. По-друге, виконавчий державний апарат перейняв на себе законодавчі та судові функції. (Наприклад, було прийнято постанову Президії ЦВК СРСР про порядок ведення справ (1.12.1934): 1) термін слідства скорочувався до 10 днів; 2) звинувачення надавалося за добу до суду; 3) оскарження та клопотання заборонялися; 4) вирок виконувався невідкладно; 5) покарання здійснювалися за списками; 6) особливі наради відбувалися в обмеженому складі «трійки», «двійки».

У цьому варіанті спрощення політичної системи зумовило втрату гнучкості, бюрократичну громіздкість, відірваність від життя, неефективну політичну еліту. Загальна відсталість суспільства (технічна, економічна і культурна) у поєднанні з домінуванням патріархальних відносин сформували специфічні якості культури − потребу в керівництві, почуття вдячності, конформізм і т. ін. Для затвердження таких властивостей та їх подальшого наслідування створювалися спеціальні штучні соціальні структури, де за певні соціальні привілеї звеличували успіхи радянського народу − спілки письменників і поетів, журналістів, художників тощо.

Умовою відтворення партійно-державної влади ставала вагомість у суспільстві сегмента маргінальних груп: 1) ув’язнених, що становили основу робочого ресурсу для вибудовування «досягнень соціалізму»; 2) депортованих осіб; 3) психічно хворих. Спільним для всіх цих верств стало відмежування від соціальних благ, знаходження поза зоною закону та людяності. Ця риса походить і від особливостей політичної радянської культури – з її крайньої підпорядкованості ідеології, прагнення все поділити на «своє» та «чуже» [267].

Розглядаючи модернізаційні процеси цього періоду, не можна оминути такий інфраструктурний канал, як освіта. Потрібно зазначити, що після революції втрати в науці були значними: частина вчених загинула, частина емігрувала, багатьох радянська влада вислала за кордон (остання хвиля висилки за кордон припала на 1922 р.). У період НЕПу стан науки дещо

покращився: заради підняття економіки режим дозволив міжнародні конференції, стажування в іноземних університетах.

Перетворення науки на служку політичного режиму остаточно закріпилося створенням «товариства робітників культури науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву», коли кожному вченому довелося заявити про політичну лояльність. Показовими стали вибори в Академію наук 1928 р., коли не обрали трьох кандидатів-комуністів. І після цього в пресі розпочалася кампанія з подолання свавілля. А. Луначарський виступив в газеті «Известия» (5.02.1929) з погрозами розпустити Академію. Надалі відбулися перевибори, і всіх комуністів було обрано членами Академії [374, с. 148]. Для науки це стало катастрофою: розпочався прийом до інститутів і університетів, аспірантур і докторантур за політичними поглядами і соціальним походженням.

Період 1929–1930 рр. − своєрідний час розплати радянської науки – передвісник репресій 1937 р., коли вчених, інженерно-технічних робітників відсилають, заарештовують, розстрілюють. Різко знижується якість освіти нижчої та середньої ланки, оскільки умовою отримання освіти стає соціальне походження, а не рівень знань.

Парадоксально, але саме тоді розпочинається гонитва за знаннями, кількість учнів у середніх школах зростає. Не останню роль відіграє фактор індустріалізації-колективізації, коли освіта перетворюється на квиток із села до міста (іншого життя). Відкриваються тисячі шкіл і вузів, а якість викладацького складу в умовах репресій настільки сумнівна, що для компенсації нестачі викладацьких і наукових кадрів відкривають вечірні та прискорені вищі курси.

Поступово освітній канал перетворюється на надійний засіб стирання пам’яті. Так, в історичній науці під керівництвом проф. О. Покровського (1929) було започатковано революційний погляд на історію з позицій економічного детермінізму, з формаційним розподілом, уклоном до абстрагування. Незважаючи на те що в 1936 р. такий підхід було скасовано на

користь традиційного підходу з увагою до факту і поверненням акцентування на спадковості влади, уже було сформовано єдиний, виважений погляд на минуле, який влаштовував політичну еліту і не викликав запитань в учнів радянської школи.

У той самий час катастрофічна реальність примусила І. Сталіна переглянути власну позицію відносно старих царських кадрів. Так, частина вузів і технікумів була закрита, оскільки не відповідала державним вимогам щодо навчання учнів і студентів. З цієї самої причини у 1931 р. старі спеціалісти повертаються з тюрем, таборів, заслань; їм дозволяють займатися науковою, конструкторською та викладацькою діяльністю.

Показово, що репресії 1937 р. вже не так сильно зачепили науковців, оскільки в основному заарештовували комуністів, а серед науковців їх було небагато. Головним наслідком цієї хвилі репресій став страх, втрата ініціативи, формалізація науки − підміна її цитуванням. У галузевих науках нестачу наукових кадрів намагалися перекрити зарахуванням у науковці представників робітничих спеціальностей. Єдиний виняток − прорив у військовій галузі: створюється передова військова техніка і технологія, у вузи та науково-дослідні інститути допускаються іноземні консультанти.

Важливим для розуміння особливостей розгортання кризового синдрому модернізації у Радянському Союзі є вплив зовнішнього чинника. В умовах зовнішньої загрози така система з командними важелями мобілізації отримує додатковий шанс на виживання: політична система, що знаходиться у стані капсулювання, тільки тоді може вижити, коли зовнішня загроза створює примусову зв’язність між соціумом і владою, отже, система отримує інноваційний імпульс, який сприяє виживанню.

Але на цій стадії перехід до врівноваженого стану визначається суб’єктом влади, а це і зумовлює ціну такого виходу і ціну можливої помилки. Водночас відсутність повноцінною інфраструктури призводить до появи «сліпих плям», які система не може побачити та вчасно на них відреагувати, тому політична система залишається обмежено функціональною. Під час війни

дисфункціональність політичної системи виявилася в неможливості прояву ініціативи знизу, що призводило до непомірних людських втрат. Проте перебування в стані надмірного тиску та боротьби із зовнішнім середовищем не може не послабляти контролюючі можливості центру, і це стає причиною нової хвилі кризових явищ.

Ці міркування підтверджуються тим, як саме радянська політична система в умовах Другої світової війни не тільки зуміла мобілізувати населення країни, а й згуртувала його в радянський народ. Проте набуття нової радянської суспільної зв'язності досить швидко почало загрожувати ієрархічному принципу існування радянської влади, що і пояснює післявоєнні реставраційні зусилля поновити сталінізм 30-х рр. з характерним закручуванням гвинтів державної машини, розхитаної війною, – нову хвилю чисток, розгортання русифікаційної кампанії та боротьбу проти «буржуазного націоналізму».

3.3. Від хрущовської «відлиги» до «перебудови»: накопичення дисфункцій політичної системи і розпад СРСР

Наступна хвиля модернізації увійшла в історію під назвою «відлига» і охопила зміни в зовнішній і внутрішній політиці. Причина полягала в тому, що командно-бюрократична система вибрала більшість внутрішніх ресурсів, а перерозподіл зовнішніх ресурсів загрожував початком третьої світової війни [39, с. 5]. Потрібно враховувати і те, що під час війни сформувалася нова суспільна зв'язність. Такі зміни, що відбулися поза межами ідеології, створили певний коридор можливих дій влади: або творення нових легальних інфраструктурних каналів, або пошук нових ворогів народу.

Сутністю модернізаційних імпульсів вкотре стало банальне бажання утриматися при владі після раптової смерті І.Сталіна. Заради цього необхідно було змінити не тільки ієрархію влади, а й конфігурацію партійно-державного механізму, де спостерігався фактичний диктат органів державної виконавчої

гілки та їх представників – Голови Радміну СРСР і двох перших заступників (Г. Маленкова, Л. Берії та В. Молотова).

Цікавим є те, що стратегію оновлення системи (з відмовою від репресивних заходів) запропонував Л. Берія. Ця концепція вміщувала практичні кроки з: 1) відновлення стосунків з Югославією (розірваних при І. Сталіні); 2) творення єдиної Німеччини; 3) закриття будов, де працювали засуджені; 4) призначення на посади національних республік представників корінних національностей; 5) створення національних армійських частин [39, с. 13].

Інший претендент на владу – Г. Маленков – також мав певні ініціативи з оптимізації політичної системи: 1) зменшення податкового тиску на селян; 2) зміна орієнтирів у внутрішній політиці; 3) поворот економіки «обличчям до людей»; 4) зміна співвідношення між легкою та важкою промисловістю; 5) розробка програм розвитку будівництва житла.

М. Хрущов, основний конкурент Л. Берії та Г. Маленкова, послідовно прибирав претендентів-спадкоємців. За його ініціативою проти Л. Берії було сфабриковано справу за звинуваченням у розколі партії, дискредитації керівників партії та злочинних махінаціях з метою захоплення влади, і Л. Берію розстріляли.

Сутнісною причиною відсторонення Г. Маленкова від влади стали його плани боротьби з партійною номенклатурою. На відміну від нього, М. Хрущов робив ставку саме на партноменклатуру як новий політичний клас. Це протистояння мало вигляд перерозподілу повноважень. Так, створення нової підструктури у ЦК (Загального відділу) означало перерозподіл функцій, раніше закріплених за канцелярією Президії ЦК КПРС (яку очолював Г. Маленков). Наступний крок − розподіл МВС на Міністерство внутрішніх справ та Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР. Протистояння закінчилося після січневого Пленуму ЦК КПРС (лютий 1955 р.), де Маленкова було звинувачено у причетності до фабрикування справи «ленінградських

лікарів». Г. Маленков сам написав заяву про відставку з поста Голови Ради Міністрів.

Пленум ЦК КПРС (вересень 1953 р.) фактично визнав крах сталінської колективізації: були анульовані податки колгоспів і самих колгоспників, піднято ціни по держпоставках. На цьому Пленумі вперше з критикою сталінської політики на селі виступив М. Хрущов, який визнав катастрофічний стан у сільському господарстві. На цю доповідь звернули увагу на Заході, і М. Хрущов «став практично першим радянським керівником, який використав зовнішній фактор для вирішення внутрішньополітичних проблем» [39, с. 24]. На результат протистояння конкурентів вплинув і геополітичний чинник: західні ЗМІ підіграли саме М. Хрущову (який продовжував розглядати Захід як зовнішнього ворога), а не Г. Маленкову, який почав виступати за «мирне співіснування».

Модернізаційні пропозиції М. Хрущова були продиктовані всією попередньою історією модернізації системи. За орієнтир осучаснення політичної системи було взято американський досвід, який втілився у проекті поширення індустріальних принципів виробництва на сільське господарство. Було вирішено цю практику випробувати на цілинних землях у Казахстані. Заради цього було мобілізовано молодь з усіх радянських республік.

Сама ідея викликала масовий ентузіазм і готовність молоді долати побутові труднощі заради великої мети. Але погана організація, відсутність відповідної підтримки молодих цілинників, нехтування науковими методами землекористування дали дуже короткочасний ефект від цих зусиль, який зберігався до 1957–1958 рр. Не можна оминути і демографічні складнощі – втрати чоловічого населення під час війни та зниження чисельності молоді.

У цьому контексті стає зрозумілим і факт передання Кримської області (19.02.1954), яка до цього входила до складу Російської СФР, до УРСР. На нашу думку, цей крок сприяв збільшенню зв’язності населення УРСР. Хоча не можна заперечувати те, що можливими мотивами цієї події стало обтяження в

подальшому моральною і політичною співвідповідальністю за злочин переселення кримських татар [187, с. 290] та інших народностей із Криму. А також катастрофічний стан народного господарства півострова.

Політична складова модернізаційного проекту М. Хрущова втілилася у розвіюванні культу І. Сталіна. Зазначимо, що ця тактика поєднувала два вектори. З одного боку, з початку 50-х рр. в системі ГУЛАГу (ГУВТТу – Головного управління виправно-трудових таборів) відбувалися повстання та страйки, які влада намагалася пригасити амністією вересня 1953 р. (за політичними, а не кримінальними справами). У 1954 р. розпочався процес перегляду політичних справ, заведених починаючи з 1934 р., для чого були створені центральні та місцеві комісії. Наприкінці 1955 р. створена комісія з вивчення матеріалів масових репресій членів і кандидатів у члени ЦК ВПК (б), обраних XVII з'їздом. Матеріали цієї комісії скали основу відомої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді партії (лютий 1956).

В історичній доповіді М. Хрущова (25.02.1956) аналізувалися риси культу особистості І. Сталіна: 1) підміна партії волею однієї особистості; 2) фізичне знищення політичних опонентів; уведення поняття «ворог народу», що звільнювало від необхідності доказів провини людини. Особливу увагу в доповіді було приділено подіям Великої Вітчизняної війни, де провали в перший період, ігнорування донесень розвідки, розгубленість і деморалізованість повністю покладалися на І. Сталіна.

Наслідки «розвінчування» культу особистості виявилися дещо неочікуваними. По-перше, загроза відсторонення від влади об'єднала партійну номенклатуру. По-друге, доклад поновив інтерес до джерел марксизму-ленінізму, що в подальшому зумовило появу дисидентів.

Проте лібералізація суспільних відносин: послаблення ідеологічного та політичного контролю і збільшення ваги національних представників у складі адміністративно-господарської структури республік на фоні збільшення годин національної мови у школах та вузах; розширення асортименту національних видань і видавничої продукції – мала руйнівні наслідки для системи. З'явилася

дисидентська субкультура, що, з одного боку, поєднала цінності західних демократій з ідеями революційно-демократичної думки, а з іншого – увібрала в себе радянські субкультури – інтелігентську, інтелектуальну, підприємницьку.

Дисидентство стало особливим типом непокори, що охоплювало різни типи поведінки: усвідомлене відмежування від політичної системи (перетворення на маргіналів); рух до повернення до джерел марксизму-ленінізму; активна антирадянська позиція. І. Лисяк-Рудницький у статті «Сучасна ситуація у Радянській Україні» зауважує, що дисиденти були переважно молодими людьми, народженими і вихованими у системі, їх основні ідеї поділялися на дві групи – загальнодемократичні гасла та питання специфічно-національного характеру [189, с. 83].

На нашу думку, дисидентський рух втілив інноваційний пошук нових комунікаційних каналів між соціумом і владою, оскільки був спробою подолання обмеженості наявної інфраструктури. На цю особливість вказував й І. Лисяк-Рудницький, акцентуючи на культурних бар'єрах, які важко долали навіть обдаровані особистості: йшлося про брак контактів із зовнішнім світом, недостатнє знання іноземних мов і обмежений доступ до нерадянських книг [188, с. 485].

Доклад щодо культу особистості мав і геополітичний резонанс, надавши привід звільнитися від надмірної опіки Радянського Союзу іншим країнам. У 1953 р. намітилося напруження у стосунках з Угорщиною, до якої радянський уряд висував претензії відносно змін пріоритетів в економіці (з урахуванням національних особливостей країни). Внаслідок внутріполітичних інтриг радянський уряд підтримав політичного діяча М. Ракоші, діяльність якого спричинила зростання незадоволення угорського населення.

У цей час у Польщі особливого розголосу набули Катинська справа та висвітлення теми пакту Молотова-Ріббентропа. У Познані (червень 1956 р.) на вулиці вийшли люди з вимогами «Свободи», «Хліба», «Бога», «Геть комунізм». Ці події ще більше дестабілізували ситуацію в Угорщині. На

радянсько-польському кордоні радянські війська були приведені у бойову готовність. Проте поляки зуміли використати карту політичної нестабільності собі на користь: в обмін на обіцянку не виходити з Варшавського договору виторгували обіцянку невтручання у внутрішні справи з боку СРСР.

Політичний виграш поляків також мав геополітичні наслідки: пожвавлення настроїв в Угорщині, де по всій країні розпочали заворушення студентів, які вимагали заборони викладання марксизму-ленінізму та відмови від репресивних методів. На мітингу в Будапештському політехнічному університеті (22.10.1956) були висунуті вимоги скликати з'їзд партії, зменшити податки на селянське господарство, усунути від влади сталіністів, розширити демократію, вернути до влади І. Надя. Поступово ситуація загострювалася, і угорський уряд звернувся до СРСР із проханням надати військову допомогу. Введення військ у країну соціалістичного табору створила прецедент вирішення конфлікту силою.

Скориставшись падінням авторитету СРСР як гегемона – світового керманича комуністичного табору, Китай спробував посісти місце лідера соціалістичного табору і запропонував власний проект оновлення радянської системи – концепцію мирного змагання «ста шкіл». Наростанню протистояння з Китаєм сприяв курс СРСР на зближення з Америкою, а це, у свою чергу, мало тривалі наслідки: послаблення позицій Москви і в СЕВ, і в організації Варшавського Договору. Так було розпочато автокаталітичний процес: Албанія встала на шлях самоізоляції; Румунія видавила за лояльну позицію економічні преференції; Угорщина, запропонувавши шлях національного примирення, послабила ідеологічний тиск; у Чехословаччині з'явилися внутріпартійні дисиденти; у Польщі відбулося посилення робочого незалежного руху.

Поновлення дружніх стосунків з Югославією і стало тим маркером, де сам лідер – СРСР – визнавав залежні політичні системи рівними. Діагноз зменшення геополітичної впливовості політичної системи підтверджується і

тим, що М. Хрущов став першим радянським керівником, який започаткував регулярні візити за кордон та дипломатичне обговорення актуальних проблем.

Знаковою стала поїздка до США (15.09.1959), оскільки визначила курс модернізації. Вкажемо, що у візиту були зацікавлені однаково як дві країни, так і лідери цих країн, що планували отримати політичні переваги від цієї події. Основними питаннями, що обговорювалися, стали: доля Берліну; пропозиції скорочення озброєння, введення мораторію на ядерні випробування, відновлення торгівельно-економічних стосунків із США.

Але революція на Кубі (1.01.1959), де до влади прийшов народний уряд на чолі з Ф. Кастро, створювала нову геополітичну реальність. США підтримали кубинських «контрас», а СРСР надав Кубі допомогу у вигляді військових консультантів і зброї. Надалі конфлікт набирав оберти через те, що американці мали ракетні бази на території Туреччини та Італії, а радянські ракети з Куби вражали будь-яку точку на території США. Подальша серія переговорів допомогла досягти компромісу: СРСР прибирає ракети з території Куби, а США беруть на себе зобов'язання не вторгатися на територію Куби і прибрати ракети з території Туреччини та Італії [378]. Позитивні наслідки цих подій – підписання «Договору про заборону випробувань у атмосфері, космосі та під водою», що став першим кроком до обмеження ядерної зброї (5.08.1963) та остаточно зафіксував скорочення зовнішньополітичної впливовості СРСР і неможливість виконувати роль гегемона соціалістичного табору.

Доказом того, що модернізація виступала засобом підкорення нового панівного прошарку − номенклатури, є той факт, що. Хрущов став поєднувати дві посади – Першого секретаря ЦК КПРС та голови уряду. Цій меті слугувало і передання частини законодавчих функцій з центру на республіканський рівень, так було передано керівництво органами юстиції з центру до республік і ліквідовано Міністерство юстиції СРСР. Законодавчі функції також передавалися на рівень республік, які отримали право ухвалювати власні кодекси – громадянські, кримінальні, процесуальні та право вирішувати питання обласного, крайового та адміністративно-територіального устрою. До

роботи Рад у всіх республіках стали заохочувати представників титульних націй.

Але прагнення контролювати номенклатуру не було здійснено. Спроба розділити ради (як і партійні органи) на промислові та сільські призвела до кількісного збільшення бюрократичного апарату. Не сприяло популярності й рішення від 22.01.1957 «Про покращення діяльності рад депутатів трудящих та посилення їх зв'язку з масами», за яким пропонувалося обговорювати кандидатів до влади на зборах робітників і колгоспників.

Саме політичним контекстом − необхідністю усунення політичних конкурентів і контролю над партійною номенклатурою – можна пояснити подальші модернізаційні заходи: 1) введення раднаргоспів (1957), що наносили удар по московській бюрократії; 2) заміну галузевого принципу керування на територіальний (формував прихильників серед національної партійної еліти). Дійсно, раднаргоспи наблизили керування до виробництва, але дроблення рівнів влади порушило управління виробництвом узагалі (руйнувався принцип ієрархічності, що призводило до ще більшої дисфункціональності). Для зменшення впливовості партійної номенклатури обласні парторганізації було поділено на промислові та господарські.

Діяльність М. Хрущова спричинила спротив правлячої еліти, яка вбачала у втраті місця в ієрархії загрозу власному існуванню. Тому Хрущов змушений був шукати підтримку серед технічної інтелігенції, що викликало невдоволення партійної номенклатури. Можна відзначити особливе негативне ставлення до Хрущова місцевої ланки партійної номенклатури, змушеної втілювати в життя фантастичні плани керівника держави. Останньою краплиною стало скорочення армії на 200 тис. осіб.

Певна лібералізація режиму відразу супроводжувалася нарощенням кризових явищ. Послаблення репресивного тиску поєднувалося з фактичним саботажем праці з боку селян, а зменшення обсягів виробництва продуктів харчування зумовило необхідність закупівлі зерна за кордоном. Через зайняття земельних площ посівами кукурудзи знизилася і продуктивність

тваринництва. Уповільнення темпів економіки спричинило підвищення цін на товари, виникли труднощі з продовольством (у 1962–1963 рр. в більшості міст країни фактично було введено продовольчі картки).

Розчарувавшись у власних очікуваннях, жителі країни почали відкрито вставати в опозицію. Підтвердженням цього став збройний розгін мирної демонстрації робочих у м. Новочеркаськ (1.06.1962). Практикою відрізання присадибних ділянок незадоволені були селяни, забороною тримати худобу – мешканці маленьких міст і селищ міського типу.

Проблеми створила і хронічна невідповідність освіти завданням модернізації. Випускники шкіл орієнтувалися на вищі навчальні заклади, тоді коли держава вимагала робочих рук. Стало очевидним, що середня школа не відповідає завданням наповнення підприємств відповідними кадрами, не виправдала себе і система заочних та вечірніх курсів. Намітилося падіння інтересу до гуманітарних галузей науки.

Погіршення освіти у 60–70 рр. пов’язувалося з тим, що радянська освіта (як інфраструктурний канал) перетворилася на бюрократичну будівлю, яка повністю відтворювала політичну ієрархію та спосіб її функціонування. Так, наукова кар’єра набагато легше складалася у середніх, але слухняних. Так само політичний режим заохочує безініціативних виконавців. Наукова бюрократія перетворюється на прошарок, який паразитує на науці, усуваючи всіх суперників.

Соціальна складова модернізаційної політики М. Хрущова характеризувалася: 1) скороченням коштів на армію та переспрямуванням цих засобів на соціальні програми; 2) будівництвом житла індустріальними методами на основі серійного виробництва; 3) збільшенням декретної відпустки по догляду за дитиною; 4) відміною оплати за освіту у вищих та середніх навчальних закладах; 5) оновленням пенсійного законодавства; 6) відміною податків на холостяків; 7) проведенням грошової реформи.

Модернізація здійснювалася під лозунгом «Догнати і перегнати Америку», що в ідеологічній площі оголошувалося як будівництво до 1981 р.

матеріально-технічної бази комунізму. поступове переростання соціалістичних відносин у комуністичні, виховання нової людини. У реальності зусилля зосереджувалися на будівництві системи комунікацій (доріг, телефонних станцій) і реалізації космічної програми.

Ставка на освоєння космосу може пояснити, чому за правління М. Хрущова перекіс у бік важкої промисловості збільшився до 75% в загальному бумі промислового виробництва [39, с. 123]. Космічні досягнення демонстрували індустріальну міцність країни. До того ж самі постаті перших космонавтів відповідали необхідній умові представляти простих радянських людей – бажано робітничого-селянського походження.

У наступний період (з 1965 по 1985 рр.), який увійшов в історію під назвою «застій», основною рисою стало усунення від влади неосталінської бюрократії та оформлення владного інституту колегіального прийняття рішень [395].

Організація політичного життя почала залежати від провідних бюрократичних каналів, що пронизували всю систему зверху донизу. Це означало принципову неможливість концентрації влади в руках окремого партійного діяча. Така ситуація склалася внаслідок розмежування інтересів привілейованого прошарку, на які верхівка була змушена зважати. Так, з одного боку, посилила позиції технічна інтелігенція, яка використовувала власну незамінність у наданні технічної підтримки для існування політичного режиму. З іншого боку, доводилося враховувати і критичний настрій творчої інтелігенції. Не можна оминути і виокремлення особливої групи інтересів номенклатури.

Отже, склалася ситуація нерівноважної стабільності, коли режим, зацікавлений у послугах інтелігенції, не давав їй свободи розвитку. Відбулося капсулювання радянської політичної еліти навкруги керівного ядра, яке складалося з людей похилого віку. Важливим є те, що бюрократичні структури також були зацікавлені в збереженні статус-кво і будь-якими засобами перекривали канали оновлення політичної еліти.

«Нерухомість» панівної верстви і трата інноваційних імпульсів спричинили «завмирання» радянського соціуму. Ознаки цього процесу проявилися в тому, що для підтримання певного рівня життєздатності система почала активно ввозити та запозичувати західні технології. Проте все це тільки поглиблювало ступінь деградації: наука відставала, будучи змушена адаптувати власне виробництво під стандарти завезених технологій.

Надмірні спроби видати бажане за дійсне зумовили вибудовування «паралельної системи», де ЗМІ переконували, що в країні більше збудовано, засвоєно, пошито та ін. Сама політична система поступово набувала дисфункціональних рис: втрата геополітичної впливовості, апатія соціуму як верхівка руйнації радянської ідентичності, тотальний дефіцит товарів. Навіть спроби оновити систему (наприклад, реформи Ю. Андропова) виявилися фантомними: суспільство робило вигляд, що працює, а влада робила вигляд, що керує.

На нашу думку, «застій» – це випадок «зависання» політичної системи внаслідок невдалої модернізації. Характерними стали поступові кардинальні зміни привілейованого прошарку − інтелігенції, ряди якої поповнилися представниками різних верств на підставі освіти.

Змінився склад правлячої верхівки, оскільки доступність освіти і відносна легкість отримання партійного квитка забезпечувало підстави для зайняття місця в партійній ієрархії, що створювало тиск на бюрократію. Відбувалося поступове заміщення в партійній ієрархії людей, що мали певні переконання, на бажаючих зробити кар'єру та отримати відповідний соціальний статус. Сформувався пласт нової привілейованої касти − номенклатури з ознаками «чужості» до всіх інших соціальних верств, оскільки кар'єризм, неприхований цинізм і аморальність стали невід'ємними рисами цього прошарку.

Зависання політичної системи означало поступову деградацію і політичної інфраструктури. Так, з кінця 70-х рр. занепад радянської освіти стає явним. Незважаючи на широку пропозицію і вільний доступ до навчальних

закладів, спостерігався відрив освіти від вимог життя. Це проявилося в ідеологічному перевантаженні та дисбалансі необхідних спеціальностей і престижних. Найбільш руйнівним стало панування архаїчного принципу просування ієрархічною драбиною – на підставі особистих знайомств, спільного походження та особистої відданості.

Загрожувала системі і поява неформальної мережі, яка вбирала в себе все «недозволене» системою – моду, музику, дозвілля. У певному розумінні неформальне середовище можна розглядати як системну спробу подолати стан зависання через створення різноманітного соціального життя у групах (на противагу державним), що охоплювали особисті та групові інтереси. Цей протилежний ідеологічним установам світ все більше і більше починав впливати на творення цінностей через формування моделей поведінки молоді.

«Перебудова» – остання спроба оновлення радянської системи, причиною якої виявилася неефективність системи, що відчувалася на всіх її рівнях – економічному, політичному, соціальному. Для СРСР фатальним стає здороження видобутку нафти і природного газу. Становище погіршується систематичним нераціональним використанням, розтринькуванням енергії радянською індустрією, некомпетентністю управлінського апарату і недисциплінованістю робітників. Отже, колишній СРСР відчував брак дешевої сировини, недостатність робочої сили, ірраціональність використання наявних ресурсів. Не останню роль у цьому відіграли економічні негаразди – постійний дефіцит товарів на тлі грошових накопичень.

Важливим стало те, що перебудова проводилася на фоні демографічного погіршення – алкоголізації, малої чисельності дітей у родинах, збільшення кількості розлучень, переважання урбанізованої частини над сільським населенням. Ускладнювала ситуацію і наявність напівмодернізованих прошарків – пролетаріату, що змушений був виживати ще за рахунок фізичної праці на присадибних ділянках, і напів-інтелігенції, що зберігала зв’язки з власним корінням (селом).

Перебудова − це модернізація через дозвіл правлячого прошарку засобами державного апарату. Рушійні сили – частина партійно-державної номенклатури та частина інтелігенції. Для цього періоду стало притаманним те, що трансформації відбувалися відповідно до очікувань на зміни у суспільстві. Це засвідчило важливі зрушення в самому домінуючому прошарку: 1) втрата домінування партійної бюрократії (вікове «вимивання» «селянських синків»); 2) посилення ролі та впливу творчої інтелігенції, яка впродовж двадцятиріччя активно критикувала радянський устрій.

У цій трансформаційній спробі можна виокремити декілька складових. Перша − «гласність», охоплювала прагнення повернути систему до дійсності через руйнування комунікаційної однобічності. Це драматичний пошук нової суспільної зв'язності через переосмислення історичного минулого, сподівання на знаходження інноваційних імпульсів в ознайомленні з тим, що приховувалося панівним прошарком.

Історична правда мала пояснити причини проблем і дати шанс на виправлення. Проте надії на набуття ефективності шляхом засвоєння історичних уроків виявилися марними: внаслідок оприлюднення «минулого партії» та злочинів номенклатури нетривалий ентузіазм щодо історії творення СРСР змінився черговим розривом суспільної зв'язності. Швидкість цього процесу можна пояснити штучністю радянської єдності, що тривалий час замінювала неодноразову руйнацію каналів соціальної довіри. Насправді суспільство потрапило у стан шоку, що надалі стало підставою для наступного соціального розриву за критерієм ставлення до минулого.

Друга складова − «прискорення» – обґрунтовувала реконструкцію самої системи. Але відсутність чіткої програми, туманність орієнтирів змін виявилися тими факторами, що відвернули прихильність і радянського суспільства, і панівного та привілейованого прошарків.

Третя, остання складова − «перебудова», метою якої стала мобілізація критичного потенціалу та ентузіазму інтелігенції на його спрямування на оновлення політичної системи. Проте виявилося, що критикувати та

створювати нове – не одне й те саме. Таким чином, «перебудова» М. Горбачова – це вектор на оновлення, де відсутність продуманої стратегії зумовила ситуативність усіх подальших кроків.

На нашу думку, важливим для розуміння сутності перебудови є врахування контексту цих зрушень: протистояння конкуруючих угруповань у верхівці, де основною підставою для розмежування стали вікові розбіжності, що й формували ставлення до влади. Так, для когорти ветеранів партії, що пройшли війну, радянська система була тим, що потребує збереження. Для молодого покоління радянська система набувала рис раритетності, що само по собі зумовлювало необхідність набуття нею більш сучасного вигляду.

У такому аспекті пошук підтримки з боку партійного апарату пояснює введення нових осіб у склад центральних керівних органів. Відбувався і зворотний процес: відсторонення від влади політичних опонентів. Так, поступово було звільнено з посад консервативні елементи (наприклад, з Політбюро – Г. Романова (1985), М. Тихонова (1985), В. Гришина (1986), А. Кураєва (1987), Г. Алієва (1987), А. Громико (1988), М. Соломєнцева(1989), В. Долгіх (1988)), на їх місце призначалися особи, що гарантували особисту відданість при наступному перерозподілі влади.

Було здійснено кроки на відмежування держави від партії, що надавало можливість вже засобами держави реформувати систему. На XIX партійній конференції (червень 1988) було висунуто проект конституційної реформи, який потім прийнято Верховною Радою СРСР (жовтень 1988). За цією реформою було встановлено дворівневу представницьку систему: з'їзд народних депутатів СРСР і Верховна Рада СРСР, яка обиралася з депутатів з'їзду та затверджувала пост президента СРСР. Подібні структурні зміни були спрямовані на виведення структур влади з-під партійного контролю (контролю Політбюро).

Консервативна частина партійної номенклатури опиралася реформам. Прикладом такого тиску на модернізаторів-реформаторів став лист Н. Андрєєвої «Не можу поступитися принципами», який міг бути

опублікованим тільки через дозвіл найвищих щаблів влади і, відтак, демонстрував відсутність єдності партійної номенклатури щодо трансформації системи [3].

Але очікуваного результату все це не дало, оскільки партійні представники виявилися неспроможними надати системі мобілізаційний імпульс. А введення нових персонажів призвело до традиційного результату – боротьби за владу. Можливістю помститися за переривання політичної партійної кар'єри (невисунення в члени Політбюро ЦК) скористався Б. Єльцин (колишній заступник М. Горбачова). Висунутий від радикальних реформаторів на пост Голови Верховної Ради РСФСР, Б. Єльцин почав підривати владу М. Горбачова та підтримувати вимоги суверенітету з боку радянських республік.

Надалі події нагадували складання доміно. Консервативна реакція втілилася у спробі відкочування до попереднього стану – путч 19.08.1991 (ДКНС, до складу якого ввійшли віце-президент СРСР Г. Янаєв, прем'єр-міністр В. Павлов, голова КДБ В. Крючков, міністр оборони Д. Язов, міністр внутрішніх справ Б. Пуго). Скориставшись перебуванням на відпочинку президента СРСР М. Горбачова, путчисти оголосили про намір ДКНС взяти владу і не допустити краху СРСР та ввели надзвичайний стан на 6 місяців (військовий контроль, комендантська година та цензура).

Проте заколотники не врахували силу очікувань на зміни, які згуртували суспільний спротив. Провал консервативного путчу послабив владні підстави М. Горбачова і прискорив розвал СРСР, що і було зафіксовано Біловезькою угодою (грудень 1991). Ці настрої Б. Єльцину вдалося використати у власних цілях, акумулювавши їх проти влади. Не останню роль відіграла і підтримка західних ЗМІ.

Демонтаж СРСР призвів до появи нових країн – з надзалежністю від транспортної інфраструктури, ресурсної бази; із завданнями з перерозподілу спадку СРСР в армії, конфліктними проблемами (наприклад, тягаря обслуговування ядерної зброї).

Просторовий розвал радянської системи супроводжувався і черговим розривом суспільної єдності. Не останню роль у подальшій корозії соціальної зв'язності відіграла інспірована Б. Єльциним департизація – заборона діяльності партійних організацій та їх комітетів на державних підприємствах і в установах.

Наслідками намагання оновити систему через переосмислення підстав для створення СРСР стало декларування права на самовизначення, що не могло не загострити національні почуття. Відмова від партійного моноліту означала й відмову від російського імперіалізму, засвідчивши ослаблення контролю над неруською периферією. Це дозволило місцевій периферійній еліті згуртуватися навкруги питань розподілу влади між центром і республікою та зафіксувати нові владні повноваження. Перебудова з її послабленням тиску силових структур призвела до виявлення етнічних проблем, які раніше замовчувалися: староруський націоналізм (який засновувався на неприязні до неруських народів-утриманців); переважання в етнічному плані неруських над руськими та ін. [131, с. 281, 282, 283]. В Україні відбувся II з'їзд Руху (25.10.90), який оголосив вектор боротьби за незалежність і вибудовування демократичної республіки.

Період перебудови відзначився і спробами реформувати економіку радянської системи. Основними напрямами стали зменшення навантаження на державу через скорочення обсягів державної дотації і збільшення самостійності підприємств засобами встановлення ціни виробника.

Нововведення зумовили згуртування та об'єднання бюрократії навкруги спільних інтересів і швидко перетворили її на нового власника. Бюрократія переводила державну власність у приватну, використовуючи зв'язки, службове становище, що в поєднанні забезпечувало доступ до інформації (надаючи перевагу в участі в тендерах та отриманні пільгових відсотків у новоутворених державних банках).

У цьому випадку можна говорити про включення самокаталізаційного процесу: нові умови функціонування виробничої сфери спричинили зростання

цін, зменшення наповнення бюджетної сфери і відразу відобразилися в погіршенні традиційно дотаційних сфер – освіти, медицини та соціальних послуг.

Затвердження приватної власності і стало початком саморуйнування радянської системи. Так, 19.11.1986 законом було легалізовано приватну діяльність на виробництво товарів та послуг. Розпочалася ера розвитку кооперативного сектора, що мало досить неоднозначні наслідки: повернення до кустарного виробництва з низькою якістю; використовування кредитних програм під гарантію держави з переведенням коштів у тіньовий сектор.

Ці нововведення обернулися втратами для більшості населення: 1) зменшенням доходів та купівельної спроможності; 2) зниженням рівня пенсійного забезпечення; 3) втратою попередніх накопичень; 4) затримкою виплат пенсій, заробітної платні; 5) появою безробіття; 6) погіршенням харчування; 7) втратами у праві на відпочинок; 8) занепадом освіти; 9) появою дитячої безпритульності; 10) деградацією житлового та комунального господарства [268].

Це змінювало і сферу свідомості, де послаблення тиску держави поширювало споживацькі настрої, асоціальні типи поведінки, і відтак швидке соціальне розмежування вкотре розривало соціальну тканину.

Невдача модернізаційного проекту проявилася у факті зменшення впливовості політичної системи на геополітичне середовище, оскільки відбулося згортання присутності військового контингенту в Афганістані; через зниження ціни на нафту збільшилася залежність від західних кредитів, поставок техніки і технологій; країни-буфери соціалістичного табору змінили ідеологічну орієнтацію.

Перехід до гострої фази ознаменувався: 1) створенням надмірної кількості демократичних інституцій (зокрема, партій); 2) невідповідністю економічних зрушень політичним трансформаціям (приналежність їх до різного часу в найсучасніший політичній – та періоду дикого розподільчого

капіталізму в економічній сфері); 3) розформатування внутрішнього простору СРСР на частини – з приналежністю до різних типів цивілізацій

Висновки до третього розділу

1. В результаті ретроспективного аналізу модернізацій держав, до складу яких у різні часи входила Україна було з'ясовано, що модернізація Російської імперії, яка розпочалася у вигляді реформи «зверху», була відповіддю правлячого прошарку на поразку в Кримській війні.

Основним результатом цієї модернізаційної спроби стало вибудовування освітнього інфраструктурного каналу індустріальної доби.

Непослідовність владних кроків спричинила маргіналізацію цілого прошарку освіченої молоді (псевдо-інтелігенція за Р. Даніелсом), який, у свою чергу, створив ідеологію зламу системи. Руйнації соціальної зв'язності сприяла і тактика правлячого класу щодо налаштування різних верств населення одна проти одної з використанням широкої палітри дій – від прихованих впливів до відкритої підтримки насилля.

Особливістю політичної імперської системи була подвійна розірваність між елітою та соціумом. Якщо перший розрив є суто соціальним, пов'язаним із відчуженням між владою та соціумом, то другий − історичний, що має часовий вияв, коли одночасно суспільні прошарки знаходяться в різних формаціях (феодалізм, капіталізм), і просторовий − у вигляді боротьби між Заходом і Сходом.

На основі узагальнення наявних публікацій та історичних джерел доведено, що капсулювання політичної еліти зумовили: 1) корупційний стан і протистояння царських урядів із Думою; 2) функціональні зміни силових політичних інститутів (наприклад, діяльність Таємної поліції, що санкціонувала терор проти державних посадовців); 3) характер насилля (репресивні заходи проводили професійні, спеціально навчені військові, діяли спеціальні військово-польові суди).

Прагнення політичної еліти подолати кризове підґрунтя за рахунок Першої світової війни призвело до нетривалого поєднання соціуму та еліти з метою протистояння зовнішньому ворогу, проте війна прискорила переведення кризового процесу в гостру фазу 1917 р. з наступною втратою геополітичної суб'єктності та розвалу імперії.

Узагальнено специфічні відмінності тогочасної України від інших складових російської імперської політичної системи, а саме: 1) відсутність політичної еліти як суб'єкта політичного процесу (І. Лисяк-Рудницький); 2) наявність інтелігенції як замінника політичної еліти (В. Липинський); 3) розриви зв'язності соціуму: між містом і селом; русифікованим міським населенням та україномовним селянством; інтелігенцією та елітою (М. Грушевський, С. Махун, В. Липинський).

Було констатовано, що постмодернізаційна фаза позначилася на міграції з України вестернізованих класів, зведенні суспільного різноманіття до «своїх» та «ворогів» з відкриттям соціальних ліфтів для кар'єри партійних чиновників, військових, що вийшли з робітничо-селянського середовища. На цих підставах було сформовано новий правлячий клас, що виріс із сегмента псевдо-інтелігенції, з притаманним низьким освітнім рівнем і виконавчим складом мислення.

Отже, модернізаційна хвиля, розпочата в 60-ті рр. XIX ст. у 20-х. рр. XX ст., закінчилася демонтажем імперії, громадянською війною, руйнацією національної державності в Україні та ознаменувалася створенням СРСР, який поновив імперський стиль керування, тяжів до владного насилля та втаємничення прийняття рішень, безжально використовував демографічну надлишковість (особливо селянство).

2. Сталінська модернізація − це модернізацій проект, де творення індустріального виробництва було використано для: 1) усунення конкуренції серед політичної еліти; 2) укріплення позицій партійної номенклатури; 3) легітимізації посилення ролі держави та державного насилля.

Фактор «зовнішньої загрози» було використано як виправдання необхідності прискорення модернізації, що розумілася подоланням індустріальної та військової відсталості країни від Заходу. Репресивні заходи влади були спрямовані на розрив традиційних соціальних зв'язків для творення нової соціальної спільноти – «радянського народу». Було створено штучну політичну інфраструктуру (ЗМІ, кіно, література, освіта), яка формувала цінності нереального «радянського світу» та транслювала їх на соціум. Проте це збільшило вагу інших комунікаційних каналів – особистих знайомств, освіти, спільного походження.

Нова радянська еліта формувалася через фізичне знищення представників покоління (яке пам'ятало попередню конфігурацію політичної системи) та інкорпорування нижчих верств населення у владні прошарки. З часом радянська еліта спресовується в окремий (відносно закритий) прошарок із власним неписаним кодексом поведінки, подвійною мораллю і дозованим (залежно від посади) доступом до правдивої інформації.

Модернізаційні наслідки сталінського проекту для території України втілилися у: 1) політиці «коренізації» – залучення до роботи на відповідальних посадах фахівців домінуючої етнічної групи; 2) голодоморі як засобі руйнації традиційної зв'язності селянства, заміни українців етнічними росіянами та поштовх до міграції у міста (М. Івницький, Ю. Шаповал).

Постмодернізаційний час цього проекту − Друга світова війна і початок «холодної» війни − продемонстрував, що подібні системи мають мобілізаційний ресурс і можуть успішно долати геополітичні загрози, але умовою відтворення партійно-державної влади ставала вагомість у суспільстві сегмента маргінальних груп: ув'язнених, що становили основу робочого ресурсу для вибудовування «досягнень соціалізму»; депортованих осіб; безправних селян.

3. Сутністю модернізаційної реформи М. Хрущова була спроба змінити структуру владної верхівки через утворення колегіальної системи з елементами балансування, яка не дозволяла одноосібно ухвалювати рішення.

Ідеологічною складовою цього модернізаційного проекту став лозунг «догнати та перегнати Америку», що супроводжувався прагненням освоїти внутрішні простори країни.

Успішність цієї модернізаційної реформи залежала від: 1) стану демографічного ресурсу, виснаженого нещодавньою війною; 2) занепаду радянської школи, що проявилися в невідповідності освітніх навичок реаліям життя; 3) появи внутріпартійної опозиції, дисидентів; 4) окремих інтересів номенклатури та наближеної обслуги; 5) збільшення політичної ваги кваліфікованої інтелігенції.

Постмодернізаційний період цієї хвилі (правління Л. Брежнєва) розгортався згідно з логікою сценарію спрощення («застою»), з відповідним капсулюванням політичної еліти; поступовим занепадом освіти та науки; деградацією суспільства та втратою інноваційності системи.

Період «перебудови» − це час модернізаційної реформи, спричиненої нарощенням розбіжності між різними поколіннями правлячого прошарку. Рушійними силами цього етапу модернізації виступили частина партійно-державної номенклатури та частина інтелігенції. Ця модернізаційна хвиля характеризувалася: адміністративним способом здійснення політичних та економічних реформ та поглибленням розколу між владою і суспільством. Перебудова проводилася на фоні демографічного погіршення – алкоголізації, малої чисельності дітей у родинах, розлучень, переважання урбанізованої частини над сільським населенням. Ускладнювала ситуацію і наявність напівмодернізованих прошарків – пролетаріату, змушеного виживати ще й за рахунок фізичної праці на присадибних ділянках, і напів-інтелігенції, що зберігала зв’язки з власним корінням (селом).

Специфіка цієї модернізаційної реформи проявилася в тому, що трансформації відбувалися відповідно до очікувань на зміни в суспільстві. Це засвідчило важливі зрушення в самому домінуючому прошарку: 1) втрата домінування партійної бюрократії (вікове «вимивання» «селянських синків»);

2) посилення ролі та впливу творчої інтелігенції, яка впродовж двадцятиріччя активно критикувала радянський устрій.

Розділ 4
КРИЗОВИЙ СИНДРОМ МОДЕРНІЗАЦІЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

4.1. Стагнація політичної системи в умовах переходу від авторитаризму до демократії

З'ясування особливостей системних кризових явищ періоду незалежної України (в рамках запропонованої моделі «кризового синдрому модернізації») вимагає, перш за все, зосередження уваги на якості нової політичної еліти. В українській політичній науці це знаходить підтвердження − зокрема у визнанні того, що формування політичної еліти є вузловою точкою, яка отримує особливого значення в перехідні періоди, коли руйнуються старі уявлення та цінності й формуються нові [224]. Проте набуває підтримки й думка, що правляча еліта є величиною непостійною, але водночас і такою, що «утримує в собі потужну субстанціональну константу» [148, с. 107].

Щодо складу української політичної еліти, то думки науковців суттєво різняться. Так, Ф. Рудич розподіляє український правлячий прошарок на пострадянських представників (колишні партійні, профспілкові, комсомольські функціонери) та національно налаштовані верстви [319, с. 4]. В. Литвин виокремлює в політичній еліті три генерації: представників попередньої партійно-державної номенклатури (найбільш численна група); шестидесятників і лідерів дисидентського підпілля; рекрутів із представницьких і виконавчих органів на місцях, об'єднаних прагненням вижити самим, бідністю та фінансовою залежністю на тлі абсолютної не підзвітності [192, с. 394−395].

Іноді характеризують якості української політичної еліти залежно від етапу її еволюції. Так, зазначається, що в перше десятиріччя незалежності в Україні політична еліта складалася з: 1) «протоеліти» (лідери громадських

організацій, парламентських груп, урядовці, лідери промислово-фінансових груп, банків); 2) «псевдоеліти» (частина депутатів, випадкові в політиці особи, ватажки злочинних угруповань); 3) «пост-еліти» (частина старої еліти, що зберігає свої позиції в рудиментарних суспільних інститутах, лідери старих, одержавлених профспілок, лідери старих жіночих, ветеранських, дитячих організацій, ДТСААФ, винахідників тощо); 4) усталеної еліти (вчені, митці, відомі журналісти, лікарі, вчителі, тобто ті, чий громадський авторитет залишається високим незалежно від суспільних змін) [397].

Друге десятиріччя формування української політичної еліти пов'язують із розбудовою приватновласницьких відносин – переведенням державної власності у приватну, збільшенням впливу бізнесових кіл на політичному просторі, коли «зверху соціальної піраміди опинилися нові буржуа, що отримали свої статки неправедним шляхом, завдячуючи краху держави» [346, с. 94]. Це розставило нові акценти у визначенні пріоритетів панівного класу, де основним питанням стало набуття легітимності влади через отримання гарантій захисту приватної власності та «публічний аналіз результатів та наслідків уже здійсненої приватизації» [193].

Найчастіше формування української політичної еліти розглядається як залежне від фактору системної спадковості. Зауважимо, що аспект еволюції радянської політичної еліти в сучасний панівний прошарок посідає значне місце в дослідженнях політичної науки пострадянського простору (наприклад, С. Барзілов, Ю. Буртін, М. Восленський, Є. Гімпельсон, Т. Коржихіна, О. Криштановська, В. Фесенко, та ін.) [12, 32, 58, 65, 144, 158, 260, 366]. Радянська політична еліта розглядається як специфічна управлінська ієрархія (номенклатура) з характерними рисами – повною підконтрольністю, відсутністю конкуренції в правлячій еліті та зворотного зв'язку із суспільством [13, с. 6, 16].

Поряд із цим існує припущення, що номенклатура – це окремий прошарок у політичній еліті, що відрізняється: 1) монолітністю (приналежністю до КПРС); 2) ієрархічністю; 3) відсутністю самовідтворення;

4) географічною мобільністю; 5) внутрішньою ротацією; 6) системою привілеїв [158, с. 52−53]. Поширеним є й визначення М. Джиласа, згідно з яким номенклатура – це панівний клас партійної бюрократії, що переродився у новий клас власників державної власності [99].

На нашу думку, радянська політична еліта мала особливий тип єдності, що сформувався внаслідок того, що доступ до цього політичного прошарку передбачав проходження спеціальних фільтрів – формальних (рекомендації та затвердження партійних комітетів) і неформальних (особистісні гарантії). Історія радянської політичної еліти засвідчує, що набута єдність не в останню чергу стала причиною репресій 30-х рр. XX ст. Надалі процедура відбору тільки ускладнювалася: важливу роль у підборі кадрів відігравав КДБ, що відсіював людей з ознаками будь-якої ненадійності для режиму. Наслідком стала поява типу людини із цинічним світоглядом, готової на все заради збереження життя та власної кар'єри, але водночас повністю керованої начальством [73].

З часом відбір став умовою існування політичного класу, перетворившись на підґрунтя для «кодексу честі» – неписаних правил поведінки: допомагати будь-що «своїм» і утаємничувати важливу інформацію від інших. Це пояснює, чому деякі спроби зробити відбір до номенклатурних посад публічним сприймалися як загроза. Наприклад, пропозиція в новому статуті КПРС (жовтень 1961), що передбачала систематичне оновлення партійних органів (від Президії ЦК КПРС до первинної організації), спричинила захисну реакцію номенклатури – кількісне збільшення через включення господарської еліти (виробничників, «червоних директорів»).

«Кодекс» став об'єднувальним фактором і для поповнення з: 1) представників спеціального обслуговування, у функції яких входило надання сервісу та комфорту, недоступного радянському соціуму; 2) спекулянтів, що перепродавали товари, куплені з-під прилавку [196, с. 52]. У період застою номенклатурні канали розширилися на підставах протекціонізму та кумівства. Сформувались основні чинники єдності

радянського панівного класу: закритий відбір; практично довічне прикріплення; натуральний характер оплати (спецпайки); привілеї (доступність житла, соціальних благ (відпочинок, закордонні поїздки); втаємничення від суспільства обсягу повноважень чиновників; відсутність контролю з боку суспільства.

На цій основі поступово складався бюрократичний ринок, де послуги обмінювалися на доступ до влади [221, с. 31]. Цей ринок перетворився на «тінь» системи, що вбирала в себе все заборонене (ідеологією та законами), де джерелом існування ставали послуги, а суспільна вага людини визначалася корисністю знайомства з нею та колом її спілкування [137]. Поступово ця соціальна верхівка (що складалася з робітників торгівлі та кримінальних авторитетів) доповнила номенклатурний клас [13, с. 62, 63].

Усе це разом зумовило внутрішню конфліктність радянської політичної еліти. З одного боку, існувала ієрархія, що нагадувала середньовічну, де наближеність до суверена надає право контролю над простором, а спільна ідеологія (віра) упорядковує час, розділяючи на минуле, сучасне та майбутнє (з його пріоритетністю). З іншого боку, входження до номенклатурного прошарку керівників виробництва вносить елементи індустріальної доби, де місце в ієрархії може бути зайнятим на основі освіти та професійних навичок. Вкраплення в цей прошарок обслуги та її вага засвідчують впливовість ринкових відносин. Присутність представників кримінального світу вказує на архаїчні риси – переважання сили над освітою та багатством.

Ці обставини вплинули на основну характеристику номенклатури: першочерговість «приналежності» (на підставі знайомства, спільного походження) до певного високопосадовця, просування якого владними щаблями означало автоматичні кар’єрні зсуви його прибічників і другорядність ідеологічних гасел. Поступово виокремилася і тенденція передання у спадок існуючих привілеїв через доступ до привілейованої освіти, зайняття посад із перспективою подальшого кар’єрного зростання. Це розпочало процес «відокремлення» радянського правлячого класу, з

притаманним йому набуттям рис чужості, власній політичній системі. Іншими словами, «відчуження» від власного соціуму стало умовою спадковості елітних привілеїв.

Подальші (перебудовні) трансформації радянської політичної еліти виявилися залежними від переведення державної власності у приватну («номенклатурна приватизація»), де партійні, комсомольські діячі разом із державними чиновниками мали преференції в розподілі власності. За влучним висловлюванням А. Буніча, «зміни радянської номенклатури втілилися в набутті суб'єктності для безсуб'єктної державної власності» [29].

Відтак основою елітарної зв'язності стало привласнення державного майна, що відбувалося за умови дозволу номенклатури. Так, першими власниками ставали керівники держаного підприємства, а робітники тільки отримували акції. Надалі приватні підприємства, очолювані представниками номенклатури, отримували державну допомогу у вигляді гарантій перед банками, дозволи на зовнішньоекономічну діяльність, полегшення у відкритті бізнесу та ін. [342, с. 52−59]. Отже, другою підставою для елітарної зв'язності ставала підтримка держави як умова розвитку бізнесу.

Знаковою подією для перетворення української радянської політичної еліти стало прийняття «Декларації про суверенітет Росії» (12.06.1990), яка оголосила верховенство Конституції та законів РСФСР, що на практиці означало заперечення союзного законодавства та фактичне підпорядкування союзної державної власності новому геополітичному суб'єкту – Росії. Так, майбутнє українського радянського правлячого прошарку почало визначатися конфігураціями гри між двома значними геополітичними центрами – «Заходом» та Росією.

Зазначимо, що як узагальнений геополітичний гравець «Захід» (ЄС та США) втілює образ лідера технологічного прогресу, але геополітичні інтереси ЄС та США відносно України від самого початку дещо відрізнялися. Так, для ЄС пріоритетами були і є: 1) політична стабільність в Україні як запорука нормального функціонування газотранспортної системи, ядерної енергетики;

2) контрольованість міграційного потоку; 3) доступ до внутрішнього ринку та контроль за ним. Отже, геополітичні інтереси зосереджуються навкруги недопущення посилення Росії через набуття політичного контролю над Україною. Це пояснює подвійність позиції: з одного боку − спрямовування й тиск щодо вступу до ЄС, з іншого − нескінченність умов, які має виконати країна.

Для США Україна переважно є точкою тиску на Росію, яка в американській геополітичній стратегії отримує статус небезпечного гравця, оскільки Китай у випадку об'єднання з Росією здатен утворити новий геополітичний полюс і змінити світову конфігурацію. Водночас США зацікавлені в утриманні статус-кво в регіоні. Так або інакше Україна після зламу СРСР опинилася в фокусі західної прискіпливої уваги та постійного втручання у суверенні справи, що надало підстав П. Толочку зауважити, що після перебудови «ми набули нового старшого брата, який намагається позбавити нас суверенного права на цивілізаційну ідентичність» [346, с. 133].

Перетворення України із суб'єкта на об'єкт геополітичної гри відобразилося в тактиці пострадянської політичної еліти, яка заради посилення власної позиції почала шукати позасистемну підтримку. Це проявилося в тому, що представники країни легко йшли на однобічні поступки іншим геополітичним гравцям без будь-яких попередніх домовленостей.

Показовою є однобічна відмова від ядерної зброї. Зазначимо, що ключові тогочасні гравці – США (як країна, на яку була спрямована зброя) та Росія (як країна, на яку вона може бути спрямована) – були зацікавлені в без'ядерному статусі України. Але принциповою стала самостійна відмова української держави від ядерного статусу, що документально підтверджувалося Декларацією про державний суверенітет України (16.07.1990). І тільки 16.11.1994 Україна приєднується до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум) в обмін на гарантії безпеки та виключення будь-якої форми агресії або тиску від найбільших ядерних держав.

Стратегія Російської Федерації (надалі – РФ) відносно України була іншою. Так, перше десятиріччя міжнародної взаємодії між Росією та Україною пройшло в боротьбі за ті самі ринки збуту, з тим самим асортиментом і якістю, але зі значними перевагами Росії через монополію на енергетичні ресурси. Відповідь української радянської номенклатури була адекватною – у вигляді підпорядкування Військових Сил та Чорноморського флоту, що знаходилися на її території (13.12.1991). Принциповим було те, що це суперечило домовленостям у Біловезьку (8.12.1991) про спільний військово-стратегічний простір.

Оскільки «перебудова» не виконала роль суспільного клапана для випущення пари незадоволення, не віднайшла нових виробничих резервів і безкоштовного ентузіазму, це зумовило втручання центральної партійної влади в периферійні справи. В той самий час українська номенклатура активно шукала ідеї, які б дозволили легітимізувати децентралізацію влади.

Внесок у вирішення цього завдання вніс націоналістичний рух. Історія появи Руху в Україні, в умовах цензури та тотального контролю з боку ЦК КПУ, засвідчує принципову зацікавленість і дозвіл на це партійної української верхівки. Те, що Рух відразу почали сприймати як альтернативний проект партії, вказує, наскільки серйозним було розмежування в самому правлячому класі щодо визнання необхідності оновлення.

Існування таємних домовленостей між керівництвом Руху та ЦК КПУ доведено багатьма дослідниками [74, с. 18]. Показовими були вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР, коли створювалися окружні виборчі комісії, яким надавали право відбирати кандидатів для виборів в округах. Ці обставини пояснюють потрапляння до Руху і комуністів, що не зробили кар’єру, і маргінальних представників української інтелігенції [74, с. 40].

Швидка динаміка перетворення Руху з широкомасштабного суспільного явища на множину партійних організацій засвідчила переростання політичних вимог представників руху за межі дозволеного – радикалізацію поглядів і різноспрямованість ідей, ідеалів і цілей його членів. Так, 21.10.1989 відбулися

установчі збори Української національної партії. У липні 1989р. у м. Харків було утворено Спілку української молоді (СУМ), 19.08.1989 Львівська обласна організація Руху утворила Спілку незалежної української молоді (СНУМ), а у грудні відбувся Установчий з'їзд Української студентської спілки (УСС). 28–29.10.1989 створено Партію «зелених». 18.10.1989 – відбулася нарада представників 43 громадських організацій України. 6.06.1990 – створено Демократичну партію України. 21.01.1990 – відбулася Всесоюзна конференція партійних клубів і парторганізацій. У цей самий час у межах КПРС утворено об'єднання «Демократична платформа в КПРС». 24–25.03.1990 відбулася конференція прихильників «Демплатформи в КПУ». Квітень 1990 – Установчі збори об'єднання «Державна самостійність України» та Української республіканської партії (Львів). 30.04–27.05.1990 – Установчий з'їзд об'єднаної соціал-демократичної партії України (Київ). 9.06.1990 – Установчий з'їзд селянської партії. 23–24.09.1990 – з'їзд Народної партії України (Дніпропетровськ).

Процес перетворення Руху на низку партій у реальності виявився руйнівним для цієї громадсько-політичної структури. Точкою неповернення в «розтягуванні Руху під лідерів» став відкритий лист «До членів Руху та всіх громадян України» (8.03.1990), що легітимізував цей процес. Одночасно КПУ (опонент КПРС) розпочала активно діяти проти Руху. Причина цього – спроби силою утримати національну периферію в складі СРСР. Це неминуче радикалізувало погляди комуністів республіки, що почали активно боротися за владу, і тут вчорашній засіб легітимізації – Рух – виявився непотрібним.

У протистоянні Рух – КПУ виграла остання, оскільки розпад Руху на партії відображав амбіції лідерів, а не потреби соціуму. Руйнівність цієї тенденції найяскравіше проявилася у виборах Президента Україні 1991 р., коли проти основного кандидата від Руху виступили не тільки комуністи, а й інші лідери Руху (проти В. Чорновола агітували Д. Павличко та М. Горинь). Організація Руху підтримала непрохідних претендентів на посаду президента (наприклад, Л. Лук'яненка, який не став знімати власну кандидатуру на

користь В. Чорновола, мотивуючи тим, що партійна організація висловилася проти цього).

Вибори до Верховної ради 1993 р. відзначилися протидією рухівським кандидатам у депутати: відмова окружної комісій приймати документи через шрифт поданих документів; неврахування голосів; використання державних силових інститутів заради просунення потрібних кандидатів. Наприклад, Л. Скорик подала скаргу до ЦВК і Прокуратури проти рухівського кандидата, що її переміг [74, с. 243].

Політичний досвід 90-х рр. в Україні – це зміна урядів за відсутності в парламенті стійкої більшості, перетворення затвердження тієї чи іншої програми уряду на шантаж для збереження привілеїв. На думку Є. Перегуди, творення атрибутів незалежної України супроводжувалося двома протилежними тенденціями: з одного боку, відбувалася консолідація управлінського класу через нову систему власності на засоби виробництва, з іншого – вибудовувалася вертикаль органів влади, яка суперечила законам, що приймалася [250, с. 623].

Наслідки: бюджет наповнюється шляхом продажу державних підприємств; скорочується сфера виробництва; не отримує грошей бюджетна сфера; військово-промисловий комплекс деградує. Дисфункціональність держави доповнюється розквітом тіньової економіки: завезення імпортних товарів надає надприбутки і автоматично призводить до банкрутства вітчизняного виробництва. Чиновництво швидко перетворюється на касту, що живе за рахунок хабарництва. Формується специфічна українська корупція, коли за виконання законів теж беруть гроші.

Трансформація радянського панівного класу зумовила диференціацію та радикалізацію ідеологічних поглядів (що стала підставою для багатопартійності) та просторове розмежування (між центральною та регіональною номенклатурою). Особливістю цих стосунків була претензія на територіальний контроль з боку Росії. Так, повернення кримських татар на фоні пожвавлення руху російського населення сприяло тому, що 1,6 млн.

мешканців Криму організували проведення референдуму, на якому 93% кримчан висловилися за відновлення автономного статусу Криму (січень 1991).

У травні 1992 р. Верховна Рада Криму ухвалила Конституцію, у якій проголошувалася незалежність півострова. Парламент України скасував це рішення, яке суперечило Основному закону України. Одночасно Верховна Рада РФ прийняла постанову про фактичне відторгнення Севастополя і заявила про свої права на Чорноморський флот (далі – ЧФ), що значно загострило російсько-українські відносини. Лише підтримка України з боку ООН, західних держав, виважена політика Президента Л. Кравчука, який на початку вересня 1993 р. зустрівся в Лівадії з президентом Росії Б. Єльциним, привели до нормалізації російсько-українських відносин.

У кінці травня 1997 р. було підписано міждержавний «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ». Одночасно сторони уклали угоду про поділ ЧФ, а також умови тимчасового (до 2017 р.) перебування російського ЧФ на території України.

Показовим став і російсько-український конфлікт навкруги острова Тузла. Так, 29.09.2003 року за вказівкою губернатора Краснодарського краю О. Ткачова розпочалося будівництво дамби від Таманського півострова вбік Керчі до острова Тузла. Причина конфлікту: між Тузлою та кримським узбережжям пролягає єдиний глибоководний хід із Чорного в Азовське море – Керч-Єнікальський канал. Завершення робіт на дамбі дало б Росії привід заявити претензії на колишній острів і закріпило б спільний статус каналу [122]. У грудні 2003 р. В. Путін і Л. Кучма підписали Договір про співпрацю у використанні Азовського моря і Керченської протоки.

Важливим стало й те, що після руйнації СРСР РФ починає розглядати Україну не як самостійного гравця, а як підконтрольну територію з політичною елітою, що залежить від російських енергетичних ресурсів.

Поступово оформлюються нові підстави для єдності української політичної еліти, серед яких найважливішим є допуск до власності за умови

дозволу радянського номенклатурного прошарку отримати державну власність тим, хто до нього не належить. Виокремлюється група молодих (за віком) багатіїв, що самі безпосередньо партійних і державних посад не займали. Так, В. Ющенку шлях до великої політики було відкрито В. Гетьманом, який з 1975 по 1987 рр. працював заступником голови Держкомітету України з цін, а з 1987 р. очолював Український республіканський Агропромбанк, з 1990 р. – акціонерний комерційний агропромисловий банк «Україна».

Не є винятком і шлях до влади Ю. Тимошенко. Перші бізнесові успіхи прийшли з молодіжним підприємством «Термінал» (серія відеосалонів м. Дніпропетровська) [195]. У 1991 р. сім'я Тимошенків створила корпорацію «Український бензин», що стала монополістом на обласному ринку, а це також вимагало приналежності до номенклатурного прошарку. Подальша кар'єра Ю. Тимошенко тільки підтверджує вказане правило: у 1995–1997 рр. вона стає президентом промислово-фінансової корпорації «Єдині енергетичні системи України», створеної за підтримки прем'єр-міністра України П. Лазаренка. Корпорація постачала газ у 7 областей України і мала монополію на торгівлю газом із Росією.

Потрібно враховувати і те, що українська політична еліта складалася на тлі деградаційних процесів, де «територіальність стала одним із перших структуротвірних початків самоорганізації» [398]. Фактор територіального походження в поєднанні зі спільною історією отримання власності знецінював підстави для номенклатурної єдності, що й призвело до конкуренції політико-економічних корпорацій, які почергово приходять до влади і вибудовують власну державу без будь-якого принципу спадковості, але обов'язково з визначеною провінційністю (дніпропетровською, донецькою та галицькою) [346, с. 57].

Зазвичай це явище розглядають як похідне від процесу «криміналізації» владного прошарку, зумовленого необхідністю захисту новоутвореної приватної власності. На нашу думку, виокремлення серед дезорієнтованого соціуму певних угруповань, які зуміли конвертувати власну організованість у

приватну власність, могло відбутися тільки за умови підтримки державних структур. Це пояснює, чому бізнес почали на рівних контролювати як учорашні «зеки», так і представники спортивних організацій. Характерним було те, що ці угрупування могли бути як лояльними, так і нелояльними до радянської влади. Останній чинник певною мірою пояснює те, чому зв'язок між радянською номенклатурою та деякими сучасними бізнесменами не є таким явним, але він існує. (Наприклад, бізнес В. Януковича виріс із кримінального через використання державних дотацій на видобуток вугілля, що значно здешевлювало український продукт порівняно з російським, а вивіз за кордон вугілля ставав вигідним через повернення ПДВ). У подальшому контроль бізнесових структур поступово перемістився до силових органів влади.

Надалі спостерігається процес творення структур для збереження власності та консолідація олігархічної верхівки (як номенклатурного, так і кримінального походження). Отже, поняття «клан» досить поверхово відображає українську дійсність, де перерозподіл державної власності та легалізація тіньової економіки визначили два основні канали поповнення української політичної еліти залежно від способу отримання приватної власності. Це визначило і певні відмінності в конфігураціях елітної єдності: в першому варіанті точкою тяжіння є державна посада, у другому – місце в кримінальній ієрархії. Спільним для обох каналів стала залежність придбання власності від наближення до впливових осіб, для яких контроль над силовими структурами стає засобом виживання та гарантування збереження власності.

Як можна побачити, надмірна персоніфікація – наслідок деградації радянської політичної системи, оскільки статус у владному прошарку чітко залежить від місця в радянській ієрархії. Ще більш яскраво архаїзація політичного процесу проявляється в наступних феноменах. По-перше, це подяка за отримані послуги. (Так, В. Янукович у липні 2004 р. сприяв приватизації найбільшого металургійного комбінату «Криворіжсталь» на користь Р. Ахметова та В. Пінчука). По-друге, дія принципу «переможець

отримує все». (Ю. Тимошенко з призначенням віце-прем'єром з питань паливо-енергетичного комплексу в уряді В. Ющенка (30.12.1999) вивела на світ тіньові схеми перекачування державного капіталу з енергетичного сектору, внаслідок чого постраждав бізнес В. Пінчука та О. Волкова (СДПУ(о)). По-третє, зведення опонентів-конкурентів до рівня «ворогів» та усунення їх від влади. (Відповідно до цієї логіки восени 2001 р. Генпрокуратура звернулася до ВР з проханням дати згоду на притягнення Ю. Тимошенко до відповідальності за звинуваченням її як колишнього керівника корпорації ЄЕСУ: у хабарах Лазаренку, представникам Міністерства оборони Росії; у зловживанні службовим становищем; ухиленні від податків в особливо великих розмірах; у привласненні чужої власності; в контрабанді російського газу через кордони України.) По-четверте, втрата місця в ієрархії після усунення патрона – зворотний бік залежності від головних персон (Ю. Тимошенко втратила посаду голови ЄЕСУ після відставки П. Лазаренка.)

Протистояння різних елітно-бізнесових угрупувань зумовило ставлення до виборів як до процедури, а не факту волевиявлення народу як суб'єкта влади. У виборчому процесі перемагає той, хто володіє більшою сукупністю ресурсів для підкупу і тиску на електорат. Відтак вибори стають адекватним відбором серед політичної еліти, сформованої на основі власності.

Звідси стає зрозумілим, чому «адміністративний ресурс» – це невід'ємна складова усіх виборчих перегонів в Україні. Адміністративний ресурс є варіативним: може виражатися в прямому примусі виборців голосувати за того чи іншого кандидата. Поширені також випадки поєднання зайнятості в держструктурах із роботою у виборчих штабах, що не дозволяється законом. До тиску на конкурентів залучаються органи податкової поліції, міліції, пожежного і санітарно-епідеміологічного нагляду.

Часто виборцям пропонуються продукти, послуги (лікарів, юристів, двірників) з боку кандидата та його прихильників. Як правило, усі вони мають на меті залучення симпатій людей похилого віку – найактивнішої групи

електорату. Використовується прямий підкуп виборців (надання разової доплати до пенсії під виглядом збільшення пенсії).

На нашу думку, рубіконом еволюції політичної еліти стали події 2004 р., що ввійшли в історію під назвою Помаранчева революція. Це межа, спричинена тим, що у виборчому процесі зустрілися приблизно рівні політико-економічні сили. І цим можна пояснити різні наукові оцінки цього явища: і як зародження громадянського суспільства, і як протистояння елітарно-бізнесових угруповань [24, 152].

З подій 2004 р починається корозія спадку радянського номенклатурного періоду – руйнація неписаного кодексу честі, дотримання якого забезпечувало не тільки приналежність до вищих щаблів соціуму, а й певні умови відтворення. «Помаранчева революція» відзначилася тим, що застосування адміністративного ресурсу вийшло на новий рівень: провладні кола почали здійснювати тиск як на суспільство, так і на владних претендентів-конкурентів. Цинізм (особливо при підрахунку голосів із втручанням в електронну систему) та, найголовніше, відкритий тиск на населення вивели людей на вулицю, забезпечивши підтримку претендентам на владу. Це засвідчило готовність претендентів на владу відстоювати національні інтереси тоді, коли це вигідно, і повністю їх ігнорувати, коли це не приносить дивідендів. Так, в листопаді 2004 р. представники Партії регіонів на зборах у Сєвєродонецьку всупереч чинній Конституції розглядали можливість виходу деяких областей зі складу України і перетворення їх на суб'єктів міжнародного процесу.

Ці події оголили «пустоту підстав для влади» і стимулювали пошук підтримки серед геополітичних гравців [31, с. 64]. Тому елітна виборча конкуренція здійснювалася під увагою зовнішньополітичних гравців, де простежувалася зацікавленість «Заходу» в перемозі одного політичного табору в обмін на дотримання антиросійського геополітичного вектору. І так само простежувалися симпатії Росії. Не можна заперечувати і те, що майданна акція відрізнялася відмінною організацією і не могла бути здійснена без підготовки.

Саме втручання геополітичних суб'єктів (Х. Солани, В. Адамкуса, Я. Кубіша, О. Кваснєвського) сприяло тому, що рішенням КСУ (26.12.2004) було визнано наявність масових фальсифікацій і призначено третій тур.

У подальшому стан рівноваги конкуруючих політичних сил було зафіксовано в змінах до Конституції. Показово те, в який спосіб це було зроблено: внесення змін до Основного Закону від 27.12.2004 відбулося через «пакетне» голосування, яке суперечило не тільки процедурній вимозі щодо прийняття конституційних змін, але й самій ст. 19 чинної на той час Конституції.

Політичний баланс сил втілився й у зміні обсягу повноважень Президента України. Так, у ст. 112 було прописано, що у випадку дострокового припинення повноважень Президента виконання обов'язків покладається на Голову ВР. Уточнення про те, що регламент ВР затверджується поставною ВР, за підписом спікера, а не законом, стало поштовхом до відкритого протистояння виконавчої та законодавчої гілок влади.

Отже, можна виокремити ще одну рису єдності українського панівного прошарку – ігнорування закону. Це підтверджує думка М. Томенка: «…у конституційному процесі досі, на жаль, завжди переважала політична кон'юнктура, проекти відповідних змін готувалися «під когось» (чинного Президента, Прем'єр-міністра, лідера політичної сили)» [347].

Каменем розбрату стало і «нерозмежування» повноважень між Урядом та Президентом. Так, деякі положення заперечували роль Президента як вищої інстанції в кризових випадках: закон передбачав, що Прем'єр-міністр, інші члени Кабінету Міністрів мають право заявити про власну відставку ВР, а не Президентові. Роль Президента було зменшено від гаранта державного суверенітету до гаранта Конституції. Такий стан тільки погіршується тим, що звільнення голови СБУ відбувається лише через ВР. Порушенню принципу балансування влади сприяло і повернення прокуратурі України функції загального нагляду (п. 5. ст. 121), що фактично дублює повноваження

Уповноваженого ВР з прав людини та створює можливість для нагляду за судами. Додаткові повноваження Президента щодо звільнення з посад суддів КС – усе це також сприяло протистоянню виконавчої та законодавчої гілок влади.

Ще однією новацією можна вважати поняття «коаліція депутатських фракцій», що не мало затверджених законом критеріїв стосовно сформованості цієї коаліції. Картину доповнювала відсутність передбачених законом шляхів виходу з кризи, спричиненої нездатністю новообраного парламенту сформувати стабільну більшість. Більше того, сама процедура формування Кабінету Міністрів, де частина членів Кабінету (міністр оборони, міністр закордонних справ) мають призначатися ВР за поданням Президента, решта – за поданням прем'єр-міністра, не може сприяти утворенню єдиної команди, націленої на виконання передвиборчих обіцянок.

На перший погляд здається, що західноєвропейські цінності та євроінтеграція надали нової легітимності угрупуванням, які прийшли до влади після «Помаранчевої революції». Проте ця подія поновила архаїчні методи звільнення з посад дежслужбовців нижчої та середньої ланки, що, виконуючи накази керівництва, підтримували чинну владу, а також призначення на посади людей з кіл, наближених до осіб-лідерів. Відразу правляча еліта почала використовувати посади для власного збагачення та поновлення корупційних схем.

Результатом політичної реформи 2004 р. став перерозподіл політичного впливу: вплив київської групи та «сім'ї Кучми» значно впав, натомість це стимулювало інтерес бізнесу (зокрема, «донецьких») до політичної діяльності. Водночас конкурентні процеси у провладній верстві поставили під сумнів як приватизаційні процеси, так і законодавче оформлення вже існуючого розподілу. Найбільш значущим виявилося те, що отримання влади запустило в стані переможців процес протистояння, породженого тактикою посилення деяких структур (наприклад, СНБО) заради урівноваження дій Кабміну.

Подальше протистояння між президентом і прем'єр-міністром загострилося через «бензинову» та «цукрову» кризи (весна 2005 р.), коли ціни підіймалися впродовж тижня на 30–50%. Спільна позиція вчорашніх конкурентів засвідчила, що перегляд у судовому порядку результатів деяких приватизаційних процесів 2003–2004 рр. (ВАТ «Криворіжсталь» і Нікопольського заводу феросплавів) урядом під керівництвом Ю. Тимошенко став причиною зниження темпів зростання економіки та переведення діяльності фінансово-промислових груп «у тінь» [342, с. 92−93].

До пікового загострення призвели виступи Ю. Тимошенко проти кампанії-посередника (РОСУКРЕНЕРГО) на енергетичному ринку країни. На противагу цьому В. Ющенко виступав за «модернізацію» цієї структури, яку очолював Д. Фірташ − спонсор «Нашої України». Цю позицію поділяли і представники Партії регіонів (Ю. Бойко, С. Льовочкін). Додамо, що вже після відставки з посади прем'єр-міністра Ю. Тимошенко (вересень 2005) Президент особисто її звинуватив у спробі списати через бюджет борги ЄЕСУ.

Подальший розвиток подій продемонстрував, що рівновага протилежних угрупувань втілилася в затяжному політичному протистоянні та зумовила накопичення дисфункціональності держави. Ключовим стало небажання розширювати правлячий прошарок за рахунок відкриття каналів поповнення для конкурентів з інших соціальних прошарків. Зі зміною Закону України «Про вибори народних депутатів» парламентські вибори 2006 р. уже відбувалися за пропорційною, а не за змішаною системою, як у попередні роки. Запровадження пропорційної системи із закритими списками в єдиному загальнонаціональному окрузі закріпило за вузьким колом суб'єктів виборчих процесів (керівництва політичних партій і блоків політичних партій) право формувати виборчі списки, створивши сприятливі умови для входження до парламенту представників бізнесу.

Так, під час парламентських виборів 2006 р. більшість голосів набрала ПР, але ні самостійно, ні разом із КПУ сформувати уряд не змогла. Це уможливлювало творення «помаранчевої коаліції» (де БЮТ (129 осіб), «Наша

Україна» (81), СПУ (33) мали в сумі 243 проти 181 ПР). Але цей блок через внутрішні суперечності та амбіції лідерів не зміг обрати спікера та домовитися про утворення уряду.

Голова СПУ (О. Мороз) заради отримання посади спікера ВР пішов на створення коаліції з ПР та КПУ. На початку липня 2006 р. фракція СПУ перейшла на бік опозиції, уклала угоду з ПР про створення «антикризової коаліції». Ця коаліція запропонувала на посаду прем'єр-міністра В. Януковича. В. Ющенко, намагаючись підстрахуватися, запропонував новій коаліції підписати «Універсал національної єдності», у якому керівники політичних сил зобов'язувалися підтримувати наявний курс на євроінтеграцію та вступ до НАТО.

Ці події загострили боротьбу в правлячому таборі. Ю. Тимошенко виступила проти подібних угод і оголосила про створення жорсткої опозиції (що було підтверджено угодою між депутатами БЮТ та деякими членами СПУ). Під час цих подій уряду В. Януковича вдалося витіснити із власного складу всіх міністрів – членів партії «Наша Україна», а правляча «антикризова коаліція» розширювалася за рахунок депутатів, що переходили до неї зі складу опозиції. Реальністю ставало майбутнє, де більшість у 300 голосів може приймати рішення без президента. Запобігаючи цьому, В. Ющенко підписав указ (2.04.2007) про дострокове припинення повноважень ВР та нові вибори.

Загострення стосунків між парламентом і кабінетом міністрів та президентом, з одного боку, ще більше знижувало ефективність держави. А з іншого – посилило владне протистояння в регіонах, де голови держадміністрацій підтримували президента, а місцева влада часто – коаліцію. Це виправдовувало підпорядкування виконавчою владою судової та законодавчої гілки, що ще більше дестабілізувало політичну систему та зумовлювало залежність політичного процесу від персоналій.

Другий термін прем'єр-міністра Ю. Тимошенко розпочався з затвердження (16.01.2008) програми Кабміну «Український прорив для людей, а не для політиків», де посилено контроль за умовами приватизації та

затверджено державні гарантії щодо зобов'язань виплат за вкладами Ощадбанку СРСР. Отже, пріоритетним напрямом діяльності уряду Ю. Тимошенко ставала підготовка до виборів президента.

Відкрите застосовувати адміністративних важелів на верхніх щаблях зумовило «неефективність влади, спричинену руйнацією балансування між гілками влади; відірваність соціуму від влади та абсолютну безвідповідальність і невміння адекватно оцінити ситуацію політичною елітою будь-якого рівня; як наслідок – незадоволеність політичною ситуацією як з боку еліти, так і з боку соціуму» [259].

Негативні наслідки почали накопичуватися з подвійною швидкістю. Компенсації за вкладами Ощадбанку СРСР і можливість погашення заборгованості за послуги ЖКГ вдарили по самих ЖКГ, оголошення заміни обов'язкової служби в армії на контрактну виявилося блефом. Введення карантину проти «свинячого» грипу, закупівля медичних препаратів, автомобілів «швидкої допомоги» саме перед виборами президента засвідчили, що єдиним аргументом влади став популізм.

Уряд поступово втрачав прихильників і в парламенті. Так, восени 2008 р. з правлячої коаліції вийшла група «За Україну!» (входила до складу НУНС), у березні 2010 р. – блок Литвина і більшість депутатів НУНС. 11.03.2010 Верховна Рада України відправила уряд Тимошенко у відставку. Цього дня було створено коаліцію «Стабільність і порядок» (ПР, КПУ, Блок Литвина), сформовано кабмін на чолі з М. Азаровим. БЮТ, «Наша Україна-Народна самооборона» заявили про антиконституційний переворот.

Протистояння Кабміну та президента зумовило і програш у геополітичній грі, що засвідчили: невдалі спроби провести військові навчання у Феодосії (2006) без дозволу парламенту; прохання від Президента, Прем'єр-міністра, Голови ВР до генсека НАТО про залучення до плану вступу без рішення ВР; ігнорування ініціатив щодо референдуму відносно вступу до НАТО [186].

Знаковою ж подією став газовий конфлікт із Росією (лютий 2008), спричинений заборгованістю українських посередників перед російським «Газпромом». У січні 2009 р. уряд Тимошенко на переговорах у Москві домовився про формулу для розрахунку вартості газу, усунення посередника РОСУКРЕНЕРГО, перехід на прямі договори між Газпромом і Нафтогазом. Внаслідок цього Україна як геополітичний гравець опинилася в невигідній ситуації, оскільки взяла на себе зобов'язання купувати певний обсяг газу і сплачувати за нього більше, ніж європейські країни, що транзитують газ українською територією, перетворившись на важливий канал наповнення російського бюджету.

Уже зазначалося, що на розгортання хронічної фази кризового синдрому модернізації впливає фактор розриву соціальної зв'язності. Не можна оминути те, що цьому сприяла і попередня політика радянської політичної еліти, спрямована на розмежування соціальних прошарків і підтримання почуття взаємної недовіри (наприклад, між робітниками та інтелігенцією). Як зазначає О. Новакова, традиції та настанови радянського періоду були свідомо орієнтовані на розрив із минулим, оскільки «радянська традиція, найближча в історичному часі, не зуміла стати міцною, внутрішньою традицією всього народу. Це пов'язане з тим, що вона трималася на зовнішньому примусі, мала характер жорсткого ритуалу» [231].

Водночас наявний стан зв'язності українського соціуму несе інерційний шлейф перебудовних процесів, що спричинили різку соціальну поляризацію за світоглядними, політичними, ідеологічними, регіональними, мовними ознаками. Ступінь соціальної роз'єднаності проявився в використанні на початку 90-х рр. шахтарів, коли їх організовані походи за соціальними гарантіями (які були кращими, ніж в інших галузевих робітників) надавали новим власникам державні преференції на видобуток вугілля.

Демонтаж Союзу звузив територіальну ідентифікацію до окремої республіки, далі шок 90-х рр. виявив, що «в Україні існують два народи, у нас не сформувалася єдина українська нація: в той час, коли західні українці

живуть спогадами та мріями про європейську спільноту, східні та південні є прибічниками ідеї солідарності з братнім російським і білоруським народом» [346, с. 106].

Відбувся розподіл на власників і найманих робітників. З'явилися нові соціальні прошарки: крупні власники, акціонери, рантьє, банківські та біржові робітники, фермери, безземельні селяни, безробітні, трудові мігранти, безпритульні, найманці, повії. Змінилася і якість зв'язності між різними прошарками: відбувся перехід від колективізму до індивідуалізму.

Розкол еліт та їх неспроможність вирішувати проблеми, з одного боку, пояснювали втомленість громадян від політики, з іншого – змушували останніх брати участь у виборах, оскільки політична еліта залякувала втратами в разі приходу до влади їх опонентів. Відтак внутрішньоелітні розколи стимулювали розмежування і в середовищі громадян, конденсуючи суспільну енергію в непримиренні політичні позиції.

Потрібно зауважити, що внаслідок руйнації суспільного капіталу довіри соціум або стає маргінальною структурою в політичній системі взагалі, або починає воювати з владою власної політичної системи. В цьому сенсі не є випадковими поширення корупції, «тіньовізація» економіки та широкомасштабні міграційні потоки, що самі стають причиною нових соціальних розривів.

Міграція, що спочатку була реакцією на гострий шок від розпаду СРСР, із часом перетворилася на вихід із політичної системи для деяких верств населення (активних за віком і затребуваних за професійними навичками). Можна виокремити декілька типів політично значущих антропотоків, а саме: 1) «західний»; 2) деколонізація – зокрема, міграція етнічних росіян на історичну батьківщину; 3) кадрово-демографічний пилосос – вирішення власних демографічних проблем за рахунок інкорпорування дешевої кваліфікованої робочої сили [341, с. 13, 381−401].

Перша хвиля українських антропотоків – «совкова», для якої характерними були такі риси, як стихійність, масовість і нетривалість.

Прикмета цієї хвилі – натуральність обміну. З пострадянського боку (переважно до країн колишнього соціалістичного табору) везли продукцію радянської промисловості – від побутової техніки до металевих виробів, потім здійснювали продаж, а на одержані кошти купували вироби легкої промисловості.

Незважаючи на кримінальний характер «бізнесу» і супутній розгул злочинності, ця хвиля привела до осідання коштів у приватному секторі і надалі виступила стимулюючим фактором розвитку та розширення власного виробництва, передусім легкої та харчової промисловості. Потрібно визнати і позитив для українського боку: у 90-ті рр. XX ст. ця хвиля приводила до зняття напруги, забезпечувала зайнятість українському прикордонню.

Від самої появи незалежної України уряди геополітичних сусідів якомога м'яко поставилися до умов перетинання власного кордону. Взагалі для всієї країни найбільш доступними були польські візи, у прикордонні діяли (і діють) пільгові режими переходу кордонів для місцевих жителів. Подібна далекоглядність мала результати. Так, з одного боку, це знімало напругу в самих приймаючих країнах і ставало запорукою швидкого демонтажу всіх радянських форм, з іншого – дозволяло не витрачати гроші на соціальний пакет заробітчанам.

Ще один важливий чинник – відсутність на той час конкуренції товарів на тлі невеликої купівельної спроможності пересічних українців, що надало можливість заповнити власний ринок доступними імпортними товарами. Невибагливість українців виступила стимулом для розвитку промисловості країн-сусідів.

З часом, через поступовий занепад радянської промисловості, масова хвиля була замінена на «еклектичну» міграцію, що охоплювала некваліфікованих нелегальних працівників аграрного сектору; позазаконну течію – работоргівлю, контрабанду, торгівлю зброєю; легальну міграцію кваліфікованих робітників. Оточення з колишніх радянських країн перетворилося на середовище-донора демографічного ресурсу для країн

розвинутої європейської демократії. Досить швидко в цих країнах утворився дефіцит кваліфікованих кадрів, який почав долатися за рахунок заохочення інтелектуальної міграції з України.

Ці дві хвилі заклали дуже важливі фундації: пострадянське середовище використало власну привабливість через переваги в часі і змогло перекласти тягар модернізації на український геополітичний простір. Українська міграційна хвиля стала вирішенням окреслених проблем з мінімальними культурними втратами, оскільки, на відміну від міграційних хвиль, після Другої світової війни (турків у Німеччину та алжирців у Францію) міграції українців не несли в собі загроз для базових культур.

Зазначимо, що наприкінці першого десятиріччя XXI ст. відбулася зміна якості українського антропотоку: почала чітко визначатися ставка на молодь та інтелект, де заохоченням виступають гнучкі освітні програми та відносно дешеве навчання.

Щодо наслідків для українського боку, специфічність «західного» потоку проявилася в тому, що спочатку мігрували жінки як робоча сила у сфері послуг (навіть в аграрному секторі ставка робилася на жіночу робочу силу). Така особливість болюче вдарила по сім'ях мігрантів. Існує відоме правило міграцій: жіноча міграція веде до переселення всієї родини у майбутньому.

«Східний» міграційний потік до Росії засновувався на іншій підставі й відобразив процес декласування – як шлях переплавлення індустріальних класів на постіндустріальні. Ця хвиля стала рухом зміни статусів, коли висококваліфіковані кадри, що обслуговували індустріальну сферу, маргіналізувалися. Учорашні поважні професії вчителя та лікаря перетворилися на непрестижні в соціальному розподілі. У містах занепад індустріального виробництва проявився у втраті робочого класу – з династіями та інженерно-технічними кадрами. Деградація втілилася в появі професій, що «заробляють» на демонтажі індустріальних здобутків – занедбаних заводів, надлишків металу та ін.

Перша хвиля цього руху «вимила» перспективні кадри, цікаві для російського виробництва, нафтовидобутку, але з часом поступово перетворилася на потік переважно дешевої робочої сили для важкої фізичної праці, де єдиним виграшем від її працевлаштування (на тлі більш дешевих потоків зі східно-азійського регіону) стала відсутність необхідності забезпечення соціального пакету, але зі значною перевагою у віддаленому майбутньому – вирішення демографічної диспропорції – за рахунок осілості чоловіків (переважно православних).

Культурно цей антропотік не мав нічого загрозливого для приймаючої системи, оскільки українці в російській системі координат займали нішу другорядних («але білих»). Для прикордоння з Росією принциповим моментом було те, що через занепад українських підприємств важкої промисловості в РФ їхало молоде чоловіче населення – передусім годувальники сім'ї, які в подальшому не планували переїжджати.

Але міграційні антропотоки належать до нетривалих засобів вирішення проблем, що в довгій перспективі завжди мають негативні наслідки для системи-донора. Так, у країні часто залишаються сім'ї, члени якої, залишившись без опіки, з часом поповнюють лави потенційно неблагополучних верств.

Важливо і те, що антропотоки з України є рухом молоді, переважно з вищої освітою та знанням іноземних мов. Інші країни отримують переваги від демографічної хвилі – молоду робочу силу з достатнім рівнем знань (на який не витрачено зусиль і грошей), готову на будь-яку роботу і без забезпечення необхідного соціального пакету (медичної допомоги, соціального страхування, допомоги в освіті та отриманні житла).

Ще одним наслідком антропотоків є збільшення ваги людей похилого віку, що є суттєвою відмінністю українського соціуму від радянського періоду. Така вікова кореляція призводить до того, що цей прошарок виконує зовсім інше соціальне навантаження (часто в українських сім'ях пенсії залишаються єдиним доходом), що зумовлює збільшення впливовості в політичній сфері

очікувань та орієнтацій людей похилого віку. З цієї точки зору, можна говорити про певну архаїзацію, оскільки соціальна значуща роль людей похилого віку є рисою доіндустріального суспільства.

Щодо особливостей формування антропотоків у незалежній Україні, то зауважимо, що «помаранчева революція» і тут стала знаковою подією, оскільки розчарування в діях влади через її неспроможність скористатися вигідною міжнародною кон'юнктурою сформувало значний антропотік уже серед тих, хто при більш-менш задовільних умовах залишився б у країні.

Після 2004 р. для формування антропотоків стає важливим, що в Україні складається «соціум споживання», з характерним переважанням зайнятих у сфері обслуговування над працюючими на виробництві, яке супроводжується загальною деіндустріалізацією та втратами виробництва, кваліфікованих робітників, науки і технічної інтелігенції [398]. А це доводить, що споживання перетворилося на основну підставу для суспільної зв'язності.

У цей час відбулися важливі інфраструктурні трансформації. Ще у 1997 р. було прийнято Закон про суспільно-правове мовлення в Україні. Але про реальні кроки щодо введення «громадського мовлення» почали говорити за президента В. Ющенка, де справа далі розмов не пішла через відсутність коштів і непорозуміння відносно того, хто буде власником – держава або громада. Водночас події «помаранчевої революції» продемонстрували важливість контролю над цією сферою, оскільки непідвладний «5-й канал» транслював альтернативну точку зору, яка стала основою для громадської думки.

У політичній науці зазвичай наголошують, що боротьба за контроль над медійним простором у демократичних державах може привести до скорочення аналітичних програм на фоні підміни новин інформацією та збільшення програм, розрахованих на широкі кола споживачів [155]. У свою чергу, зменшення кількості культурологічних, освітніх, дитячих матеріалів і програм, інформації з життя етнічних меншин, релігійних громад тощо сприяє перетворенню держави на орган панівної корпорації, з перспективою

приватизації державних і комунальних ЗМІ, насамперед на рівні областей і районів.

На нашу думку, ступінь контрольованості комунікаційної інфраструктури проявилася в тому, що в українському медійному просторі маніпулятивні технології поступилися обману. Наприклад, популярною стала теза про те, що українська політична система знаходиться в такому стані, коли для розвитку необхідне «ручне» керування, перевагами якого є такі риси: 1) швидкість і точність вирішення першочергових проблем; 2) антибюрократична спрямованість, що нищить перешкоди та замисли ворогів. Однобічність політичної інфраструктури зумовила і те, що весь виборчий процес набував ознак театральної вистави, яка має сконцентрувати увагу глядача-виборця, поки гучні гасла та симуляція протистояння різних стратегій прикривають відсутність рівності громадян перед законом.

Політичний обман перетворився на основний засіб прикриття дисфункціональності в політичній системі, викликаної багатьма факторами. По-перше, це бюрократизація держави, яка є наслідком заміни політичної еліти чиновниками-функціонерами. Наступна риса – неврегульоване законодавство, що створює безліч потенційних можливостей для трактування тими, хто має гроші і наймає тлумачів. Ще однією рисою є некерованість економіки: поширена практика рейдерства, за якої відсутність захищеності перетворює чесну підприємницьку діяльність на безглуздя. Що не може не руйнувати авторитет влади, яка перетворюється на символ корупції та зловживань. Небезпека подібного стану полягає в тому, що державні інститути, працюючи на панівний прошарок, так само прикривають обманом антисоціальні дії (наприклад, неповернення ПДВ). Декларування влади щодо проведення тих або інших дій аж ніяк не є свідченням того, що це дійсно буде зроблено, і, вочевидь, відіграє зовсім іншу роль у рамках усієї політичної системи.

Таким чином, політичний обман може відігравати роль чинника, який тимчасово зберігає політичну систему. Так, з одного боку, дії еліт

відволікають від важкої дійсності, де довготривалий план подолання кризи підмінюється швидким задоволенням найбільш помітних проблем. (Геополітичний програш 2009 р. – підписання газових угод – Ю. Тимошенко називала «перемогою демократії та економічним проривом».) Водночас політичний обман є своєрідним обмеженням свавілля еліти, оскільки соціум має здатність вірити навіть у нездійсненне.

Отже, хвиля політичного обману в Україні не тільки виконує функцію стабілізаційного фактору, але і є чинником виправдання посилення авторитарних тенденцій. Прагнення стабільності та перепочинку від безкінечних змін пояснюють й суспільний запит на брехню. Парадокс полягає в тому, що всі розмови про євроінтеграцію, шлях до цивілізаційного простору, підвищення соціальних стандартів досить довго прикривали небажання політичної еліти що-небудь радикально змінювати.

Потреба у відстороненні від політичного світу вказувала на те, що в українському суспільстві не відбувся процес усвідомлення причин зламних моментів історії і, як наслідок, не здійснилася трансформація суспільного досвіду виживання під час кризи у певні стратегії життя. Максималізація вигаданого може означати реалізацію двох основних запитів української політичної системи – ностальгії за безвідповідальністю та пошуку героя для боротьби з усіма існуючими ворогами. Панування обману в політичній системі свідчить і про те, що не відбулося «дорослішання» суспільства. Тема підвищення соціальних стандартів у кризовий час і є констатацією відсутності розуміння в суспільстві того, яким чином існує політична система, як функціонує економіка. Соціально виправданим стає тільки одне – очікування на те, що еліта нарешті виконає обіцяне. Висновки на поверхні: суспільний запит на обман надає йому легітимності.

Вкажемо й на те, що становить основну загрозу від застосування обману в кризовий період. Сучасність лише певний полігон, де відбувається обкатка найбільш вірогідних складових майбутніх політичних міфів. Те, що сьогодні знайде відгук у населення, завтра буде вкладено в структуру мислення та

відтворено на рівні елітних стратегій. Справжня небезпека криється в подальшому поширенні ідентифікаційними засобами запиту на яскраві вигадки заради прикриття невміння брати відповідальність за те, що відбувається навкруги.

Цей процес є відображенням інерції від поступової деградації радянської освіти. На нашу думку, уявлення про високий рівень радянської науки належить до міфів, реальність була дещо іншою: розвиненість одних галузей (прикладних фізико-математичних, природно-біологічних) поєднувалася із застоєм суспільно-гуманітарних наук. Уже з 70-х рр. була помітна глибока невідповідність освіти потребам країни.

Водночас процес освітньої деградації в українському суспільстві був прихованим, оскільки на початку 90-х рр. XX ст. переважала ідея, що ринок і конкуренція приведуть до інновацій. У цьому контексті сприймалося і приєднання до Болонських угод, що, вважалося, стане перепусткою до єдиного ринку праці з іншими країнами та автоматично зробить доступною європейську освіту, оскільки сутністю домовленостей про єдиний освітній стандарт є мобільність надання студенту знань, які засновуються на єдиній системі оцінювання, спільних критеріях та методологіях.

Рух сучасної української системи освіти до загальноприйнятих стандартів виглядає цілком логічним: запровадження зовнішнього тестування, модульно-рейтингової системи спрямоване на збільшення ролі інформаційних технологій, використання методів і форм навчання, характерних для європейських країн [23]. На папері така система має значні переваги: економно використовується час; інтенсивно вивчаються дисципліни; надається право вибирати ті предмети, що є більш цікавими; однакова система тестування забезпечує можливість навчатися будь-де, незалежно від країни та викладача. Але декларації приховують неприємні тенденції: інновації виявляються фікцією, оскільки зведення оцінювання до певного тесту знецінює навички самостійного мислення.

В українських реаліях занепад освітнього інфраструктурного каналу був спричинений взаємопов'язаними причинами, а саме: 1) руйнацією індустріального пострадянського здобутку і як, наслідок, втратою соціального статусу професій промислового ґатунку; 2) зменшенням державної підтримки університетів, що призвело до необхідності самостійного заробляння коштів, спричинивши (і виправдавши) корупцію. Проте фатальним стала втрата соціальної цінності професії педагога та науковця. Такі обставини пояснюють абсолютний провал Болонських інновацій як спроби модернізувати пострадянську освіту.

4.2. Феномен «Майдану» як гостра фаза кризового синдрому модернізації

На нашу думку, прихід до влади президента В. Януковича (25.02.2010), що ознаменувався показовим урізноманітненням змісту модернізації – завдяки синонімічному ряду «прискорений економічний розвиток», «стабілізація», «оптимізація» та «покращення» системи – став латентним переходом до фази загострення кризового синдрому.

Насправді цей курс розпочався указом В. Януковича від 25.02.2010 «Про першочергові заходи із забезпечення діяльності Президента України» (№ 265/2010), спрямованим на скорочення на 20% робочого штату і витрат на утримання Секретаріату Президента. Цим самим указом було повернено Секретаріату Президента його попередню назву − Адміністрація Президента України (надалі АП) [355]. Незважаючи на скорочення штату, видатки на Держуправління справами при Президенті в 2011 р. зросли на 400 млн. грн. [52].

Наступною віхою стало ухвалення Конституційним Судом України (надалі КСУ) можливості входження до коаліції депутатів, які не були членами фракцій, що її сформували. Таке рішення оголосив 8.04.2010 голова КСУ А. Стрижак [256]. Визнання законності формування нової парламентської

коаліції «Стабільність та реформи» (8.04.2010) – фактичне узаконення переходу депутатів із фракцій всупереч результатам виборів і підрив демократичного принципу пріоритету більшості.

Історичним стало рішення КСУ про відміну політичної реформи 2004 р. від 1.10.2010, що повернуло президентську форму правління. Так, 30.09.2010 КСУ ухвалив рішення (за поданням 252 народних депутатів) про порушення під час розгляду та прийняття Закону про внесення змін до Конституції (№ 2222 від 8.12.2004) встановленої Конституцією процедури, на цій підставі було повернуто попередню редакцію норм Конституції України 1996 р.

Важливо, що КСУ, визнаючи незаконність Конституції, що діяла з 2005 по 2010 рр., не мав повноважень на таке рішення, чим засвідчив власне функціональне переродження в неправовий орган. Відбулася підміна понять, оскільки предметом оцінювання КС був Закон про внесення змін до Конституції від 8.12.2004 р., що вичерпав свою дію ще в 2005−2006 рр., а рішення стосувалося Конституції як Основного закону. Іншими словами, КС, замість того щоб охороняти Конституцію, вдався до її ревізії [210].

Але більш значущим виявилося знецінення цим реформуванням результату виборів, оскільки відміна конституційної реформи надала чинному Президенту більш значний обсяг повноважень, ніж мандат, на який його було обрано.

Поряд зі змінами Конституції було розпочато ротацію кадрового складу судової гілки влади. І виконавча влада досить швидко підпорядкувала собі судову. За перші півтора роки президентства В. Януковича його указами і рішеннями Вищої ради юстиції (ВРЮ) було призначено понад 700 нових суддів. Значна частина з них – представники Донецької і Луганської областей. «Вінцем» подібної кадрової політики стало обрання (липень 2013 р.) главою КС В. Овчаренка – колишнього суддю міського суду м. Єнакієве, причетного до зникнення документів про судимості В. Януковича [370].

Поновлена Конституція 1996 р. відтворила сильну вертикаль влади, де обласні та районні ради перетворилися на придатки обласних і районних

адміністрацій шляхом заміни голів держадміністрації, створення Ради Регіонів для взаємодії центральних органів влади і місцевого самоврядування від 9.04.2010 та аудиту наслідків попереднього державного управління.

«Посилення вертикалі влади» відновило й характерну розбіжність між деклараціями та намірами. Так, широко анонсована адміністративна реформа (указ від 9.12.2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади») тільки збільшила підконтрольність бюрократії правлячому прошарку [354]. Заяви щодо необхідності податку на розкіш так і залишилися заявами, оскільки власність багатіїв була надійно захищена іншими статтями законів, за якими ставало неможливим оподаткування майна нефізичних суб'єктів, власності за кордоном і застосування прогресивного податку.

Цю тенденцію продовжив і прийнятий Податковий кодекс (23.12.2010), що позиціонувався як узаконення більш справедливого оподаткування [261]. Насправді він призвів до посилення контролю над підприємцями та захисту власників, яким надавалося право змінювати попередні домовленості та відправляти робітників насильно у відпустку без збереження заробітної плати.

Посилення вертикалі влади відтворило й зневажливе ставлення до джерела влади – народу. Під час розгляду в другому читанні проекту Податкового кодексу (16.11.2010) під стінами Верховної Ради зібрався багатотисячний мітинг підприємців. Незважаючи на те що Податковий майдан був підтриманий 22.11.2010 по всій країні, влада не дала дозвіл на пряму трансляцію обговорення та голосування на площу перед будівлею Ради, більше того, під час мітингу «глушився» мобільний зв'язок і мікрофони [229].

Зазначимо, що поряд з окресленими радянськими рисами виокремилася й помітна неофеодальна тенденція. Наприклад, «дозвіл на власність» почав поширюватися вже не на всю правлячу партію, а лише на коло, наближене до «сім'ї» Президента. Це суттєво переформатувало елітарну єдність, розмежувавши олігархічну верхівку на «старих» і «нових» представників [290].

Водночас чітко визначилася риса підкупу владою бюрократії. Заохоченням лояльності до чинної влади стали зміни (згідно з наказом Міністерства фінансів України від 7.11.2011 № 1395), за якими було відмінено обов'язкове декларування доходів родин посадовців [300]. Міністерство юстиції надало дозвіл на подарунки (28.11.2011), розмір яких не перебільшує розміру однієї податкової пільги; якщо ж вартість подарунка більша, то його конфіскують або штрафують одержувача [358].

Як наслідок, відбувалося й функціональне перетворення органів державної влади. Наприклад, широка галузь дозвільних структур почала працювати на «наближених» до влади і тільки через добре опрацьовані канали. Відтак, приватизація перетворилася на позазаконне дійство, незважаючи на те, що її проводили Кабмін і Фонд держмайна, оскільки способами переведення держмайна у приватну власність (за державні кошти) стали: 1) перетворення державного об'єкта на концесію, що зумовлювало залучання приватного капіталу в розвиток активів, які мали залишатися під контролем держави (це обхідний маневр отримання оренди на тривалий термін за цінами нижче ринкових); 2) банкрутство, де успішне підприємство внаслідок добре продуманих дій потрапляє до стану банкрутів і потім продається за копійки; 3) акціонування – спосіб застосовується для приватизації стратегічних об'єктів, що надає можливість ставити власного керівника на державне підприємство і отримувати дивіденди; 4) корпоратизація – різновид, де продаж акцій відбувається з дозволу органів держави (як правило, це акціонування стратегічних об'єктів, що мають техногенні ризики – сітка постачання від електростанцій та самі ці об'єкти) [170].

Таким чином, перерозподіл державної власності засвідчив функціональне звуження сутності держави – з інституту узгодження суспільних інтересів до засобу забезпечення виживання правлячого прошарку (через державну підтримку у вигляді пільг, компенсацій, преференцій на економічному рівні та забезпечення захисту від зовнішньоекономічної конкуренції).

Цей процес автоматично звів роль держави до охоронної структури правлячого прошарку. Одним із проявів цього стала втрата стратегій розвитку держави, де будь-які державні проекти закінчувалися «розмноженням» нових органів, посад та функцій (насамперед дозвільних і контролюючих), залишаючи стабільно низькою якість державних послуг [337].

Поступова корпоратизація держави супроводжувалася монополізацією важливих галузей економіки; переважанням ситуативних інтересів над стратегічними; схильністю до силових методів вирішення проблем; неприйняттям інакодумства; вивезенням капіталу за кордон; збільшенням боргів; цинізмом; торгівлею посадами; браком патріотизму. Усе це обернулося втратами і в соціальній сфері – руйнуванням безоплатної медицини, освіти, низьких тарифів ЖКГ, доступного сучасного громадського транспорту.

Разом із цим відбувалася трансформація радянських підстав для елітарної єдності − загального контролю та регламентації – у дещо інше. Що втілилося в еволюції методів боротьби з опонентами – від фізичного знищення у 90-ті рр. (В. Гетьман, Г. Гонгадзе, Є. Щербань) до ув'язнення за сфабрикованими звинуваченнями (Ю. Тимошенко, Ю. Луценко). У цій еволюції рубіконом можна вважати справу проти колишнього президента Л. Кучми стосовно причетності до вбивства журналіста Г. Гонгадзе.

Остаточна загибель «кодексу поведінки» політичної еліти сталася під час судової справи проти Ю. Тимошенко (11.10.2011), де вона отримала сім років ув'язнення за перебільшення посадових повноважень (за підписані «Газові контракти» з РФ) з подальшою забороною займати державні посади. Але вже для остаточного усунення з політичного олімпу (18.01.2013) Генеральна прокуратура висунула проти Ю. Тимошенко звинувачення в замовленні резонансного вбивства Е. Щербаня ще у 1996 р.

Президентство В. Януковича відзначилося вибудовуванням ієрархії, де статус, бюджетна підтримка та легкість введення бізнесу залежали від близькості до кола «сім'ї», донецьких кланів та їх політичної структури – Партії регіонів. Це закономірний результат процесу еволюції політичної

еліти − своєрідний пік, де уніфікаційні процеси досягають свого логічного завершення, а політична еліта починає концентруватися навкруги обмеженого кола «сім'ї».

Незворотним стало і функціональне спрощення елітного прошарку – з характерним падінням світоглядного горизонту, перевагою нелогічних рішень, звуженням інтересів, зниженням можливостей розуміти, передбачувати, а звідси і впливати на розвиток тих чи інших тенденцій.

Показовим стало підписання мільярдної угоди про будівництво терміналу з прийому зрідженого газу. Голова Держагентства з інвестицій та управління національними проектами В. Каськів (26.11.2012) повідомив про досягнення угоди між держпідприємством «LNG-термінал» та іспанською Enagas SA про створення консорціуму з будівництва газового терміналу. Проте ЗМІ довели, що Джорді Сарда Бонвеї, який підписував угоду від іспанської сторони, не має відношення до компанії [106].

У той самий час брак досвідчених, професійних державних управлінців в умовах зайняття посад за критеріями особистого знайомства, походження та грошового стимулювання зумовив збільшення обслуговуючого прошарку, до якого ввійшли держслужбовці відомств (адміністрація Президента, апарат Верховної Ради, апарат Кабінету Міністрів тощо).

Це явище багатовимірне. З одного боку, державні впливові посади (судів, губернаторів, голів райадміністрацій) займають особи, віддані президенту та його оточенню. За цим принципом формується і державний уряд. Збільшення контрольованості політичної еліти досягається переведенням у приватну власність об'єктів електро-, газо- та водопостачання, телефонного зв'язку. Відповідно «незгодні» з концентрацією влади та власності усуваються з владного поля через відсторонення від державного бюджету. З іншого боку, кількість олігархів зменшується, оскільки самостійні політичні гравці переходять до більш безпечної ролі спонсорів родинного кола президента Януковича.

Якісні зміни складу українського олігархату можна продемонструвати на прикладі феєричної кар'єри наймолодшого багатія «кола сім'ї президента» – С. Курченка. Швидке перетворення вчорашнього харківського студента на одного з найбагатших людей країни стало можливим на поставках контрабандного палива через український кордон, але тільки через зв'язки з посадовцями (наприклад, з міністром доходів і зборів О. Клименком) і зацікавленість «найближчого кола» в такій особі (що спонсорує проекти провладного кола на гроші привласненого акцизного податку з продажу бензину та дизпалива).

Не в останню чергу кар'єрний злет вказаного персонажу був спричинений станом катастрофічної нестачі грошей через надмірне фінансування дорогих проектів, які виявилися збитковими (Євро-2012), та поширену практику заробляння політичною елітою на бюджетних коштах.

Важливо, що поява нових персоналій у «колі сім'ї» не призвела до оновлення політичної еліти, оскільки це не привнесло іншого розуміння ні проблем, що постають перед системою, ні пропозиції щодо їх вирішення. Це скоріше було відображенням певних структуротвірних процесів – неофеодального переосвоєння часу та простору, на підставі чого і була сформована нова ієрархія, де зростання впливовості «сім'ї» та особисто В. Януковича автоматично означало зменшення ваги інших регіональних кланів, окрім «донецького».

Ця логіка подій призвела до витіснення з найбільш привабливих сфер бізнесу олігархів, які відмовилися від ролі спонсорів сім'ї або Партії регіонів. Так, з 2010 р. розпочинається серія спроб відібрати бізнес І. Коломойського. У 2012 р. Коломойський ініціював банкрутство власної кампанії «АероСвіт», контроль над якою хотів отримати син Януковича [114]. Водночас із весни 2012 р. І. Коломойський завершив вибудовування ще однієї власної монополії, до якої ввійшли Лисичанський НПЗ, ВАТ «Укрнафта», Кременчуцький НПЗ, контроль над яким намагалися відібрати міністр доходів і зборів О. Клименко та його протеже С. Курченко.

Зменшення кількості політично впливових олігархів упродовж 2012–2013 рр. демонструє, що політична вага визначається вже не доступом до привілеїв, а ступенем наближення до високопосадовців. (Наприклад, політичний вплив Р. Ахметова було конвертовано в контроль над Міністерством промислової політики, де міністр М. Короленко водночас був і головою правління Південного гірничозбагачувального комбінату.)

Таке суттєве обмеження шляхів входження до владної панівної групи автоматично підвищило винагороду від боротьби за привабливі місця. Зрозуміло, що це активізувало боротьбу за привабливі місця між різними претендентами та угрупованнями.

Сама природа олігархізації зумовила вибудовування системи, основним імперативом існування якої стала корупція. Так, внесення змін до Закону України «Про здійснення державних закупівель» (7.06.2012) вивільнило 1/3 бюджетних коштів з-під дії тендерного законодавства. Але сама діяльність державних органів (Антимонопольного комітету, Фонду державного майна) сприяла корупції, оскільки заохочувала незаконне відчуження державного майна через непрозорі аукціони і тендери. Навіть рейдерські захоплення приватного бізнесу та майна здійснювалися за допомогою та під контролем правоохоронних і фіскальних органів.

Корупція перетворилася на джерело існування для бюрократії, де корупційні схеми стали своєрідним відкупом правлячого прошарку за контроль над прибутковими схемами. Внаслідок цього з’явилася спеціалізована мафія – продовольча, нафтова, транспортна, банківська, енергетична тощо.

Особливістю життєдіяльності стало надання державного дозволу на певний вид діяльності за умови проведення фінансування через банки, підконтрольні олігархам сім’ї («Всеукраїнський банк розвитку», «Юнісон»). Після отримання державних коштів під певну діяльність її обов’язково страхували в державних установах, а потім розпочинали процес банкрутства.

Супутниками цього процесу став розквіт популізму та безвідповідальність влади. Це засвідчує асиметрія між викликами, які отримувала політична система, та відповідями, що генерувала політична еліта: 1) тяжіння до ручного керування; 2) переважання ситуативності над доцільністю того або іншого рішення; 3) прагнення за будь-яку ціну заробити політичний капітал (ігри у відміну депутатської недоторканості, блокування трибун та ін.).

Цією логікою пронизана й історія закону про всеукраїнський референдум, який розглядався правлячою верхівкою як запасний варіант збереження влади. За проектом від 12.03.2013 Президент міг відреагувати на «народну ініціативу» та винести на обговорення проект нової Конституції або поправки до чинної конституції чи відмінити попередні зміни. Перевагою описаного підходу було те, що рішення вступають в силу без згоди Верховної Ради.

Безпрограшність для влади мала забезпечити і ЦВК, яка самостійно ухвалювала рішення про реєстрацію тієї або іншої ініціативної групи і потім затверджувала виборчі комісії з кандидатів, запропонованих підконтрольними місцевими органами влади. Потрібний результат уможливлювали дозвіл на голосування на дому і право на видалення з приміщення комісій журналістів й спостерігачів за рішенням цих самих комісій. Відсутність визначення кількості громадян, що перетворюють референдум на дійсний, істотно збільшувала шанси правлячого кола на отримання потрібного результату.

На результат майбутніх виборів президента 2015 р. повинно було спрацювати і введення в парламент представників право-радикальної партії «Свобода» на чолі з О. Тягнибоком, де ймовірний кандидат ставав найбільш вигідним супротивником для діючого Президента [327].

Перспективи виживання елітного прошарку в умовах концентрування правлячої верхівки в «колі сім'ї», що контролювало весь економічний простір країни та збирало «відкати» за розподіл бюджету, визначалися контролем над силовими структурами. У цьому полягає пояснення провладної тактики,

спрямованої на руйнацію армії та поширення повноважень внутрішніх військ до їх практичної безкарності. (Нагадаємо, що плани відносно «оптимізації» Міністерства оборони стосувалися скорочення чисельності збройних сил України з 184 тис. осіб у 2012 р. до 110 тис. осіб до 2017 р. [258]).

Зміцнювати силові структури почали відразу ж після приходу до влади Ф. Януковича. Назвемо деякі окремі полки, розташовані по всій країні: «Ягуар» – м. Калинівка Вінницької області; «Гепард» – м. Запоріжжя, «Тигр» – Автономна Республіка Крим. Крім того, існували спеціальні підрозділи, підпорядковані особисто президенту – «Омега», «Вега», «Скорпіон», «Скат». По всій країні були розташовані спецструктури МВС України: «Беркут», спеціалізація якого – боротьба з масовими безладами, охорона громадського порядку (найбільші підрозділи − у Києві й Севастополі); «Сокіл» − боротьба з організованою злочинністю; «Титан» − державна служба охорони; «Грифон» – спеціальні батальйони судової міліції; «Альфа» − боротьба з тероризмом.

Для власної підтримки чинний режим також активно залучав групи, створені з маргіналів. Таким підрозділом стали «тітушки» (за ім'ям одного з найманців-провокаторів, колишнього спортсмена і напівкримінального елемента Вадима Тітушка з м. Біла Церква, який перетворився на телевізійний персонаж після нападу на групу журналістів під час масових політичних заходів опозиції і провладних сил у Києві 18.05.2013).

За рахунок демонтажу армії було сформовано військову привілейовану обслугу, основним професійним призначенням якої ставав захист українського правлячого класу. Лояльність нового прошарку досягалася за рахунок прямого підкупу − збільшення фінансування. Так, Генпрокуратурі було за цей час збільшено бюджет із 1,2 млрд. гривень до 2,2 млрд., СБУ – на 0,5 млрд. гривень, МВС – майже на 2 млрд. гривень. У цілому, за 2012–2013 рр. кошти на силові структури було подвоєно [112].

Внаслідок цього силові структури України у 2013 р. стали одними з найбільших у світі. В Україні нараховувалося до 400 тис. працівників МВС (удвічі більше за збройні сили), тобто до 800 осіб міліції на 100 тис. населення

України. (Світовий показник – до 300 поліцейських, а за рекомендаціями ООН – 222 поліцейських на 100 тис. громадян. Навіть у тоталітарному СРСР було близько 300 міліціонерів на 100 тис. громадян.)

Про завершення вибудовування жорсткої владної ієрархії свідчило і збільшення перешкод для зайняття впливових посад, а відтак і до повного контролю в майбутньому над міліцією, прокуратурою та СБУ. Зокрема, показовими стали кроки з ліквідації спецпрокуратур до 2014 р. (наприклад, законопроект «Про прокуратуру») [54].

Також «сім'я» активно використовувала вже спробуване напрацювання заради утримання влади – фальшування виборчого процесу. По-перше, викривлялася кількість учасників виборчих перегонів: на президентських виборах (2010), за даними ЦВК, у виборах взяло участь 300 тис. виборців, яких не було в Реєстрі виборців [51]. По-друге, населення вводилося в оману відносно сутності партій, які функціонально відображали тільки основний інтерес елітних структур − легітимізувати отримання влади, що нівелювало застосування будь-якої виборчої системи. У цьому сенсі можна погодитися із зауваженням, що зміни виборчої системи (від мажоритарної до пропорційної системи виборів та навпаки) в Україні не сприяли консолідації національної еліти, оскільки результат не відображав дійсність [67, 40].

Як результат оформлюються розбіжності між запитом на сильну, ефективну владу від соціуму та реальними можливостями правлячого прошарку. Жорстку економну політику могла дозволити собі лише влада, яка користуватися значним авторитетом у всіх прошарках суспільства, тому український правлячий прошарок був змушений вводити соціум в оману.

Показовими були перипетії складання бюджету, де власну неспроможність прорахувати кошторис держави на наступний рік подавали як наслідки дій попередньої влади («попередників»). Зобов'язання уряду щодо визначення основних напрямів державної політики перекладалося на міжнародну організацію – МВФ, яка, за збігом, була основним позичальником уряду.

Розглядаючи бюджетну тематику, не можна оминути паразитування на ідеї продажу державного майна в приватні руки. В умовах нестабільності такий розпродаж подавався як ефективний засіб покриття дефіциту бюджету. Водночас поза межами суспільної думки залишалася маленька дрібничка – те, що державне господарство є складним для успішного функціонування в подібному (ручному й ситуативному) режимі. Більше того, ставка на подібне керування не може не породжувати корупцію, оскільки в нестабільні періоди особливої ваги набувають зв'язки та гроші. Типовість цього підходу проявилася й у скандалі із закупівлею поїздів «Hyundai», що подавалася як модернізація залізниці перед Євро-2012, у країні, що сама виготовляє потяги і вагони.

Закономірно, що в цей період стан суспільної зв'язності опинився перед загрозою через: 1) відсутність вільних ринкових відносин, захищених від будь-якого державного втручання; 2) обмеження ролі держави лише регулювальними, а не контролюючими функціями); 3) брак довіри до влади, соціальних інститутів, політичних організацій; 4) невисокий рівень залучання до роботи місцевих органів влади, громадських організацій (впровадження таких форм місцевої самоорганізації громад, як ОСН та ОСББ); 5) нерозгалужену сітку соціально-корпоративних організацій і рухів [297].

Причини відсутності соціального капіталу в Україні науковці вбачали в тому, що перебудова зруйнувала радянську зв'язність соціуму, який припинив існування як єдине ціле й розколовся на окремі сегменти [405]. Наявність соціальних розривів діагностувалася по тому, що протестні виступи тієї чи іншої соціальної страти не знаходили співчуття і підтримки серед інших верств. Наприклад, «окремі» виступи чорнобильців, афганців, малих підприємців, перевізників, науковців засвідчували набуття різними верствами ознак «інших» (тобто їх життя, досвід та проблеми ніяким чином не перетинаються із соціумом) [357].

Очевидно, що не сприяли появі суспільної довіри і кроки з «оптимізації» наявного соціального пакету. Пенсійна реформа (прийнята 1.10.2011) через

підняття пенсійного віку на тлі зростання безробіття штучно створювала протистояння між працюючими пенсіонерами та потенційними пенсіонерами, погіршивши умови отримання достойної пенсії. Декларування більш справедливого пенсійного забезпечення засобами обмеження максимальної пенсії насправді не зняло напруги, оскільки залишилися різні підходи пенсійного нарахування залежно від приналежності до силових структур та касти держслужбовців [249]. Важливим фактором розмежування соціуму виступила і тотальна бідність: функціонально держава виявилася неспроможною виконувати власні зобов'язання (соціальні пільги, житлові субсидії, допомога молоді, працевлаштування), а бідні верстви населення почали конкурувати між собою за цю допомогу.

У свою чергу, поєднання цих обставин зумовлювало висновки, що в Україні переважають соціальні виступи з економічних питань, для яких характерне тяжіння до силових методів, відсутність яскравих лідерів, спонтанність дій і швидкість поширення протестних настроїв. Неготовність до спільних дій у відстоюванні своїх прав розглядалася як риса, спричинена неминучими труднощами, що виникають у процесі утворення громадських об'єднань, потребою в додаткових фінансових і часових ресурсах, недостатністю в ініціаторів навичок громадської активності та професійних знань щодо вирішення проблем мікрогромади [301]. Недовіра до влади стала руйнівною настільки, що люди не бажали об'єднуватися навіть як співвласники житла (часто єдиної цінності, що мала сім'я).

На нашу думку, головною причиною такого стану соціуму в період з 1991 по 2013 рр. було потрапляння суспільних верств у різні часові та просторові координати після «перебудови» Так, представники бюджетної сфери орієнтувалися на критерії часів «застою», де їх посади та оклади були престижними. Політична еліта так само «живилася» радянськими уявленнями про владу, де її основними функціями були дозвіл і контроль. Щодо пенсіонерів та сільських жителів, то їх було відкинуто в часи післявоєнної розрухи. Український бізнес відтворював стратегії 90-х рр. у рейдерських

захопленнях підприємств. І лише невеликий сегмент суспільства відповідав уявленням про мобільне життя сучасників глобалізованої епохи з надшвидким інформаційним потоком.

Постіндустріальні перетворення так само сприяли розриву соціальної зв'язності: індустріальний світ єднав соціум на підставі уявлення про професійність – як основу добробуту, умову соціального переходу до вищих страт, а постіндустріальний − базувався на визнанні цінністю споживання (в житті кожен сам за себе, сенс життя – використання інших).

Найбільш помітно це позначилося на стані робітничого класу, який за останні двадцять років якісно переродився на залежний прошарок зі зруйнованою солідарністю, відсутністю розуміння колективних інтересів і механізмів взаємодопомоги. Не останню роль у цьому відіграла планомірна руйнація профспілок в Україні та перетворення їх на лояльні до власників та влади осередки.

Такі непрості обставини вплинули на формування молоді, яка опинилася серед «маргіналів» через відсутність перспектив соціального зростання, безробіття та драматичної неадекватності освіти існуючим реаліям. Причому сама молодь не була однорідною. Так, на одному полюсі знаходилася та частина, яка вбачала власне майбутнє в еміграції, на іншому − молодь без будь-яких стартових умов мігрувати, що ставала джерелом поповнення радикально налаштованих груп. Як наслідок, з'явилася база для формування групи молодиків, готових на будь-яку роботу тільки за гроші, − професійних страйкарів, рейдерів та найманців.

Феномен «мажорства» (який засвідчив не тільки вкрай споживацьке та зневажливе ставлення соціальної верхівки до низів, а й перекриття всіх можливих соціальних ліфтів) тільки підтверджував це явище через власну нечисленність.

Суспільні розломи підживлювалися і розбіжностями уявлень щодо минулого та майбутнього, де межею виступало питання про стандарти орієнтації для соціуму – СРСР або сучасного розвинутого «Заходу». Таке

розмежування втілювалося у співіснуванні несумісних норм, цінностей і моделей поведінки, що зумовлювало відсутність розуміння навіть серед представників одного покоління.

Каналом для виходу незадоволення суспільства мала б виступити опозиція з артикуляцією основних суспільних вимог до влади. Але опозиція так само демонструвала відсутність спільної мети, усвідомлення послідовності дій для подолання суспільних розломів і визначення напрямів вирішення проблем. Зрозуміло, що в умовах, коли дії опозиції є виключно реактивними та зосередженими на власному виживанні, очікування соціуму не могли не еволюціонувати у бік готовності до силових акцій та непокори.

Така радикалізація очікувань населення засвідчує, що дії існуючих інститутів політичної системи не відповідають уявленням суспільства про необхідні заходи, та пояснює успіх на парламентських виборах 2012 р. праворадикальної партії «Свобода».

Більше того, суспільство поступово знаходило виправдання власній деструктивній поведінці. Так, початок липня 2013 р. в Україні позначився «врадіївською трагедією», де зґвалтування, здійснене міліціонерами, повна безкарність і цинізм правоохоронних органів прискорили агресію пересічних громадян проти влади (розгром райвідділу міліції) [59]. Незадоволення владою знайшло підтримку по всій країні, спричинивши пішу ходу до Києва. Акції протестів на підтримку відбулися в Первомайську (8.07), Голованівську (10.07), Умані (11.07), Монастирищі (12.07), Жашкові (13.07), Білій Церкві (15.07), Фастові (16.07), Василькові (17.07), і нарешті − Київ-Майдан (18.07).

Спроба влади формально вирішити цю проблему (через пошук винних та переведення їх на інші посади) виявили нерозуміння урядовцями загрози подібних емоційних бунтів, оскільки способи висловлення невдоволення соціумом засвідчують зростання зв’язності на підставі ненависті до правлячого прошарку.

Більше того, наявність соціальних розривів була навіть вигідною для чинної влади на тлі відсутності єдиної ідеології, оскільки дійсність українського політикуму вміщувала як ліберальну риторику й відданість євростандартам, так і заяви про реприватизацію та націоналізацію, – і це створювало виняткові умови для балансування провладного прошарку.

Такі преференції для влади базувалися на тому, що ідеологія дійсно стає системотвірним чинником, якщо вона відповідає базовим формам самоідентифікації людини: і як суб'єкта життєдіяльності; і як представника соціуму; і як представника держави. Саме тоді ідеологія задає «точку відліку» у вигляді безумовної соціальної та громадянської цінності, близької та зрозумілої для переважної більшості населення. Крім того, ідеологія повинна мати об'єднувальний чинник – мету [169].

Проте, як довів український досвід, зневіра в ідеологічних цінностях зовсім не вказує на відсутність підстав для єднання. Такий висновок базувався на тому, що фундаментальний рівень ідеології не показує дійсність в ілюзорному вигляді, а структурує соціальну дійсність. І цей рівень свідчить, що цинічна відстороненість і структурувала наше істинне, фактичне ставлення до реальності [104, с. 39].

В описаних умовах засобом утримання політичної еліти при владі виступала технологія словникового прикриття непривабливих реалій. Так, поліпшення (покращення) насправді означало руйнування соціальної політики, модернізація – приватизацію державних підприємств, а євроінтеграція − входження до сфери інтересів Митного союзу.

Іншими словами, суспільне розчарування та зневіра перетворилися на інструмент концептуалізації політичних зламів і непереборних проблем за наявності загального очікування та соціального замовлення на подібні явища. Зокрема, одним з найпоширеніших переконань української дійсності є міф про «розкол нації». Це типова підміна, сутністю якої є подання конфлікту регіональних еліт як цивілізаційного розколу, де конфлікт особистостей перетворюється на конфлікт сутностей із натяком на ранг вічності.

Не менш переконливо виглядав і міф про «нездатність українців до державного життя». Безкінечні повторювання про державну неспроможність українців створили надкритичне ставлення до українського досвіду державотворення. Безальтернативність подібних поглядів призводить до того, що масова свідомість сприймає політичну кризу як фатальну неминучість [392].

Можна припустити, що сутність кризової ідеології полягає у відтворенні застарілих конфліктів і проблем, оскільки саме вони можуть виступити засобами легітимації такої неефективної влади. Стає очевидним, що кризова ідеологія може бути більш корисною для проблемного політичного режиму, оскільки «функція ідеології втілюється не в тому, щоб відштовхнутися від реальності, а в тому, щоб саму дійсність уявити як укриття від певної травмуючої сутності» [104, с. 51]. Іншими словами, роль ідеології перебирала на себе «сформована криза», пов’язана з послабленням регулювальної функції держави на початку суспільно-політичної та економічної трансформації [68, с. 127].

Таким чином, для кризової ідеології притаманною є певна суміш ідей та цінностей, стратегій на тлі відсутності теоретичного обґрунтування – таке поєднання несумісного дозволяє задовольнити будь-який інтерес відповідною пропозицією. Подібна ситуація не може не спричиняти перевагу імітаційної діяльності, що базується на тимчасовості тем і нескінченному акцентуванні уваги на все нових проблемах. У таких умовах не може не трансформуватися і сам образ політика. Відсутність високих ідеалів спричиняє «опущення» еліти до рівня натовпу, для якої стає звичайним переважання егоїстичних і різноспрямованих мотивів. Попит відсутній не тільки на героїв, а й на фахівців. Політична еліта відчуває брак уміння ухопити сутність явища і вибудовувати будь-яку прийнятну стратегію подолання того чи іншого негативного явища.

Відтак кризова ідеологія характеризується поєднанням поширення споживацьких очікувань та прагнення виграти і в держави, і в

суспільства [278]. Правилом існування стало переконання в тому, що прибутки потрібно залишати собі, а збитки має відшкодовувати держава або інші члени суспільства. Позитивні цінності втрачають сенс та поступаються негативним. Це пояснює, чому в цей час демократія в Україні набула негативного змісту: суспільна свідомість відкидає будь-яку ідею поєднання зусиль людей і підтримки влади.

Ще один важливий чинник кризової ідеології – апелювання до спрощених схем, де будь-які проблеми, невдала діяльність попередньої влади перетворюються на зручний засіб уникнути відповідальності та виправдати стратегічну імпотенцію необхідністю виживання.

Усе викладене пояснює, чому корупція в Україні не тільки набула необмеженого поширення, а й знаходила все більше і більше мотивів виправдання серед усіх верств населення. Пов'язаний із корупцією правовий нігілізм перетворився на комфортне прикриття заробляння грошей поза рамками закону. Відсутність високої мети та віри в краще майбутнє компенсувалося прагненням вхопити все, що тільки можна, сьогодні. Така система поглядів несе виправдання агресії українців один до одного, корупцію та перетворення лікарень, шкіл на засоби «викачування» грошей.

Отже, кризова ідеологія залишає поле для маневру не тільки еліти, а й пересічного громадянина. Сила подібної ідеології в тому, що вона вбудовує в ідентифікацію людини життєві поведінкові схеми або сценарії життя, які перетворюють людину на жертву обставин. Проте поява кризової ідеології говорить про те, що криза відтворює сама себе в настроях і настановах більшості населення. Політична безпорадність перетворюється на спосіб існування, де кризова ідеологія паразитує на переконанні в неможливості змінити стан речей, на відсутності бажання шукати альтернативи усталеному існуванню.

Однак, як би там не було, кризова ідеологія не містить у собі алгоритму виходу, а є лише кружлянням по колу. І в цьому її потенційна живучість і причина загибелі. Усе це доводить, що панівний клас замість вирішення

соціально значущих проблем займався імітацією політичної діяльності. А це, у свою чергу, вказує на поступове перетворення «сімейного кола» на групу, запорукою виживання якої стає поступовий демонтаж держави, а в перспективі − загибель політичної системи.

Щодо політичної інфраструктури, то її трансформація в постперебудовний час так само укладається в два періоди. Якщо на першому етапі відбулося вибудовування атрибутів «фасадної» демократії, то на другому (з приходом до влади Партії регіонів на чолі з В. Януковичем) політична необхідність демократичної легітимації влади вступила у протиріччя з логікою олігархічною.

Так, 17.10.2012 Кабінет Міністрів затвердив законопроект «Про Громадське телебачення і радіомовлення» (надалі – ГТР), розроблений Держкомітетом з питань телебачення і радіомовлення, за яким протягом перших чотирьох років громадське телебачення має фінансуватися з держбюджету, а потім – за рахунок абонентської плати, продажу власного теле- і радіопродукту, а також благодійних внесків. Планувалося, що ГТР буде контролювати наглядова рада, до складу якої ввійдуть 17 осіб – 14 представників громадських організацій і три члени Кабміну. Проте, незважаючи на перспективність законопроекту, український медійний простір було розподілено серед невеликої кількості власників.

Так, найбільш відомими медійними власниками були П. Порошенко («5-й канал») та Р. Ахметов (видавництва «Сегодня Мультимедиа» та «Медіа-прес»; ТВ-активи: ТРК «Україна», телеканал «Футбол»). Власником телеканалів ICTV, «Нового каналу», СТБ; газети «Факты и комментарии», видавництва «Економіка» − був В. Пінчук. Ще один медіа магнат − Б. Ложкін: президент United Media Holding, власник медіа-активів: «Украинский Медиа Холдинг», видавничого дому «Популярная пресса». До початку 2013 р. значні медіа-активи належали В. Хорошковському, а саме − U.A. Inter Media Group (це 61% акцій «Українська незалежна ТВ-корпорація» (телеканал «Інтер»), 90% ТОВ «Кіно-ТВ», ТОВ «Телевізійна служба новин» (телеканал ТНТ), 100%

акцій телеканалів К-1, К-2, «Мегаспорт». І. Коломойський був членом ради директорів телеканалу «Студія 1+1»; володів медіа-активами «Студія 1+1», телеканалів «Кіно», «ТЕТ». Група «Приват» контролювала холдинг «Главред-медіа» [134].

Зазначимо, що правляча верхівка використовувала два основні засоби посилення залежності медіа-простору. По-перше, це закони. Так, влітку 2012 р. Міністерство юстиції подало для громадського обговорення законопроект «Про внесення змін до деяких законів щодо забезпечення прозорості відносин власності щодо ЗМІ». Він передбачав заборону на створення і діяльність телерадіоорганізацій, засновниками, співзасновниками або власниками яких є нерезиденти, зареєстровані в офшорних зонах, а власникам друкованих ЗМІ заборонялося контролювати їх через своїх родичів-акціонерів [55].

По-друге, це персональний контроль над власниками. Так, В. Хорошковський був змушений продати канал «Інтер» через політичний тиск, який розпочався після критичних виступів у програмах каналу «Інтер» проти призначення М. Азарова головою Кабміну. Перед цим лояльність олігарха до влади підкріплювалася суміщенням посад у силовому відомстві та медіа-холдингу. (Медіа-магнат В. Хорошковський очолював Держмитницю України і був головою СБУ) [7]. У червні 2013 р. новим власником «Українського медіа-холдингу» став С. Курченко.

Таким чином, олігархізація перетворила політичну інфраструктуру на однобічний канал, де медійний простір демонстрував ознаки крайньої імітаційності. Також було перекрито шляхи інкорпорування представників інших верств до політичної еліти, що автоматично знецінило й освіту. Показово, що важливість освіти перетворилася на ілюзію, оскільки кожен другий безробітний українець на 2012 р. мав вік до 35 років і вищу освіту [135].

Слід зазначити, що владу цілком влаштовувало перетворення освіти на формалізований процес, де під гаслами запозичення найкращого світового

досвіду фактично усувалася постать викладача, а предмет зводився до механічного відтворення в рамках тестування.

Паралельно відбувалося й поступове відключення історичної пам'яті: здійснювалося поширення лише таких історичних версій, які виправдовують концентрацію влади. Так, міністр освіти Д. Табачник заявив (4.09.2010), що геноцид українців є вигадкою закордонних істориків [214]. А СБУ порушило кримінальну справу за фактом підготовки розголошення державної таємниці власним співробітником Р. Забілим, що досліджував політичні репресії стосовно радянського народу [407].

Корупційність, неадекватність освіти та перекриття соціальних ліфтів стали підставами для формування антропотоків. Влада не перешкоджала цьому процесу, оскільки молодь, яка поширювала невдоволення, переплавляла свій критичний потенціал на пошуки «кращої долі». Отже, демографічна хвиля на певний час слугувала запобіжним клапаном виходу невдоволення політичною владою.

Для тієї частини молоді, що залишалася в країні, рівень освіти виявляється абсолютно незадовільним. Можна навіть говорити, що сучасна молода людина після освітніх закладів виходила «обмежено функціональною», оскільки в неї не було сформовано навичок самостійного навчання, а це примушує при зміні занять і роботи вчитися наново. У подальшому отриманий диплом часто не надавав переваг при влаштуванні на роботу, оскільки якість освітніх послуг погіршувалася, а головну роль відігравали знайомства і зв'язки [326].

У цілому поширення квазіпрофесіоналізму влаштовувало чинну владу, оскільки цілі прошарки залежали від призначень і були готові йди на все заради збереження більш-менш нормальної зарплатні та майбутньої пенсії. Наприклад, правовий нігілізм, що запанував в українському соціумі, не в останню чергу був спричинений віковими змінами суддівського складу, де основні посади належали випускникам українських освітніх закладів.

Щодо геополітичного виміру, то час президентства В. Януковича відзначився серйозними втратами. Так, було реанімовано тактику «підкупу без вимог». Наприклад, Президент України у заяві від 12.04.2010 повідомив про передання США решти запасів високозбагаченого урану, що використовувалися винятково для наукових цілей. Іншими словами, за зовнішньополітичну підтримку США було віддано можливість відновлення статусу ядерної держави.

Ця тактика була застосована і стосовно Росії. Так, 21.04.2010 були підписані «Харківські угоди», де (всупереч Конституції) зафіксовано перебування на території країни військової бази іноземної держави. Більше того, термін перебування ЧФ було продовжено до 2042 р. в обмін на обіцянку внесення поправок до Контракту від 19.01.2009 між ВАТ «Газпром» та НАК «Нафтогаз України» [235].

Балансування між двома конкуруючими центрами з переважно ситуативним задоволенням вузько корпоративних інтересів дещо приховувало збільшення залежності української держави від геополітичного середовища та поступову втрату геополітичної суб'єктності України.

«Захід» (як колективний гравець) у цей час концентрується навкруги монетарної моделі економічних реформ. У цьому контексті співпраця з МВФ позиціонується як фактор довіри світової фінансової спільноти до держави та підтвердження її кредитоспроможності. Такий вплив через політику кредитів, що на поверхні демонструють вигоду, надалі доповнюється прихованим втручанням у суверенні справи. За оцінками Інституту трансформації суспільства, на кінець 2010 р. валовий борг України становив $ 125 млрд., а весь ВВН України – $ 110–115 млрд. за цей рік [330].

Подальші події розвиваються за відомим сценарієм: необхідність погашення боргів потребує ще більших запозичень. Але їх уже надають на певних умовах – в обмін на політичні та економічні дії. Фінансові запозичення легітимізували контроль над українською політичною системою, проявом якого була вимога рекапіталізації комерційних банків через їх

реструктуризацію. Наслідки цього: гроші, які беруть банки, уряд забирає на погашення боргів, а не спрямовує їх на розвиток середнього та малого бізнесу.

МВФ 29.07.2010 надав Україні кредит, що в сім разів перевищував квоту. Умовами грошового вливання стали реформи в соціальній сфері: зменшення дефіциту Пенсійного фонду; вирівнювання балансу НАК «Нафтогаз України» шляхом підвищення вартості житлово-комунальних послуг; скасування мораторію на стягнення пені за неплатежі з квартплати; заморожування заробітної платні в державному секторі; скорочення держслужбовців.

Також виокремлювалися умови реформування і у фінансово-економічному блоці, де наголошувалося на необхідності прийняття Податкового кодексу з метою збільшення податкового навантаження на малий і середній бізнес; зміцненні кредитно-банківської системи та посиленні автономності НБУ; пом'якшенні регулювання обмінного курсу гривні; скороченні бюджетного дефіциту; «трансформації» соціальних виплат у капітальні інвестиції; ліквідації дефіциту НАК «Нафтогаз України»; підвищенні акцизу на бензин, тютюн та алкогольні напої; зменшенні ступеня державної підтримки для ключових галузей реального сектору економіки (скасування пільгових цін для цукрової, хімічної промисловості та металургії; скорочення надання державних «кредитних» гарантій; зниження бюджетних витрат на підтримку націоналізованих комерційних банків) [320].

З огляду на ці заходи зовнішньополітична діяльність В. Януковича не була випадковою. Для України стало звичним і нехтування міжнародним іміджем заради реалізації провладних інтересів. Так, з одного боку, активно використовувалася підтримка керівництва православної церкви Московського патріархату – патріарха Руської православної церкви Кирила (В. Гундяєва): візити, молебні та благословення. З іншого – В. Януковичем (1.04.2010) було оголошено про підтримку євроінтеграційного шляху та заперечення створення Митного союзу України, Білорусі та Росії. А вже 2.04.2010 підписується указ про ліквідацію комісії з питань підготовки країни до вступу в НАТО та

національного центру з питань євроінтеграції, і згодом приймається закон (15.07.2010) про позаблоковий статус країни.

Така тактика унеможливлювала відстоювання національних інтересів, що і засвідчив виступ В. Януковича в ПАСЕ (26.04.2010), де було наголошено, що голодомор не є фактом геноциду проти українців, а тільки спільна проблема держав, що входили до складу СРСР.

Значно погіршила геополітичну позицію України, перетворившись на козир у грі суб'єктів міжнародної політики, справа із засудженням Ю. Тимошенко. Зокрема, російські високопосадовці регулярно підкреслювали, що засудження за чинними міжнародними договорами суперечить не тільки міжнародній практиці, й здоровому глузду [304]. Справа Ю. Тимошенко автоматично підсилила позицію Росії, де її газове свавілля легітимізувалося сфабрикованими справами і питання про перегляд ціни на газ виглядало як небажання України сплачувати борги. Так, у 2010 р. з українського боку неодноразово лунали заяви про неможливість приєднання України до Митного союзу, потім констатувалося, що вступ стане можливим тільки за умови зміни Конституції, а на початку 2013 р. це вже стало об'єктивною необхідністю і вигідною економічною пропозицією.

Країни ЄС та найбільш впливові структури (Європарламент, єврокомісії), політичні діячі неодноразово погрожували відмовою від підписання договору про асоціацію (наприклад, грудень 2012 р.). Так само вказувалося на незадовільний стан судової гілки та виборчого законодавства і Венеціанською комісією. Більше того, «Захід» отримав можливість звинувачувати Україну в недемократичності й надалі посилювати тиск щодо дотримання умов вступу до будь-яких міжнародних організацій.

Це зменшило маневреність України на міжнародному рівні і поставило країну в ситуацію «цугцвангу», де наближення до будь-якого геополітичного актора оберталося втратами. Цю колізію демонструвало питання про газотранспортну систему (надалі – ГТС). Намір України залучити до модернізації цієї системи ЄС, Росію та інші країни виглядало як «приєднання

до управління». Ще 23.03.2009 у Брюсселі відбулася Міжнародна інвестиційна конференція з модернізації ГТС, за результатами якої було ухвалено декларацію, згідно з якою уряд України брав на себе зобов'язання імплементації європейського законодавства відносно регулювання ринку газу та забезпечення прозорості інвестицій. А вже під час президентства В. Януковича перевагу отримала думка про те, що передання контролю над ГТС Росії є більш вигідним, оскільки це сприятиме зменшенню ціни за газ.

Як уже зазначалося, для олігархічного режиму, що склався в Україні, зниження енергозалежності було одним із чинників виживання. Проте реформування окремих енерговитратних галузей української промисловості (хімічного виробництва, металургії) зустрічало опір власників, не зацікавлених вкладати в це кошти.

З 2013 р. «тактика балансування» почала себе відживати, тому чинна влада оголосила рух до ЄС, що передбачало виконання 11 пунктів перед підписанням Угоди про асоціацію з ЄС. До травня 2013 р. у сфері судочинства було необхідно прийняти Виборчий кодекс, що гарантував би рівний допуск до виборчого процесу та забезпечував неупереджене визначення переможця, та здійснити реформи судочинства у співпраці з Венеціанською комісією. В економічній сфері реформи мали охопити боротьбу з корупцією, забезпечити лібералізацію управління державного фінансування та покращення бізнес-клімату.

У лютому 2013 р. єврокомісар Ш. Фюле наголосив на тому, що одночасна інтеграція з ЄС та іншими державними об'єднаннями є неможливою, оскільки приєднання до Митного Союзу веде до встановлення тарифів і підпорядкування торгівлі національних органів, що заперечувало можливість дотримання вимог зони вільної торгівлі з ЄС [102].

Для чинної влади обрання західного політичного вектору розвитку означало потрапляння у залежність, де засобом контролю ставали б кредити та моніторинг публічного зрізу політики. У випадку приєднання до Митного союзу країні загрожувало б територіальне переосвоєння та створення нової

владної ієрархії, де верхні щаблі зайняли б представники російської еліти та відбулося б «повернення в минуле» зі збільшенням тіньового зрізу політики.

Обидва ці варіанти мали спільну рису: стратегічні партнери розглядали Україну як простір, на який можна перенести власні проблеми і за рахунок якого, контролюючи міграційні потоки, їх вирішити. Так, для «Заходу» контрольований антропотік з України був би запорукою подолання кризового стану економіки, для Росії – засобом посилення титульної нації через збільшення православного слов'янського населення.

Подібний план мав очевидні переваги: «Захід» отримав би контрольовану територію, поширював на неї НАТО та ЄС плюс демографічний ресурс, в Росія – буферну зону і як бонус енергетичні та економічні важелі для утримання Криму. Подібний розмін виправдовував нехтування основними домовленостями щодо існування повоєнної Європи – недоторканністю території та недопущенням війни в Європі [113].

«Майдан» – узагальнена назва найбільш тривалого вуличного протесту в Україні 2013−2014 рр. Початок Майдану пов'язують із рішенням призупинити підписання угоди між Україною та ЄС про асоціацію на Вільнюському саміті 29.11.2014 після тривалої пропагандистської кампанії та прийняття парламентом необхідного законодавчого пакету документів [511].

Основна причина різкої зміни геополітичного орієнтиру − небажання правлячого кола йти на вимогу ЄС – переглядати усталені правила політичної гри як усередині країни, так і ззовні. Так, зміни правових рамок під норми ЄС поставили б під сумнів можливості правлячого прошарку використовувати державні інституції заради власного збагачення та завадили б перетворенню держави на додаток до інтересів «сім'ї».

Також довелося б змінювати упереджене судове рішення у справі Ю. Тимошенко, оскільки перекладання цього завдання президентом на парламент нікого не ввело в оману, оскільки більш простим став би шлях помилування самим президентом.

Дійсна причина відмови від геополітичного балансування − руйнація української економіки через розкрадання політичною верхівкою державних фінансів (привілейована приватизація і здирство на всіх рівнях) через: 1) структури Державної податкової адміністрації та Державного митного комітету (частково у вигляді хабарів, переданих «нагору», частково − у вигляді комісії («відкату») від відшкодування експортерам податку на додану вартість); 2) закриті конкурсні торги (приховані преференції) великих інфраструктурних проектів (зокрема, чемпіонат Євро-2012 з футболу); 3) перепродаж дешевого газу власного видобутку не пересічним споживачам, а приватним виробникам.

Ступінь розвалу економічної сфери, зумовлена надмірними податками, корупцією та законодавством, яке поширюється не на всіх, у листопаді 2013 р. проявився в тому, що уряд дозволив пенсійному фонду здійснювати виплати пенсій за рахунок комерційних кредитів.

Відсутність грошей для існування привілейованого прошарку змусила шукати гроші ззовні. Так, при інкорпоруванні в Євразійський проект (Митний союз) немовби вирішувалося газове питання. Це створювало нові проблеми, оскільки не було надано жодних гарантій збереження низьких цін в обмін на повну залежність від РФ.

У такій ситуації зближення з ЄС виглядало більш прийнятним варіантом. Але перспективи вступу в ЄС суттєво погіршував закон про судове переслідування, за яким будь-яке незалежне розслідування становило потенційну небезпеку для чинної влади. Не менш важливо, що підписання асоціації з ЄС потребувало реформ, які б спричинили жорстку конкуренцію в економіці та призвели до посилення російського тиску.

Як можна помітити, усі переваги вибору того або іншого геополітичного вектору звелися до проблеми пошуку грошей, оскільки для передвиборчого року вкрай важливою була виплата заробітної платні та пенсій.

Сама відмова від асоціації та наступні домовленості з РФ про фінансову допомогу та знижку на газ подавалися ЗМІ як перемога команди В. Януковича.

Проте насправді РФ отримала додаткові важелі впливу на Україну через постійну загрозу в будь-який момент скасувати знижку на газ (залежно від поведінки правлячої еліти). Ці домовленості фактично розкрили обсяг впливу РФ на Україну, де президент проявив себе як намісник і захисник інтересів РФ в Україні.

Погіршення економічної ситуації стимулювало зміни поведінки олігархів. З одного боку, оформлюється група олігархів з осіб, що не ввійшли до «кола сім'ї», і ця обставина загрожувала їх приватній власності, оскільки її захист унеможливлювався підконтрольністю правлячій верхівці судових і законодавчих структур. З іншого, виокремилися персони, чий бізнес був переважно орієнтований на ЄС та Захід: через це вони були зацікавлені в відстороненні від державних активів існуючого кола сім'ї, витиснення його з найбільш привабливих фінансових потоків і перекриття бізнесу.

Невідповідність дій влади оголошеному курсу на зближення з ЄС призвела до масового виходу на вулиці молоді. Ця акція тривала з 21.11. по 30.11.2013 і ввійшла в історію як «Євромайдан». До особливостей цього етапу віднесемо схожість із сценарієм помаранчевої революції 2004 р., характерну загальну театральність з над-емоційністю переживань від нерозуміння причин зміни руху цілої країни.

Важливо, що вперше в політичних подіях всеукраїнського рівня молодь постала не тільки як ініціатор та організатор спротиву, а як політична сила (із серйозним мобілізаційним потенціалом на основі сучасних технологій зв'язку). У той же час потрібно зазначити, що акція «Євромайдан» виявила ступінь розмежування серед українського олігархату, де відсторонені від влади особи отримали шанс переграти «коло сім'ї». Для цього були використані приватні ЗМІ, які висвітлювали ці події з альтернативної позиції відносно підконтрольних «колу Януковича» каналів (наприклад, «5 канал»).

Євромайдан відразу виявив і ставлення влади до цього масового протесту, оскільки показовим стало небажання високопосадовців надавати

пояснення щодо відмови руху до асоціації з ЄС. Так, президент В. Янукович звернувся до народу тільки 25.11.2013.

Другий етап − власне «Майдан» − розпочався серед ночі 30.11.2013, коли бійці загону спеціального призначення «Беркут» застосували спецзасоби та грубу силу при розгоні мирної акції протесту, що прямо порушувало українську Конституцію та європейську Конвенцію із захисту прав людини та основоположних свобод. Відеозапис цієї події миттєво потрапив до інтернет-мережі.

Наступного дня (1.12.2013) в центрі столиці відбувся наймасовіший з часів незалежності виступ пересічних громадян проти влади. Багатотисячне народне віче − «марш мільйонів» − за офіційною версією зібрав 50 тис., а за даними фото- та відеоматеріалів – не менш 500 тис.

Агресія влади проти власної молоді надала зовсім нового звучання цим акціям: відбувся перехід від євроінтеграційних закликів до вимог відповідальності влади за силовий розгін маніфестантів. Як видно, силові заходи проти соціуму сприяли руйнації підстав легітимності чинної влади та усвідомленню необхідності громадської охорони студентів (молоді) від влади.

Усе це моментально згуртувало соціум навкруги теми справедливості та підштовхнуло на організований і тривалий спротив. Побиття молоді стало подією, що поєднала різні верстви і подолало наявні розломи українського суспільства за територіальними, цивілізаційними, мовними ознаками.

На противагу цьому правлячі кола в Україні досить довгий час ігнорували суспільні зрушення і тим самим стимулювали поширення гострих кризових проявів. Так, після масових протестів, блокування та захоплення державних установ (Кабінету міністрів, АП, КДА) В. Янукович відвідав з дипломатичною місією Китай (3−6.12.2013) і відразу ж розпочав переговорний процес у РФ із В. Путіним (7−8.12.2013).

«Майданоманія», яка охопила всю країну, стала свідченням повного незбігу позначених нами процесів – інтересів правлячого прошарку та потреб і очікувань соціуму. Що доводить необізнаність еліти з реаліями, в яких соціум

під час державного демонтажу соціальної сфери (медицини, освіти, будівництва), колапсу ЖКГ уже набув навичок самовиживання. Відтак намагання правлячого прошарку надати псевдолегітимного характеру власним діям, притягуючи до судової відповідальності громадян, постраждалих від силового розгону Євромайдану, неминуче загострило настрої як соціуму, так і опозиції (що почала артикулювати певні вимоги страйкарів).

Вказані події стали початком для зародження процесу перетворення «розколотого народу» на політичну націю, відходу від етнічних підстав єдності до усвідомлення спільності загальних інтересів громадян одної держави. Проте надшвидкість еволюції громадської думки виявила значне відставання опозиції. Так, протестувальники вже артикулювали вимоги «геть Януковича» та «покарати винних», а опозиція все ще говорила про євроінтеграцію.

Танення легітимності правлячого прошарку реанімувало відому практику – пошук зовнішньополітичної підтримки. Так, 17.12.2013 у Москві відбулося засідання російсько-української міждержавної комісії, за підсумками якої було підписано пакет із 14 документів: доповнення до газового контракту 2009 р., за яким вартість газу знижувалася з $ 410 до $ 268,5 за тис. кубометрів, і було розмішено частину Фонду національного благоустрою в розмірі $ 15 млрд. у цінних паперах українського уряду.

Майдан отримав геополітичне визнання. Основні міжнародні гравці були поставлені перед необхідністю враховувати фактори: 1) сильного спротиву чинній українській владі; 2) розмежування думок соціуму за регіональною ознакою відносно обрання геополітичного вектору. Водночас зросли переваги контролю над Україною, що засвідчувало перемогу в геополітичній грі. Це спричинило взаємні закиди країн ЄС, США та Росії щодо втручання у внутрішні справи України.

Соціально-політичні зміни поставили українську політичну верхівку перед необхідністю отримання додаткових гарантій лояльності регіональної еліти. Тому з новою енергією почалося масоване озвучування деяких

призабутих проектів федералізації України. Водночас уряд вживав заходи, що вже неодноразово були успішно використані, – розмежування соціуму за територіальним принципом «Схід – Захід».

Успіх провладних заходів ґрунтувався на тому, що Майдан мав різний відгук у регіонах України, який призвів до відтворення світоглядного протистояння в рамках «свій-чужий». Але дії влади з роздмухування протистояння за регіональними ознаками радикалізували погляди протестувальників і сприяли переходу ініціативи до більш організованих націоналістичних груп.

Так, уряд і ПР розпочали проект «Антимайдан» – акцію протесту, організована ПР із представників східних регіонів «проти» Майдану і «за» чинну владу. Цей проект вибудовувався на протиставленні стереотипів, згідно з якими «Захід» країни є націоналістично спрямованим, а «Схід» – російськомовним симпатиком РФ. Важливо, що Антимайдан був створений самою владою, але в рамках, запропонованих Майданом. Це проявилося в дзеркальності гасел обох Майданів. Так, вимога євроінтеграції було замінена на вступ до Митного союзу, а заклик до змінення влади – на критику опозиції. Схожим був і формат публічного дійства, де «глас народу» перемежовувався з виступами політиків.

Проте існувала принципова відмінність Антимайдану від Майдану − повна контрольованість «громадян», участь у мітингах за гроші, вузьке територіальне представництво рекрутів зі сходу країни та фізичне (парканами) відмежування від протестувальників Майдану. Основним рефреном усіх виступів була вимога федералізації країни. Необхідно зазначити, що за основу було взято запропонований ще в 2010 р. проект депутата В. Тихонова, в якому федералізація трактувалася як децентралізація влади, де апеляція до федералізації прикривала спробу «засобами федералізації через поширення кола повноважень регіонів та надання більших прав територіальним громадам щодо питань формування та витрат бюджету, мовної та історичної політики − спричинити «цивілізований» розкол на західну та східну частини» [113].

Безперечно, провладним маніпуляціям сприяли різні підстави для формування «ми» на «Заході» та «Сході», оскільки націоналістичне забарвлення виступів деяких представників опозиції (наприклад, «Свободи») значно зменшило її електоральну підтримку серед переважно російськомовного населення. Трактування федералізації, запропоноване владою, так само зменшило її електоральну підтримку, оскільки як «свою» − легітимну – її сприймала тільки частина виборців. Але для цієї частини оцінка дії влади та опозиції відбувається виключно в рамках «свій-чужий», поза загальнолюдськими, правовими та системними маркерами.

Не менш важливим виявилося і те, що Майдан наочно продемонстрував застарілість практики вибудовування партійних організацій під певного діяча, оскільки подібні структури, дієві на виборах, в умовах загострення політичної кризи продемонстрували брак людей, організованості та стратегії бачення суспільного майбутнього. Цей момент так само не було сприйнято східним загалом, оскільки заперечення авторитету президента та Партії регіонів в їх свідомості сприймалося як наступ на «своїх». Зрозуміло, що підтримка Майдану політиками США та ЄС налаштовувала проти нього російськомовні регіони. Відтак Антимайдан виправдав усі зусилля щодо його створення, оскільки президент В. Янукович не втратив підтримку потенційних виборців.

На нашу думку, у цьому полягає пояснення дій влади, яка після нового маршу мільйонів (8.12.2013), вночі 11.12.2013, здійснює спробу розгону-зачистки Майдану. Провладні ЗМІ поширювали версію, за якою розгін Майдану подавався як необхідність для прибирання бруду робітниками ЖКГ.

Ці події вкотре засвідчили, що влада не розглядала вуличний протест як серйозну проблему і не враховувала, що Майдан поступово створив структури, відповідальні за вирішення основних потреб тих, хто цілодобово стояв на вулиці. Разом із цим стихійно формуються загони, основним призначенням яких стає запобігання переходу протесту в стадію ескалації. Така недалекоглядність влади зумовила її геополітичний програш, оскільки спроба «прибрати» Майдан відбувається в умовах присутності в країні міжнародних

політиків (віце-президента Єврокомісії К. Ештон і представника Держдепу США В. Нуланд).

Але більш сильно дискредитувала владу поведінка представників силової обслуги − факти та докази принижень і катувань активістів протестного руху. Явним стає державне прикриттям терору, де представники суспільства розглядаються навіть не як опоненти, а як ціль на полюванні.

Надалі чільний уряд (що значно покращив фінансовий стан), з одного боку, почав спокійно очікувати на зимові свята, коли Майдан як протестна акція захлинеться. З іншого – посилив репресивний тиск на протестантів, а ЗМІ почали масовану атаку, лякаючи економічним крахом через акції непокори. Але терпіння та витримка протестуючих (Майдан залишився стояти на новорічні свята) засвідчили поступове перетворення акції протесту на суб'єкта політичного процесу в Україні. Ці зміни були спричинені і трансформацією ролі опозиції (від представників політичного класу – до авангарду українського соціуму), оскільки відповідальність за життя людей згуртувала лідерів опозиції і змусила їх піднятися над вузько партійними, особистісними та виборчими інтересами.

Це дозволило опозиції отримати не тільки моральне право звертатися до прогресивного, цивілізованого світу, а й визнання правомочності власної позиції на зовнішньому рівні.

Майдан перетворився зі сцени артикуляцій звинувачень влади на осередок мобілізації людей на боротьбу проти чинного режиму. Відбулася і еволюція вимог – від закликів до євроінтеграції, забезпечення прав і свобод громадян, покарання винуватих у побитті студентів – до повного перезавантаження влади, дострокових виборів президента та прийняття нового виборчого закону.

Також Майдан продемонстрував якісну трансформацію уявлення про політичну участь взагалі та спроможність пересічних громадян до стратегічного спротиву владі зокрема. Так, на початковому етапі мирна акція (переважно молоді) поступово перетворилася на потужний самоорганізаційний

рух різних верств населення, що втілився у творенні різних функціональних структур – самозабезпечення, охорони, пропаганди, фінансування та надання медичної допомоги.

Дії влади стосовно Майдану поступово призвели до артикуляції вимоги повного перезавантаження влади шляхом дострокових виборів президента та Ради. Щодо політики, то тут інтереси Майдану представляли різні актори − трійка парламентських опозиційних партій, громадський сектор, Автомайдан, Самооборона, напіввійськова організація «Правий сектор».

Лідери опозиції були змушені повторювати основні вимоги Майдану заради утримання власної популярності, але замість того, щоб запропонувати програму послідовних дій, вели переговори, де, не маючи парламентської більшості, були змушені грати за умовами чинної влади. Відтак, заклики щодо добровільної відставки владою серйозно не сприймалися.

Показовою стала і спроба оформлення національного спротиву в загальнонаціональну організацію Народне об'єднання «Майдан» з формуванням Ради з представників широкого загалу (22.12.13). Раді «Майдану» було доручено розгорнути «широку мобілізаційну роботу з організації спротиву нинішньому режимові в усіх областях України та координації протестного руху по всій території України» [237].

З часом було скоректовано і ставлення правлячого класу до Майдану. Так, якщо на першому етапі влада ігнорувала вимоги вуличного протесту, то під тиском збільшення кількості протестувальників і зміни формату протестів – із локального на державний – відбувся перехід до жорстких силових акцій і відверто кримінальних дій щодо активістів.

Фатальне небажання влади йти на поступки призвело до втрати можливості вирішити конфлікт простою відправкою уряду М. Азарова у відставку. Так само було проігноровано і пропозицію переговорів опозиції з владою. Внаслідок дій влади протистояння поширюється на всю країну, розділяючи її на два протилежні світоглядні табори – прибічників Майдану та симпатиків «кола сім'ї» та Партії регіонів.

Спробуємо проаналізувати основні когнітивні розбіжності сприйняття одних і тих самих подій прибічниками та супротивниками влади. Так, прихильники чинної влади в основному географічно зосереджувалися в російськомовних регіонах (Південь, Схід і Крим), де Майдан сприймали як виступ націоналістів, а отже − екстремістів. Найбільші побоювання викликала партія «Свобода», що подавалася у ЗМІ як навчений «Заходом» агент дестабілізації ситуації. У самому факті існування Майдану вбачалася не тільки західна допомога, а й апробація зомбувальних маніпуляцій.

ЗМІ (як провладними українськими, так і російськими) поширювалася ідея, що в акціях протесту беруть участь винятково соціальні паразити та безробітні, а подібні акції дійсно підривають економічну ситуацію. Опозиція розглядалася як «темна сила», зацікавлена в незаконному захопленні влади, де вимоги перевиборів і відставки уряду були тільки поводом для фізичного винищення всього, що не відповідає західним ідеалам.

Для цього табору дії влади – силовий розгін Майдану – були зрозумілими, оскільки влада має бути сильною. Відтак доречним є звернення до Президента Росії по допомогу та недопущення ескалації – навіть у прямому ефірі з вуст народних депутатів України.

Мета Майдану як акції протесту так само трансформувалася. Якщо на першому етапі переважала ідея євроінтеграції (як шлях до щасливого майбутнього) через поступову імплементацію західних цінностей, модифікацію права, відновлення розподілу між гілками влади, то на другому етапі (після силового розгону студентів) влада вже сприймається як чужинець-монстр, дії якого потрібно блокувати для отримання світової підтримки. Відтак на Майдані лунають наївні звернення по допомогу до світової цивілізованої спільноти, заклики до західних країн ввести санкції проти чинної влади.

Після того як влада перейшла до силових акцій проти Майдану, протестувальники вдалися до партизанських дій – від блокування доріг до ігнорування приписів уряду. Протест перетворився на рушійну політичну

силу, спроможну змінити владу. Щодо опонентів, то поступово склався узагальнений образ представника Антимайдану як жителя Сходу − зомбованого, бідного і залежного від місцевих князьків, а відтак, і неспроможного самостійно думати. Трансформуються і уявлення про належну поведінку відносно «Беркуту» та війська МВС, які повинні відстоювати думку протестувальників, оскільки давали клятву служити народу.

Як видно, спільним для двох протилежних майданів була ідеалізація стану влади, недооцінка причин виникнення і впливовості вуличного протесту, загальна наївність і надії на допомогу інших країн у вирішенні конфлікту.

Поступово змінюється і тактика провладного боку. На першому етапі ставка на силові структури виглядала як запорука виграшу влади. Більше того, ЗМІ акцентували увагу на кадрах, де мітингувальники закидали камінням правоохоронців, викликаючи співчуття і симпатії до силовиків. Проте зневага правоохоронців до закону взагалі, цинічне викрадання людей і нелюдське знущання (наприклад, над козаком М. Гаврилюком), застосування вогнепальної зброї проти беззбройних остаточно вбили сподівання Майдану на можливість перемовин із чинним урядом.

Водночас РФ використовує вказані події для акценту на націоналістичній складовій протесту. Так, «наближений до влади» російський політолог Г. Павловський констатував, що «Україна провалюється з кожним кроком усе далі в політичну безнадію» [243]. Відтак логіка влади – використання всіх силових структур, законодавства та зовнішньої підтримки Росії заради одного − затягування переговорів, оскільки опозиція реально втрачає свій вплив, відстаючи від настроїв протестувальників. Причина – залежність лідерів опозиції від певного образу і від власних виборчих штабів, отже, від майбутніх результатів президентських виборів, де соратники по Майдану перетворюються на реальних конкурентів у виборчих перегонах.

Показово, що влада, не пропонуючи інноваційного виходу з гострої фази кризового процесу, переважно використовувала засоби, закріплені в системній пам’яті. Це зумовило зміну провладної тактики, де замовчування в публічній

сфері (глухість до вимог відставки уряду М. Азарова) в поєднанні з силовими акціями було замінено на початок переговорного процесу з пропозиціями створити коаліційний уряд, де посади були запропоновані лідерам опозиції. У разі спрацьовування подібних зусиль Майдан як тривала протестна акція опинився б у стадії невизначеності: розривання суспільної зв'язності через акцент на різному регіональному розумінні історії; агресивна агітація; неприхований тиск на бюджетників і плата за участь у мітингах на підтримку чинної влади – усе засвідчує готовність влади придушити будь-які протестні акції.

Знакова риса провладного інформаційного фронту цього періоду – цинічність коментарів влади та відверта брехня. Інформація підміняється театральними постановками: наприклад, описання злочинів опозиції; «солдатські матері», які просто не мають синів; відверте перекручування інформації високопосадовцями на тлі зафіксованих в інтернет-мережі доказів зворотного.

Наступна ознака гострої фази кризового синдрому модернізації – це поширення протистояння по всій країні, причиною та каталізатором якого виступила чинна влада. Перш за все цьому сприяло використовування військових і напіввійськових формувань для підтримки влади засобами залякування та насилля. Цей силовий прошарок складався як із дійсних військовослужбовців зі значним осередком військовослужбовців-резервістів, так і з маргіналів (кримінальників). Оплата подібних послуг надходила як із державних резервів, так і з кримінальних потоків та від спонсорів-олігархів.

Єдина схема поведінки силової обслуги: невтручання міліції, спільність акцій міліції та «тітушок», їх практична безкарність для порушників закону – усе це свідчило, що напівкримінальні елементи зрослися з частиною силових структур. Поняття справедливості було повністю знищено: на людей, побитих «Беркутом», заводяться кримінальні справи; їм перешкоджають проходити судмедекспертизу; знущаються та принижують на допитах. Зокрема, допити

проводять таким чином, щоб недосвідчена людина обмовила себе, залякують близьких і родини затриманих [325].

Градус суспільного протистояння підігрівався тим, що поступово від практики нападів на активістів і представників місцевих політичних та громадянських осередків силова обслуга перейшла до побутового хуліганства (спалення автомобілів, проникнення в оселі) та кримінальних злочинів (напади, побиття, утримання в заручниках, тортури, вивезення до незаселених зон, вимагання викупів, забиття до смерті).

Але втрата контролю над напівкримінальними «тітушками» та перетворення сил «Беркута» на хижацькі загони, що не тільки полюють на власний народ, і й хизуються фото-трофеями на сторінках соціальної мережі, остаточно підриваючи легітимність чинної влади.

Не менш важливим було й те, що організовані провладною партією мітинги на підтримку президента радикалізували східні регіони суспільства, налаштовуючи їх проти всієї України. Заперечення ідей Майдану та категоричне неприйняття позиції протестувальників неминуче перетворювало східні регіони на базу для рекрутингу незадоволених зрушеннями у владі та суспільстві.

Неприхований силовий тиск на протестувальників і стрілянина травматичними набоями, викрадання активістів, залякування журналістів і катування заарештованих та поранених призвело до наростання активного спротиву по всій країні: поширилися захоплення будинків адміністрацій президента на місцях і підпорядкування структур місцевого самоврядування протестувальникам.

Поштовхом для посилення вуличного спротиву стало голосування в Верховній Раді 16.01.2014, коли без обговорення (у незаконний спосіб – підняттям рук) було прийнято бюджет на 2014 р. та 11 резонансних законів. Поміж інших було ухвалено закон «Про судоустрій і статус суддів» і процесуальні закони щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян (автори − регіонали В. Колесніченко і В. Олійник, № 3879), якими

обмежувалися права протестувальників [299]. Одна з норм цього закону (спрямована проти учасників Автомайдану) забороняла рух в автоколонах із більш ніж п’ятьма автомобілями без узгодження з МВС, що мало каратися штрафом від сорока до п’ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права керування транспортними засобами на 1–2 роки з вилученням транспортного засобу.

Ще одне нововведення – «наклеп», що трактувалося як умисне поширення завідомо недостовірних відомостей, які ганьблять честь і гідність іншої особи. За поширення «наклепу» в Інтернеті вводився штраф від 50 до 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або покарання громадськими роботами на строк до 150–240 годин, або виправними роботами на строк до одного року.

Крім того, цей закон передбачав посилення відповідальності за втручання в діяльність судових органів. Зокрема, за незаконне збирання, зберігання, використання і поширення конфіденційної інформації про суддю або його близьких родичів, образливої інформації, залякування або втручання в роботу судді було запропоновано карати штрафом від 300 до 500 неоподаткованих мінімумів громадян, виправними роботами до 2 років, арештом до 6 місяців або позбавленням волі на термін до 2 років.

Також було проголосовано за Закон про спрощення зняття недоторканності з депутатів і притягнення їх до кримінальної відповідальності, за яким будь-якого депутата можна позбавити недоторканності простою більшістю (226) голосів.

Наступним було прийнято закон, за яким учасники акцій протесту з 21.11 по 26.11.2013 звільняються від кримінальної відповідальності. ВР прийняла цей закон ще 19.12.2013, однак суди відмовилися його виконувати, пославшись на відсутність механізму реалізації закону. Також було проголосоване і зняття кримінальної відповідальності з «беркутівців», які били людей 30.11.2013 на Майдані та 1.12.2013 на вул. Банковій.

Серед прийнятих законів дещо окрему нішу займав закон «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України», який дозволяв проводити заочне кримінальне провадження. («Персонально» стосувався Ю. Тимошенко, яка досить часто відмовлялася бути присутньою на судових засіданнях). Також у цьому пакеті було прийнято два «антифашистські» закони, спрямовані проти заперечення злочинів фашизму та руйнівників пам'ятників.

Прийняті 16.01.2014 закони (поспіхом, з порушенням демократичних процедур) фактично: 1) легалізували повну безкарність дій силових структур та надали особливий захист суддям та їх близьким; 2) узаконили безправність пересічних громадян через фактичну заборону усіх видів громадського спротиву; 3) повернули практику цензури та кримінальну відповідальність за наклеп. Що означало спробу легітимізувати силовий варіант виходу з гострої фази кризового процесу.

Прийняття «січневих законів» мало й зворотні наслідки. Так, у зверненні так званого «Правого сектору» (організації, що об'єднала широкий спектр людей, готових до збройного спротиву, – від радикальних націоналістів до футбольних фанатів) до українського народу від 20.01.2014 йшлося про необхідність припинення розбрату між суб'єктами революційного процесу (опозиційними партіями, громадським сектором, Автомайданом, Самообороною, націоналістами з Правого сектору) заради перемоги над кримінально-олігархічною системою [295].

Представники Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» разом із Київським міжнародним Інститутом соціології здійснювали соціологічні вимірювання змін, мотивів участі, вимог, цілей, ставлення до політичних процесів і готовності до подальшої боротьби, приналежності до громадських об'єднань і політичних партій учасників Майдану в грудні, січні та лютому 2013–2014 рр. [352]. Автори, підсумовуючи результати дослідження, дійшли висновку, що Майдан пройшов три етапи розвитку: Майдан-мітинг – численний громадський виступ; Майдан-табір – територія

протесту; Майдан-Січ – військовий табір, з чіткими правилами існування та розподілом обов'язків між постійними учасниками.

Принципова різниця між цими стадіями полягала в посиленні радикальних вимог, відході від уявлень про можливість переговірного процесу із владою, другорядність питання про підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Основна вимога на середину лютого 2014 р. – відставка президента та проведення позачергових виборів (85,2%), і більшістю опитаних (68,2%) це сприймалося як компроміс із владою, що міг би влаштувати протестувальників Майдану.

Зросла кількість осіб, готових стояти до виконання владою всіх вимог (до 82,7%) необхідну кількість часу (86%). Усе більшої підтримки знаходить думка про необхідність переходу до активного спротиву діям влади у вигляді незалежних збройних формувань і захоплення будівель (до 50,4% та 41% відповідно). Опитуванням було зафіксовано зростання кількості осіб, що ввійшли в той або інший рух − Правий сектор і Спільна справа (до 14,2%). І 61,9% не підтримували ймовірну учать опозиційних політиків в уряді президента В. Януковича.

Ескалація напруженості в Україні зумовила втручання Заходу, яке призвело до активного переговірного процесу з хиткими домовленостями про припинення військового озброєного протистояння до 17.02.2014 в обмін на звільнення будівлі КДМА та амністію всім протестувальникам, що знаходяться під арештом і слідством. Але, незважаючи на попередні обіцянки влади, засідання Верховної Ради розпочалося заявою спікера В. Рибака про відсутність зареєстрованих депутатських пропозицій відносно повернення до Конституції 2004 р. (всупереч заявам лідерів опозиції про відмову в реєстрації цих законопроектів).

Уряд РФ, заявляючи про стурбованість через втручання у внутрішні справи України, у цей час приховано проводить приватизацію за борги найбільш привабливих галузей промисловості (авіа, будівельної) та розширює

захоплення фінансової сфери, контролюючи випуск і продаж євробондів України на міжнародних торгах [363].

Консолідація протестувальників досягла апогею 18.02.2014 у драматичному протистоянні на вул. Грушевського. Те, що владою було застосовано проти мітингувальників антитерористичні засоби боротьби, означало, що вуличний мирний протест прирівнювався до системної загрози.

Ситуація вкотре загострюється: опозиція починає переговори з президентом та урядом про відміну законів від 16.01.2014 та припинення антитерористичної операції. Вуличний протест поступово окупував урядовий квартал. Зіткнення на вулицях доповнилися вимогами Автомайдану про повне перезавантаження влади, відставку президента і дострокові вибори; усунення, покарання і люстрацію «всіх виконавців злочинних наказів» − силовиків, прокурорів, суддів, інспекторів ДАІ; ліквідацію формування «Беркут».

Одночасно влада йде на відчайдушні спроби перекрити під'їзди до центру столиці. Так, 19.02.2014 була здійснена спроба ввести надзвичайний стан шляхом обмеження руху транспорту в бік Києва з півночі та призупинення роботи Київського метрополітену [56]. У той самий час ЗМІ надають дані про поранених та загиблих, у прямому безперервному режимі ведеться відео-трансляція спротиву в центрі столиці.

Пік гострої фази припав на 20.02.2014, коли із самого ранку силовики почали наступ на захисників Майдану (відкрили вогонь по самообороні з боку вул. Інститутської), всупереч оголошеному президентом перемир'ю. Загинуло більше ста беззбройних людей.

Оголошення спротиву терористичною акцією, використання сил армії та МВС, стрілянина військовими набоями – усе це остаточно зруйнували віру соціуму в політичні засоби виходу з кризи. Починається надстрімкий демонтаж олігархічного режиму. Депутати скликають позачергову сесію Верховної ради 20.02.2014, де розпочинається процес виходу депутатів із провладної фракції Партії регіонів. Неконтрольованість ситуації зумовила необхідність зустрічі лідерів опозиції – А. Яценюка, В. Кличка та

О. Тягнибока з міністром закордонних справ Німеччини Ф.-В. Штайнмайєром, главою МЗС Франції Л. Фабіусом і главою МЗС Польщі Р. Сікорським (20.02.2014).

Проте Рада Майдану не підтримує дії опозиції щодо пошуку політичного виходу і наполягає на негайній відставці президента України В. Януковича, проведенні позачергових президентських виборів. «Правий сектор» (на сторінці соціальної мережі Вконтакті) закликав власників вогнепальної зброї терміново прийти на Майдан у зв'язку з можливим розгоном [293].

Була укладена Угода про врегулювання кризи в Україні між президентом та опозицією (21.02.2014), яка передбачала передання в органи МВС зброї, що незаконно перебуває на руках у людей. Зокрема, передання зброї обмежувалося 24 годинами після набуття чинності законом про повернення до Конституції 2004 р. Від Європейського Союзу Угоду засвідчили глави МЗС Польщі, Німеччини та Франції.

Вихід на переговори 21.02.2014 продемонстрував втрату спроможності сил олігархічного режиму самостійно подолати гострий кризовий процес. Переговори точилися між делегацією Євросоюзу (міністри закордонних справ Німеччини, Франції і Польщі), представником Росії, лідерами української опозиції. Міністри закордонних справ Франції, Німеччини і Польщі (плюс спецпредставник Росії В. Лукін) дві доби вмовляли Януковича, щоб той підписав «мирову Угоду».

Досягнуті домовленості стосувалися: 1) відновлення Конституції 2004 р. протягом 48 годин після підписання Угоди; 2) створення коаліційного уряду протягом 10 наступних днів; 3) завершення конституційної реформи до вересня 2014 р.; 4) проведення президентських виборів не пізніше грудня 2014 р.; 5) розслідування випадків насильства на тристоронній основі (влада, опозиція, Рада Європи); 6) відмова від введення надзвичайного стану; 7) оголошення амністії, звільнення будівлі мітингувальниками, розблокування вулиць, передання незаконної зброя в міліцію за 24 години після вступу в силу п. 1 Угоди [238].

Попри всю необхідність, домовленості не відображали факт перетворення Майдану на окрему політичну силу. Тому, незважаючи на те, що останнім пунктом Угоди передбачалася повна і швидка (за три доби) капітуляція опозиції і Майдану, без жодних зустрічних гарантій з боку В. Януковича, – це не було здійснено через некерованість Майдану та масовий перехід бійців спецзагонів на бік «народу».

Але основною причиною став масовий притік людей з усієї країни на допомогу Майдану через загальну настороженість відносно мотивів політичних діячів. Не в останню чергу цьому сприяли численні залякування та злочинні дії правоохоронців, силовиків проти активістів Майдану та Автомайдану (зокрема, викрадення та катування В. Булатова, побиття журналістки Т. Чорновіл). Кульмінацією подій став ультиматум Правого сектору і деяких сотників Майдану про відставку президента В. Януковича до ранку 22.02.2014 [198].

Втеча В. Януковича − це точка початку демонтажу олігархічної системи та швидке переформатування влади. У результаті Верховна рада як легітимний орган обрала спікером О. Турчинова (який до нових виборів мав виконувати обов'язки президента) і сформувала перехідний уряд на чолі з А. Яценюком. Першими ж рішеннями Верховної Ради України стали: 1) ухвалення припинення «антитерористичної операції»; 2) наказ військам і спецпідрозділам повернутися до казарм; 3) заборона застосовувати зброю проти мирних демонстрантів; 4) повернення конституції 2004 р.; 5) скасування резонансних законів (від 16.01.2014); 6) звільнення Ю. Тимошенко; 7) призначення нових президентських виборів на 25.05.2014.

Але владне переформатування мало два потенційно загрозливі моменти: В. Янукович де-юре начебто не був відсторонений від президентства, але де-факто відбулося саме це, та оголошення про відмову від «мовного закону Колесніченка-Ківалова» було сприйнято загалом як заборона російської мови.

Усі ці події на фоні втрати впливу Партії регіонів фіксували переформатування політичного класу, де «коло сім'ї» уступило владу старим

олігархам (що вплинули на позицію окремих депутатських груп) та опозиційним лідерам. Причому з політичної арени усувалися не тільки прибічники режиму Януковича, але і його активні опоненти. Так, 22.02.2014 було звільнено Ю. Тимошенко. Перший же виступ опального політика на Майдані виявив, що її розуміння основних проблем, які змусили вийти людей на вулиці, є застарілим, і соціум більше не потребує харизматичних лідерів; наразі потрібні особистості, що відстоюють у політичному дискурсі не свої ідеї, а репрезентують соціальні інтереси.

4.3. Українсько-російське протистояння і перспективи подолання системної кризи в розвитку українського суспільства

Майдан – це гостра фаза кризового синдрому модернізації, яка ввібрала в себе чотири взаємопов'язані кризові процеси: втрату легітимності правлячим прошарком, знаходження нових підстав для ідентифікації соціуму, появу нових форм політичної участі з подальшим переформатуванням влади. Щодо фази поширення кризових явищ, то вона переросла рамки окремої політичної системи і зумовила явище «анексії» Криму з боку РФ та створила додаткові ризики стосовно втрати української суверенності.

Кінець січня 2014 р. позначився появою гасел об'єднання «Росії з Росією», озвучених провідними російськими медійними каналами та «одкровеннями» кримських депутатів про те, що Крим − це російська територія. Важливо, що переформатування внутрішнього адміністративно-територіального устрою такої держави, як Україна, автоматично зачіпала тему потенційної можливості перегляду домовленостей, досягнутих після Другої світової війни. Так, навіть повернення до історичних назв (Слобожанщина, Галичина) наповнювало змістом ідею «відновлення справедливості» − возз'єднання народів і повернення «споконвічно історичних» територій.

Останній чинник гострої фази кризового синдрому модернізації – перерозподіл внутрішньосистемного простору. Поступово оформлюється

декілька напрямів розвалу існуючої вертикалі влади, де потужним стає регіональне розмежування, виокремлюється рух відновлення інститутів самоврядування і збільшується кількість політичних суб'єктів – претендентів на владу.

Не останню роль у прискоренні цієї фази зіграла запропонована владою гра у «федералізацію», яка прикривала поділ повноважень між політичними кланами, сформованими за територіальною ознакою. Додатковим суттєвим бонусом для всіх правлячих верств стала можливість не лише нескінченно паразитувати на міфах про несумісність західної та східної ментальності, а й вести геополітичні торги, де стабільність країни перетворилася на аргумент для грошових іноземних вливань.

Під ці ідеї розпочалося активне вибудовування регіональних військових організацій. Так, 1.02.2014 у Харкові на позачерговому зльоті керівників первинних організацій ПР було оголошено про набір до «Національної гвардії» для захисту адміністративних споруд та звільнення тих, що були захоплені раніше. Голова ХОО ПР М. Добкін запросив до її лав усіх бажаючих, що мають військовий досвід, представників козацтва, організації «Оплот», спортивних та інших організацій. (Показово, що організація «Оплот» раніше відзначилася позицією агресивно-силового розгону Майдану [107].)

Перші контури того, що російське втручання у справи України перейшло на якісно новий рівень, почали намічатися ще 18.02.2014. Потрібно вказати, що перебіг «фази перерозподілу» відбувався під посиленням впливу центробіжних тенденцій, де ідеї федералізації отримують «друге дихання» і починають використовуватися членами Партії Регіонів як спосіб зберегти контроль над частиною країни, навіть під протекторатом РФ. Так, 18.02.2014 губернатор Харківської області М. Добкін оголосив про власні повноваження стосовно введення спеціального режиму на території області для її захисту, де у випадку некерованості ситуації в країні єдиним легітимним органом на території регіону стає Харківська обласна рада. Саме тоді Кримський парламент заявив про початок громадянської війни в Україні [157]. Одночасно

із цим розпочалася хвиля виступів жителів Криму проти прапору та символіки української держави та за приєднання до Росії.

Уже після втечі В. Януковича в Харкові відбувся з'їзд органів місцевого самоврядування, який 22.02.2014 перебрав на себе владу та відповідальність за забезпечення конституційного ладу, виконання закону та прав громадян на Південному Сході. Проте з невідомих причин на з'їзді не відбулося оголошення Південно-Східної республіки або «Новоросії» і з невідомих причин не стався оголошений виступ В. Януковича.

Однією з можливих причин такого розвороту у відносинах РФ з Україною була переорієнтація економіки Росії на експорт сировини (нафти та газу), що у 2013 р. на 55% наповнював бюджет. Це призвело до того, що будь-яке коливання ціни на сировину обумовлює падіння доходів населення та панівного класу. Потенційну небезпеку такого стану для РФ суттєво погіршує відсутність потужного науково-дослідницького комплексу, оскільки брак технологічних розробок спричиняє зростання собівартості та залежності від країн, що продають технологічні розробки.

До зовнішньої експансії Росію підштовхували внутрішні зрушення у ЄС, де зросли «антиєесівські» настрої серед найбільш розвинутих країн (Німеччина, Франція, країни Бенілюксу), змушених брати на себе боргові тягарі країн – економічних «лузерів». Вибори до Європарламенту в травні 2014 р. показали, що 15% мандатів отримали ліві та праві партії, які виступали проти подальшої євроінтеграції.

Ця тенденція знаходила підтвердження в зближенні Німеччини та Китаю, де як переваги від співтовариства розглядалися перспективи здешевлення товарів і освоєння нових ринків збуту для Німеччини, отримання нових технологій та сировини від Росії для Китаю [390]. Під цей проект Росія та Китай утворили клуб БРІКС із власним банком розвитку та започаткували формування спільної фінансової системи зі штаб-квартирою в Шанхаї.

Для Росії така гра мала внутрішній зміст та логіку, оскільки, руйнуючи ЄС і отримуючи підтримку Німеччини та Китаю, вона отримувала шанс на

проведення модернізації за рахунок технологічних напрацювань країн європейсько-китайської вісі.

У березні 2014 р. Росія йде на авантюрний крок і анексує в України Крим. Спробуємо поглянути на цей процес із точки зору взаємодії двох систем – РФ та України, що знаходяться в кризовому стані, але з урахуванням природи їх політичних криз.

Як уже зазначалося, в науковому середовищі визнається складність подібних досліджень, оскільки криза (як механізм переходу з одного якісного стану системи до іншого) характеризується неузгодженістю між різними елементами та підсистемами, що зумовлює різноманітність проявів і різну тривалість цих процесів у підсистемах [360].

Ще більш проблемною виглядає перспектива дослідження взаємодії декількох систем, уражених кризами, оскільки в нестійких, хаотичних станах причина та наслідки можуть мінятися місцями [324]. Можна виокремити два загальні варіанти взаємовпливу кризових політичних систем. У першому варіанті йдеться про кризовий резонанс як акумулятивний ефект від кризових феноменів різної природи, де спільна дія є сильнішою, ніж сума ефектів частин. У цьому випадку відзначається посилення як соціальної диференціації (поява нових соціальних, професійних груп і прошарків), так і соціального метаболізму (міграції, збільшення напруження, поява нових форм політичної участі). Варіант другий − синхронізація, випадок зменшення інтенсивності кризових процесів (за умови їх однотипності) на тлі збільшення одноманітності.

Сучасне протистояння Росії та України може бути описане як зіткнення політичних систем, що мають схоже (пострадянське) підґрунтя: 1) панування олігархічних кланів на підставі зрощення бізнесу з владою; 2) зміна сутності держави як головного політичного інституту; 3) імітаційність демократичності інститутів і процедур; 4) відсутність інноваційних пропозицій; 5) втрата вертикальної зв’язності (перекриття соціальних ліфтів); 6) корупційність і роздутість бюрократії; 7) залежність від геополітичного середовища.

Наявні й відмінності між політичними системами України та Росії, спричинені знаходженням у різних фазах кризового процесу [292]. В Україні відмова від анонсованого євроінтеграційного шляху на тлі агресивного наступу влади на громадянські свободи зумовили Євромайдан − початок гострого кризового періоду, який ознаменував лавину ідентифікаційних зрушень, формування нової форми громадського протесту, привів до поширення нових ідей щодо легітимності й форм здійснення влади по всій країні та спричинив формування тимчасового уряду.

На відміну від України, Росія (до анексії Криму) знаходилася в хронічний фазі, з характерною поступовою втратою функціональності системи, діагностованої за численними суспільними розломами: 1) статусним − поляризацією між багатими та бідними; 2) демографічним – переважанням пенсіонерів над молоддю; 3) національним – незворотним перетворенням титульної нації на меншість у країні; 4) релігійним – наростанням релігійної напруженості між православ'ям (яке підтримується державою) та активно зростаючою мусульманською общиною.

Не менш важливими виявилися і внутрішні процеси в правлячому прошарку – його поступове перетворення на касту, в якій статусні привілеї забезпечувалися за рахунок контролю над нафтогазовими потоками. Вичерпування потенціалу сировинного капіталізму поставило під загрозу існування панівного класу, оскільки будь-яке модернізаційне реформування перш за все зачіпало підстави для його легітимності. У цих обставинах єдино можливим способом подолання кризових феноменів ставало освоєння нових територій, на які й переносився весь кризовий тягар, створюючи враження оновлення системи.

Зазначимо, що контроль над територією України російською політичною елітою розглядався як шлях виходу з хронічного кризового процесу впродовж усього періоду незалежності. Але час вносив корективи. Так, якщо в перше десятиріччя незалежності основним важелем впливу був газ, то поступово оформлюються ще два канали тиску – продуктовий та інформаційний.

Влітку 2013 р. Росія перейшла до тактики агресивного тиску на український ринок, вдавшись до «продуктових війн» (зокрема, до заборони продукції українського концерну Roshen).

Щодо інформаційного фронту, то «інтонації війни» почали лунати у виступах В. Путіна задовго до Майдану. Так, на закритому засіданні Росія-НАТО (7.04.2010) Путін загрожував у випадку вступу України до НАТО припинити її існування як держави через відторгнення Криму та Східної частини [306]. Під час «прямої лінії» (16.10.2010) із громадянами РФ В. Путін заявив, що в Другій світовій війні СРСР виграв за рахунок індустріальних ресурсів РФ, а роль інших республік у перемозі є значно перебільшеною [356].

Стосовно новітнього періоду, то масовану й планомірну кампанію з дискредитації України було розпочато ще під час активної фази Майдану. На цьому етапі в російських ЗМІ подавалася викривлена інформація винятково принизливого змісту з метою дискредитації правомірності вуличного протесту, з акцентуванням уваги виключно на націоналістичній складовій протесту.

Інформаційна війна перейшла з латентного етапу до відкритого протистояння після переходу влади до тимчасового уряду (який було звинувачено в силовому захопленні влади) та призначення дострокових президентських виборів. Так, технічний уряд було названо «хунтою» і представлено як незаконний, усім протестуючим приписано радикальні націоналістичні погляди й ненависть до росіян.

З березня 2014 р. пропаганда проти України доповнилася підступним введенням військ РФ без ідентифікаційних ознак («зелених чоловічків») на територію Криму, з подальшим проведенням позазаконного референдуму та анексією Криму. Планомірність дій російського уряду в Криму було підтверджено Г. Почепцовим, який зауважував, що референдум у Криму готувала піар-агенція «Тайный советник» (сайт tsovetnik.ru), безпосередньо пов’язаний із депутатами Держдуми [294]. Про це свідчить і факт нагородження 300 журналістів «за Крим» (за закритими списками) і випуск

пам’ятної медалі «За повернення Криму» з датуванням 20.02−18.03.2014, що не відповідає дійсності [117].

Час здійснення цього проекту не був випадковим через уразливість України після Майдану, втечу Януковича та період адаптації нової влади. На користь РФ грала і відсутність армії та абсолютна підконтрольність силових державних структур донецькому клану. Додатковим фактором слугувало й суттєве погіршення економічної ситуації в Україні протягом усього 2013 р: 1) зниження привабливості для інвестицій через низькі ціни на чорні метали на світовому ринку; 2) надвисокі ціни на російський газ (4-й квартал 2013 р.: Україна сплачувала $ 410 за тис. кубометрів, тоді як Білорусь − $ 163); 3) надмірне навантаження на державний бюджет (пільги малому бізнесу, сільському господарству, металургії та нафтохімії); 4) непомірні податки: на середній бізнес, зарплатню; 5) падіння українського експорту; 6) приватизація об’єктів обленерго; 7) бюджетні витрати на «антимайдани», підкуп силових структур, утримання «тітушок».

Отже, на березень 2014 р. Україна була легкою здобиччю і з високим ступенем ймовірності не змогла б надати військову відсіч діям РФ. Для РФ Крим виявився найбільш підходящим регіоном України для анексії, оскільки база ЧФ РФ зіграла роль плацдарму для вторгнення.

На нашу думку, підставою для анексії виявився ідентифікаційний стан соціуму півострову – факт значної підтримки населенням Криму введення військ РФ. Реакція та поведінка переважної більшості кримчан стають зрозумілими лише з урахуванням особливостей двадцятирічного перебування у складі України. Виокремимо два моменти. Перший, економічний, відобразив зниження статусу регіону – з території з розвинутою військовою промисловістю та курорту «всесоюзного» значення. Статусні втрати супроводжувалися зменшенням фінансування через згортання військової, будівельної та аграрної галузей, де в основному були зайняті кримчани. Це призвело до переорієнтації трудового ринку на туристичну галузь,

обслуговування літнього сезону, з автоматичним безробіттям поза курортним періодом.

Другий вимір – світоглядний. Відсутність перспектив на тлі значно нижчого рівня життя відносно всієї України відтворили міфи радянської доби: про особливість зв'язку Криму з РФ (через перебування Криму в її складі до 1954 р.). Підставою для поширення подібних переконань стало переважна більшість російськомовної частини серед населення Криму, спричинена: 1) імплементацією росіян для заміщення вакансій внаслідок депортації кримських татар, болгар, вірмен після травня 1944 р.; 2) значним сегментом російських військових пенсіонерів (600 тис.); 3) пануванням російських ЗМІ; 4) браком українських шкіл (одна українська гімназія на весь півострів).

Безумовно, що підтримка дій РФ була значною мірою наслідком інформаційної обробки, успішність якої забезпечувалася переважанням російської мови, засиллям ЗМІ та ностальгією за радянським минулим. Що і зумовило актуалізацію апеляції до радянських цінностей великої імперії, де не існує розподілу на українців і росіян, а є лише радянський народ.

Основна зброя цієї війни − подання інформації у ЗМІ з метою послідовного вимикання раціональності та критичності. Основною зброєю в інформаційній кампанії виступила модифікація міфів радянської доби. Наведемо приклади такої «творчості»: 1) галичани – русофоби, які ще у Велику Вітчизняну зрадили СРСР; 2) Україна зруйнувала СРСР, підступно забрала Крим у Росії; 3) Майдан – західний продукт на гроші українських олігархів; 4) після Майдану до влади прийшла хунта, тому ніякі попередні домовленості (Будапештський пакт, зокрема) не діють; 5) анексія Криму – крок, що попередив долю Донбасу; 6) Майдан – причина розвалу української державності; 7) Україна взагалі не держава, а державний сурогат без армії.

У цих міфах переважає ставка на минуле: ціннісне ядро сформовано перемогою в Другій світовій війні, небажанням миритися з поразкою у холодній війні, запереченням розпаду СРСР і специфічним розумінням націоналізму (де знання національної мови вже є ознакою націоналізму).

У свою чергу, реанімація цінностей і стереотипів радянського минулого звузила горизонт сприйняття подій сучасності та поновила моделі поведінки і форми політичної участі радянської доби – маніфестації, демонстрації за затвердженими «згори» лозунгами та радянськими канонами (одяг, колони, прапорці). Зміни ідентифікаційних маркерів супроводжувалися і відтворенням анонімних форм діяльності – доносів на «ненадійних» громадян і витисненням у підпілля незгодних із політичною лінією влади.

Досить швидко «вакансію ворога» займає «все українське»: влада, соціум, мова, культура. Стосовно «ворожого» дозволено все, оскільки перемога «повернення додому – до Росії» виправдовує все. Викривлення світоглядної картини демонструє й те, що окупанти («зелені чоловічки» – військові РФ без ознак приналежності до армії) сприймаються як «свої», що визволяють від «київської хунти», проти якої фронтом виступає місцеве населення у вигляді «живого щиту».

У цих рамках анексія Криму перетворюється із загарбницького акту на такий собі символ реалізації принципу історичної справедливості та ознаку повернення до «славетного минулого». У цьому контексті підтримка дій російського уряду щодо анексії Криму з боку артистів РФ показує, як відтворюється притаманна радянському часу одностайність громадської думки та категоричне неприйняття альтернативної точки зору.

Аналізуючи причини такої піддатливості на російське інформаційне навіювання, З. Бжезинський визначив «руський світ» як ідеологічний концепт, привабливість якого засновується на визнанні етнічних руських «розділеним народом», що надає право на захист співгромадян за кордоном заради збереження та просунення «великої руської цивілізації» [19]. На нашу думку, зростанню симпатій до РФ сприяв і Майдан, який парадоксально актуалізував моделі поведінки та цінності попереднього (радянського) періоду, оскільки Крим як територіальний анклав, не тільки із запізненням, а й контрреволюційно прореагував на події Майдану.

На перший погляд видається, що введення Криму до складу РФ виступає фактором синхронізації кризових процесів. Так, до наслідків анексії Криму для РФ можна віднести формування нового типу суспільної зв'язності навкруги ідеї захисту «своїх» від українського націоналізму, що суттєво змінило контури російської ідентифікації на підставі героїзації всього існування СРСР. Отже, Крим надав додаткового імпульсу підставам легітимності чинної влади РФ,– прикривши промахи та піднявши рейтинги.

Але така стабілізація російської політичної системи несла в собі і приховані загрози. Артикуляція до величі СРСР потребувала повернення деяких системних умов такої величі (зокрема, закритість системи та самодостатність економіки). Натомість уможливлювався лише один сценарій збереження наявної системи: укріплення наявної ієрархії, перекриття всіх можливих каналів змін соціального стану, повна контрольованість ЗМІ, зміцнення силового блоку та поширення спостереження за населенням на інтернет-мережу.

Проте синхронізація хронічного процесу з гострим означає, що системи, стабілізуючись, переймають риси одна одної. У РФ з'являється небезпечний симптом переходу до гострої фази, а саме − надзалежність від геополітичного простору, оскільки анексія Криму і прихована підтримка бойовиків-сепаратистів на Сході України поставила під сумнів усі правила міжнародного співіснування, що склалися після Другої світової війни та розпаду СРСР (зокрема, Будапештські домовленості).

Реакція міжнародного середовища та запроваджені ним санкції призвели до виключення РФ зі складу Клубу великих країн G8, що зафіксувало не тільки значне зниження ваги Росії як політичного гравця, а й перетворення її на агресора. На цьому тлі автоматично посилилася впливовість НАТО і ЄС.
Внаслідок цих процесів підвищився геополітичний статус Китаю через ймовірність приєднання до G8. Водночас оголошення про перехід до промислової розробки власних покладів сланцевого газу (за допомогою американської технології) вже у 2017 р. актуалізує питання про якість

відносин геополітичної пари Росія-Китай, де сировинний характер економіки Росії унеможливлює домінування над індустріальним Китаєм.

Відтак більш віддалене майбутнє Росії виглядає залежним від геополітичних інтересів Китаю, оскільки константами у відносинах із РФ є: 1) претензії Китаю на територію Східного Сибіру (Амурська область); 2) демографічний тиск китайців на безлюдний Східний Сибір; 3) гра проти російської монополії на газ у Східній Азії. Щодо України, то агресія Росії надала Україні статус жертви, що постіндустріальному світі передбачає преференції на відновлення економіки та демократизацію політичної системи.

Для Росії основні ризики утримання Криму пов'язані з надзалежністю кримського півострова (вода, електроенергія) від материкової України [72]. Так, основний транспортний потік (як пасажирський, так і вантажний) до Криму йде сухопутним шляхом через Перекопський перешийок. Керченська паромна переправа малопотужна.

Приєднання Криму до РФ сприяло розмежуванню російського соціуму по лінії ставлення до анексії Криму. На одному полюсі − «кримнашисти», що переслідують громадських діячів за критику кримської окупації. На іншому полюсі – групи, що у факті приєднання Криму вбачають відтворення тоталітаризму. Саме ця частина соціуму (щонайменше 50 тис.) виходила на марші на підтримку України 15.02.2014 та 28.09.2014 у Москві. Додатковими факторами суспільного розвалу стали перерозподіл бюджетних коштів на фоні наявності депресивних регіонів і практичне пожертвування накопичувальних пенсій на розвиток Криму.

Соціальним розколам сприяє і російська влада, яка заради утримання лояльності росіян змушена збільшувати тиск на суспільство, посилюючи покарання та збільшуючи строки за мітинги і протести сепаратистської спрямованості [317].

Перекриття каналів постачання продуктів з України та збільшення тарифів на перетинання Керченської протоки – все це спрямовано на підвищення конфліктності з материковою Україною заради зміни етнічного

складу населення, посилення міграційних настроїв. РФ заради утримання Криму йде на зміни етнічного складу на півострові, з одного боку, заохочуючи переїзд чеченських, дагестанських бізнесменів, а з іншого – працевлаштовуючи безробітних на материковій частині РФ. Щодо кримських татар, то тут здійснюється спроба витиснути корінне населення і в політичній, і в соціальній сфері. Для цього влада вдається до заборони участі в національних святах, закриття національних освітніх закладів усіх рівнів, перевірки релігійних установ, перешкоджання в'їзду до Криму національних лідерів (зокрема, М. Джемільову) [98].

Більш-менш успішно РФ втілює проект з перетворення Криму на мілітаризовану зону, де будь-яке заворушення стане виправданням для зачищення територій у демографічному, бізнесовому, ресурсному значенні. Успішним є формування (з вчорашніх українських силовиків, що зрадили присязі) маргінальних угрупувань як бази для вербовки найманців.

Виявляється, що Крим як засіб оновлення системи без суттєвих змін встановленого режиму тягне за собою коло проблем. По-перше, це зміни геополітичного розкладу через порушення всіх можливих міжнародних домовленостей після Другої світової війни та розпаду СРСР (формування нових національних держав) потенційно спрямовані на руйнацію ролі США як світового гегемону. По-друге, анексія Криму в постіндустріальній реальності виглядає як неприхований акт агресії і веде до ізоляції в міжнародному товаристві.

Відтак протистояння між Україною та Росією переростає рамки звичайного територіального конфлікту, оскільки це спроба деградуючої постіндустріальної системи перемогти за допомогою новітніх інформаційних засобів. Анексувавши Крим, РФ потрапила в пастку необхідності подальшого відбирання українських земель заради забезпечення Криму.

Таким чином, анексія Криму як спосіб виходу РФ із потенційно кризового стану не виконала свого завдання, оскільки розмежування правлячої еліти через реакції міжнародного товариства, загострення проблем нерівності

регіонів, посилення репресивного тиску − усе це може сприяти переходу політичної системи в гостру фазу. Іншими словами, анексія Криму − це чинник, що переводить синхронізацію політичних систем РФ та України у стан резонансу.

Викладене пояснює необхідність продовження засвоєння території материкової України вже заради утримання Криму і, відтак, недопущення на території РФ переходу кризових процесів із хронічної фази в гостру. Отже, основна причина переходу до відкритих воєнних дій у російсько-українській війні 2014 р. − необхідність утримання анексованої території Криму, оскільки відсутність інфраструктурної зв'язності з материковою РФ «жорстко примушує» російський уряд шукати можливості для контролю над іншою територією України заради електроенергії, води та контролю за транспортними під'їздами.

Усі ці обставини визначили логіку проекту «Новоросія», який виправдав би контроль над південно-східною Україною. Цей ідейний концепт було репрезентовано В. Путіним ще 17.04.2014, де основною була теза про те, що в царські часи до складу України не входили Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса, а всі ці території були їй передані вже радянським урядом [60]. За Путіним, ідея «історичної справедливості» полягає в утворенні сучасної держави Новоросія.

На відміну від Криму, події на Сході України розвивалися за іншим сценарієм. Спочатку переважали показові акції, коли на мітингах проголошувався курс на РФ, а потім проводилися псевдореферендуми на підтвердження незалежності.

Проте у вказаних регіонах підтримка не була однозначною, тому виникла потреба в активному включенні місцевого населення в бойові дії на боці іншої держави. Для цього було потрібно перетворити українських громадян у ворогів власної держави заради руйнації межі між фронтом і тилом, унаслідок чого українській армії довелося б воювати не лише із загарбниками, а й з їх прихильниками – власним населенням.

Іншими словами, заради виживання російської політичної еліти виникла необхідність перетворення українців на бійців армії чужої країни. Метою подання інформації в російських ЗМІ стало забезпечення легітимізації вторгнення та військових дій найманцями/військовими РФ через зміни ідентифікації місцевого українського населення. Російські ЗМІ виступили засобом стирання колективної пам'яті через знеособлення людини внаслідок конструювання іншої реальності.

Для цього було здійснено заміну пріоритету майбутнього на бажання повернути минуле та переглянути результати «холодної війні». Вибудовування ідентичності навкруги минулого означало, що колективне свідоме має зброю, що не відповідає завданням епохи. Це шлях до втрати змістового наповнення ідентифікаційних орієнтирів, оскільки раціональні підстави замінено на емоційні висловлювання, що прикривають архаїзацію ідентифікації.

Джерелом для існування цієї світоглядної моделі виступив образ ворога. Російське телебачення акцентувало увагу на звірствах української армії – вбивствах мирного населення, обстрілах житлових районів, знущанні над дітьми та ін. Будь-яка подія подавалася як прояв безжального характеру українських військових. Так, загибель журналістів ВГТРК на блок-посту під час мінометного обстрілу біля селища Металіст висвітлювали як заплановану акцію українських військових проти журналістів [9].

Причин «чутливості» Криму та Сходу України до інформаційної війни, на відміну від інших регіонів країни, декілька: перевага російськомовного населення; низький рівень освіти; соціальна осілість.

Але наявні й відмінності між Кримом і Сходом України. Так, стрижнем «східного» соціуму були шахтарі, а основою для світоглядної рамки – ідеалізування шахтарської праці. Занепад вугільної галузі сформував феномен «маргінала з пам'яттю», ностальгуючого за нещодавнім високим соціальним статусом. Драматизувало ситуацію не тільки безробіття на тлі старіння населення та поширення соціальних хвороб, а й звинувачення української влади у втраті соціальної ваги шахтарської праці.

Показово, що російська пропаганда найбільше подіяла на пролетарські міста з розвинутою вугільною галуззю, на відміну від сіл з переважно проукраїнською позицією та міст із розвинутою промисловістю (машинобудівними заводами і металургією), де основна категорія населення мала спеціальну освіту.

Проте «східна ідентичність» не була однорідною. Так, поряд із «прорадянськими» анклавами, існували «вкраплення» сучасної української ідентифікації, представленої в основному молоддю – однолітками незалежності, з орієнтацією на західні цінності. Так само особливий ідентифікаційний вимір становили цінності силових структур, які нещодавно обслуговували місцеву еліту.

Переформатування ідентифікаційних підстав змінило уявлення і про політичну участь та основних гравців на сході країни. Так, Партія регіонів, поступившись ініціативою РФ, не тільки втратила контроль над Сходом, а й перетворилася на партію-ізгоя [150]. Реальну владу в регіоні отримали представники силової обслуги східних олігархів (наприклад, керівник УВС Донецької області К. Пожидаєв – ставленик Р. Ахметова), а донецька міліція практично вся перейшла на бік сепаратистів: екс-керівник охорони Горлівського машинобудівного заводу І. Безлер став командиром «Бесом» у так званій ДНР, О. Ходаківський (охоронець резиденції Р. Ахметова) очолив батальйон сепаратистів «Схід» [311].

Занепад впливу місцевих олігархів (не в останню чергу через руйнування заводів, мостів, електромереж і залізниці) збільшує конкуренцію за контроль над цим регіоном з боку інших олігархів. Так, наприклад, І. Коломойський, зайнявши проукраїнську позицію та розпочавши фінансування батальйонів добровольців, значно посилив власні позиції порівняно з Р. Ахметовим у конкурентній боротьбі за перерозподіл впливу в східному регіоні.

Як уже зазначалося, сам характер та особливості ведення російсько-української війни вказує на її першочергову мету – зміну ідентифікації. Український дослідник С. Дацюк вказував, що структурні зміни ідентичності є

залежними від взаємопов'язаних процесів: 1) змістової реконструкції ідентичності; 2) зміни кордонів нових спільнот; 3) зміни орієнтацій ідентичності (з внутрішньої локальної самобутності – до зовнішньої універсальної) [92].

Кризовий період сприяє ідентифікаційній дезорієнтації, оскільки вмикає два різноспрямовані процеси: по-перше, повернення до стійкої архаїчної ідентичності; по-друге, трансформування ідентичності відповідно до змін реальності. Як видно, перший підхід передбачає збільшення ваги безпеки, а другий – переорієнтацію обріїв перспектив (через переосмислення минулого та редагування мети майбутнього).

Важливо, що постіндустріальна культура також впливає на ідентичність, все більше формуючи її через комунікацію (соціальну мережу), що призводить до десинхронізації домінуючого значення. На нашу думку, причина успішного поширення концепту «Руський світ» полягає в тому, що він є постіндустріальним феноменом, де штучно роз'єднана ідентичність (через незбіг змістів спільних понять) одночасно по-різному формує розуміння минулого та майбутнього.

Зміни ідентифікації, запроваджені ЗМІ Росії, С. Дацюк описує як поєднання етноциду, ідентоциду та геноциду [91]. По-перше, це етноцид – політична стратегія знищення унітарної етнічної або національної ідентичності. Основні засоби її здійснення – територіальний контроль, обмеження та переслідування мови, провінціалізація культури, обмеження господарювання етносу та маргіналізація політики.

По-друге, це ідентоцид як множина інформаційних та організаційних заходів, спрямованих на знищення специфічно української ідентичності – неімперської картини світу, переважної опори на суспільство, а не на державу. По-третє, це геноцид як політична стратегія повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи.

Привертає увагу те, що всі події до 24.08.2014 на Сході України здійснювалися за одним планом. Спочатку захоплюється місто або село

невеликою купкою озброєних людей, які відразу підпорядковують собі силові українські структури. В умовах інформаційної обробки місцеве населення поповнює ці партизанські загони, РФ – через прогалини в кордоні – передає зброю. Російські ЗМІ представляють російських військових як місцевих жителів, а війну подають як громадянську.

Надалі вводиться комендантська година, транслюються російські канали (українські ЗМІ вимикаються), чоловіче населення мобілізується або на військову службу, або на господарські роботи; контролюється видача продуктів; усі потенційні ідеологічні супротивники ліквідуються, за полонених вимагаються викупи.

Такий спосіб ведення військових дій унеможливлює виокремлення чітких інтересів супротивника. Отже, така армія є дешевою й анонімною, що надає додаткові можливості використовувати образ ворожої України як мобілізаційний чинник для власного соціуму (готового на протистояння не лише з Україною, а й з усім світом).

Ще одна відмінність Сходу від Криму полягає в тому, що псевдореферендум від 11.05.2014 не отримав переконливого визнання навіть серед російських ЗМІ. Це, по-перше, спричинило заміну практики «щитів із пенсіонерів і дітей» на обстріли житлових районів і руйнацію транспортної інфраструктури − з подальшим видаванням цього за дії української гвардії. По-друге – призвело до необхідності отримання геополітичного визнання та звернення до урядів Вірменії, Абхазії, Білорусії, Венесуели, Інгушетії, Казахстану, Китаю, Куби, Молдови, Нікарагуа, Росії, Сербії, Сирії, Чечні та Південної Осетії.

Спочатку легітимацію оголошених республік – Донецької Народної республіки (ДНР) та Луганської Народної республіки (ЛНР) – мав підтримати і пантеон нових героїв-сепаратистів, начебто готових заради знедолених російськомовних віддавати власне життя. Зауважимо, що серед бойовиків на боці сепаратистів до серпня 2014 р. воювали в основному або «романтики» (І. Стрєлков-Гіркін, О. Бородай, М. Баширов, О. Проселков), або найманці, або

представники військово-орієнтованих сект (православні козаки – Бабай (О. Можаєв), Моторола (А. Павлов), отаман М. Козіцин) та маргінали-авантюристи. З початку серпня 2014 р. спостерігається заміна найманців на військових, оскільки представники «героїчного пантеону» не виконали завдання.

Ще до середини серпня 2014 р. здавалося, що РФ не зацікавлена в набутті міжнародної суб'єктності ЛНР та ДНР, оскільки планомірно виводилася з ладу транспортна мережа, газопроводи та електролінії. Це давало підстави думати, що в разі унеможливлення контролю над південно-східною частиною України Російську Федерацію влаштує і перетворення цього регіону на «сіру зону», яка залишить їй важелі впливу на київський уряд через постійну загрозу поширення нестабільності на всю Україну.

Але поступово симптоматика переходу російської системи в гостру фазу наростає. Перші ознаки – нова міграційна хвиля з РФ. За даними «Вашингтон Пост» (наведеними 13.07.2014), за перше півріччя 2014 р. інвестиційні візи до Великобританії оформило 5500 росіян, що всемеро більше, ніж минулого року [222].

Усе це ще більше травмувало соціальну тканину: з'являються прибічники відкритої війни з Україною та її противники. Не додає стабільності і згортання рис формальної демократії: обмеження недержавних ЗМІ (через заборону реклами) та імітації виборчого процесу. Влітку 2014 р. в РФ чітко проявилися тенденції переслідування тих, хто має альтернативну точку зору на захоплення Криму (у ЗМІ та на побутовому рівні) та посилення покарання за сепаратистські настрої в самій РФ. У цьому випадку нівелювалися б загрози від повернення в Росію тих, хто брав участь у політичному оформленні псевдодержавних утворень – ДНР та ЛНР.

Показовими є і розколи серед проросійських найманців, які перейшли від активних воєнних дій до неприхованого мародерства (наприклад, війна між батальйоном «Донбас» і «Руською православною армією») [163]. До каталізаторів розмежування російського суспільства потрібно віднести і

українських біженців, яких російський загал сприймає як конкурентів на державну допомогу.

Проте не можна заперечувати, що спільна реакція ЄС та США на порушення всіх норм і домовленостей відносно співіснування післявоєнного періоду у вигляді санкцій проти РФ виступила як чинник єднання російського суспільства проти «Заходу» як ворога РФ.

Потрібно зазначити, що уряд РФ, маніпулюючи перевагами монополіста газу та нафти для ЄС, не очікував реакції геополітичного середовища (на кшталт російсько-грузинської війни 2008 р.). Але, всупереч власним бізнес-інтересам, міжнародне товариство з березня по вересень 2014 р. запровадило «три хвилі» санкцій проти Росії.

На першому етапі (з 6.03.2014) санкції стосувалися призупинення переговорного процесу ЄС та Росії про пом'якшення візового режиму та нової угоди про партнерство. Також був призупинений процес підготовки до майбутнього саміту G8, в якому мала брати участь Росія. Під дію санкцій попало також коло осіб, наближених до В. Путіна. Потрібно вказати, що на цьому етапі санкції не сприймалися російським соціумом серйозно, але подальше їх розширення виявило, що позиція РФ як країни-монополіста є залежною від позиції покупця.

Другий рівень санкцій розпочався 17.03.2014 з рішення, прийнятого міністрами закордонних справ країн-членів ЄС, про персональну заборону на в'їзд і заморожування активів 21 російського та кримського чиновника. США ввели додаткові санкції проти чиновників РФ та українських посадовців періоду президентства Януковича. Ці заходи були підтримані урядом Японії, Австралії, Британії, Канади.

США (28.04.2014) запровадили додаткові санкції проти 7 депутатів Держдуми РФ і заморозили постачання високотехнічних товарів подвійного (військового) призначення. ЄС також розширив санкції на 15 осіб. Ці санкції були підтримані Японією, Канадою та Радою ЄС. Канада спрямувала санкції проти російських кредитних кампаній − «Експобанк» і «Росенергобанк».

Зауважимо, що незважаючи на власні економічні інтереси, країни ЄС та США (Росія для ЄС – четвертий за рівнем експорту ринок, а за рівнем імпорту Росія посідає друге місце; для США відповідно – 28-ме та 18-те місця), як спільний гравець «Захід», демонструють відносно РФ солідарну позицію.

Причина консолідації ЄС та США полягає в тому, що РФ порушила всі правила міжнародного співіснування (які склалися після Другої світової війни), адже спроба перегляду кордонів на підставі допомоги російськомовному населенню виглядає більш жахливо, ніж можливі економічні втрати.

Ці загрози перекривали всі можливі економічні втрати від санкцій. Наприклад, уже в середині літа 2014 р. ідея «Південного потоку» втрачає привабливість (Болгарія під тиском інших країн заморожує просування цього проекту, і тільки Австрія документально підтверджує участь у ньому).

Безпрецедентне втручання Росії у внутрішні справи України зумовило додаткові санкції в другій хвилі. Так, 16.07.2014 під санкції уряду США потрапили компанії військово-промислового комплекс «Алмаз-Антей» і концерн «Калашніков», НПО «Іжмаш» та «Базальт», НВК «Уралвагонзавод», КБ «Приборостроение». Під дію санкцій також потрапили компанії нафтогазового сектору: «Новатек», «Роснефть», «Внешэкономбанк», «Газпромбанк». До переліку включено Феодосійське підприємство із забезпечення нафтопродуктами (АР Крим). Також санкції введено проти представників кримської влади.

Європейська рада так само розширила свої санкції 17.07.2014, оголосивши про припинення фінансування нових проектів у РФ, проектів співпраці з ЄБРР та заборону на будь-які інвестиційні проекти в Криму. Запровадження цього рівня санкцій було спрямовано на руйнування образу Росії як стабільного та надійного партнера і відразу позначилося на акціях російських бірж, призвівши до зниження прогнозів щодо зростання економіки МВФ та рейтинговими агенціями. Санкції цього рівня в першу чергу зачепили гігантів російської економіки – «Газпром», «Роснафту» и «Банк ВТБ»,

спричинивши відтік капіталу, що в перспективі збільшувало залежність російських кампаній від міжнародних ринків боргового капіталу.

Як видно, російська-українська війна не тільки змінила міжнародний статус РФ (із країни-партнера із сировинною економікою на країну «глобального зла»), але стимулювало зміни стратегій основних суб'єктів геополітики. Так, перед країнами ЄС постала жорстка необхідність подолання енергетичної залежності від РФ і формування спільної трансатлантичної енергетичної стратегії − розвитку сланцевого видобутку, більш раціонального використання наявних трубопроводів і будівництва нових, незалежних від Росії.

Також відбулося поновлення статусу США як гегемона та захисника демократії в Європі. Так, США взяли на себе зобов'язання щодо допомоги Україні, які втілилися у двох стратегічних моментах. По-перше, це системний обвал ринку нафти через вихід на ринок американської нафти – не менше ніж 700 тис. барелів на добу. (Як пробний крок міністерство торгівлі США дозволило двом компаніям із Техасу експорт сирої нафти 24.06.2014 (The Wall Street Journal)). У цьому ж ключі розглядається і введення на ринок іранської нафти. Відповідні переговори розпочалися в лютому, а вже в травні 2014 р. було оголошено про зняття більшості санкцій і зняття ембарго на поставки іранської нафти в ЄС [62].

Усе більшу увагу привертає думка про надання особливого статусу стосункам між Україною та США, Україною і НАТО. Цю ідею підтримали 10.07.2014 на засіданні профільного комітету в міжнародних справах Сенату США і республіканці, і демократи. На середину літа 2014 р. підтримка США Україні надавалася з військово-технічної допомоги та гуманітарного напряму (до 35 млн. доларів); військових навчань і тренувань (з США та НАТО) у вигляді створення комітету з військового співробітництва; з реформування та відбудови оборони та флоту; вибудовування національної стратегії безпеки.

Потрібно зазначити, що ще на початку липня 2014 р. РФ на дипломатичному рівні вигравала в України внаслідок безпрецедентного

лобіювання західних лідерів на предмет тиску на П. Порошенка стосовно вводу миротворчих російських військ, яке де-факто стало б окупацією вже і материкової частини [118]. Дійсно, російській стороні (за рахунок масованого використання ЗМІ світового рівня) вдалося отримати тактичні перемоги: добитися визнання ДНР та ЛНР як суб'єктів внутрішнього українського процесу, видаючи факт російської підтримки за громадянську війну в Україні.

Але 17.07.2014 в м. Сніжному на Донбасі був збитий пасажирський літак «Boeing-777» Малайзійських авіаліній, що здійснював маршрут «Амстердам – Куала-Лумпур». Внаслідок цього загинули 283 пасажири та 15 членів екіпажу. Спочатку відповідальність за подію взяли на себе сепаратисти на чолі з І. Стрєлковим-Гіркіним, але потім, разом із ЗМІ РФ, почали звинувачувати українські війська.

Падіння «Боїнгу-777» стало подією, що чітко викрила справжню роль РФ в ескалації східноукраїнського конфлікту [119]. Світова спільнота основну провину за цей інцидент поклала на російський бік, оскільки подібні дії вимагали відповідної високоточної зброї з професійним обслуговуванням, з подальшою допомогою в наведенні на ціль диспетчерської служби [173]. Відразу російська влада чинить спробу перекласти відповідальність за війну на український бік та відіграти позиції на зовнішньому рівні (наприклад, виступ В. Путіна з висловлюванням співчуття до загиблих) [305].

Ця подія співпала із запровадженням США третього рівня санкцій проти ключових секторів російської економіки – компаній «Роснафта», «Новатек», державних банків «Зовнішекономбанк» та Газпрому, проти оборонних підприємств «Алмаз-Антей», «Іжмаш», концерну «Калашніков», НВО «Базальт», «Уралвагонзаводу» і КБ Приладобудування, НПО Машинобудування, КРЕТ, «Сузір'я». Санкції були введені і проти кількох російських політиків і військових, а також представників антиурядових сил в Україні. Також США відмовилися продовжувати проекти Світового банку в РФ.

ЄС оголосив 29.07.2014 третю санкційну хвилю, за якою вводилися обмеження фінансування енергетичного та фінансового секторів РФ і продукції військового та подвійного призначення; виходу на кредитний ринок російських банків більше ніж на 90 днів. Міністерство фінансів США ввело обмеження на експорт продукції та технологій нафтової галузі 30.07.2014. Німеччина призупинила дію угод з постачання озброєння та тренувальний табір у РФ 4.08.2014. Ці заходи підтримали Японія, Швейцарія, Ізраїль. На додаток Швейцарія 27.08.2014 заборонила імпорт з Росії матеріалів військового призначення і обмежила експорт нафтового обладнання, ввела обмеження на інвестиції в розвиток Криму і Севастополя. Австралія 1.09.2014 ввела додаткові санкції у сферах оборонно-промислового комплексу, фінансовій і нафтогазовій сферах.

Щодо України, то події на східному фронті російсько-української війни зумовили швидке переналаштування української політичної системи. Незважаючи на людські втрати, зруйновану транспортну мережу, зруйновані міста, біженців і страшні майбутні економічні тягарі, відбулася консолідація громадян навкруги ідеї виживання соціуму, прискореного пошуку власної ідентичності; створення нових форм самоорганізації (як війська із добровольців, так і військового постачання, медичної допомоги, збирання грошей, утримання біженців та ін.), готових до спротиву владі.

Громадянське суспільство взяло на себе зобов’язання щодо матеріально-технічного забезпечення нового війська (надання продуктів, перевезення військ, забезпечення пальним і навіть закупівля зброї та бронежилетів). Соціумом були окреслено нові вимоги до легітимності влади, уявлення про обов’язковість громадянського контролю та звітності влади перед громадянським загалом.

Найголовніше те, що військове протистояння України з Росією змінило підстави української ідентифікації. Найбільш показово це проявилося у творенні нового війська. Якщо анексія Криму засвідчила масове зрадництво серед генералітету, небажання воювати серед складу підрозділів загальною

кількістю 20 тис. (включаючи внутрішні війська та СБУ), то події на сході країни привели до формування національної гвардії та добровольчого руху [127]. Військові дії породили і зустрічний партизанський рух проти сепаратистів [100].

Успіхи української національної гвардії в боротьбі проти найманців-сепаратистів призвели до відкритого вторгнення (25.08.2014) військ Росії в Україну, які визначили ще один об'єкт військового удару − м. Маріуполь.

Унаслідок зміни ситуації на східному фронті з 1.09.2014 розпочалися консультації Тристоронньої контактної групи щодо спільних кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану президента України П. Порошенка та ініціатив президента Росії В. Путіна. І за результатами розгляду і обговорення пропозицій, внесених учасниками консультацій у Мінську 1.09.2014, Тристороння контактна група із представників України, РФ і ОБСЄ підписала так звані «Мінські угоди». У них, зокрема, йшлося про негайне двостороннє припинення застосування важкого озброєння; забезпечення моніторингу і верифікації з боку ОБСЄ режиму незастосування зброї; здійснення децентралізації влади, у тому числі шляхом ухвалення Закону України «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей» (Закон про особливий статус); створення зони безпеки в прикордонних районах України і РФ; звільнення всіх заручників і незаконно утримуваних осіб; ухвалення закону про недопущення переслідування і покарання осіб у зв'язку з подіями, що сталися в окремих районах Донецької і Луганської областей України; забезпечення проведення дострокових місцевих виборів відповідно до Закону України «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей» (Закон про особливий статус); виведення незаконних збройних формувань, військової техніки, а також бойовиків і найманців із території України [241].

Об'єктивно ці домовленості зафіксували, що українська армія неспроможна перемогти регулярні російські війська, але до плюсів можна

віднести відсутність згадки про ЛНР та ДНР як суб'єктів української держави і міжнародного середовища та фіксацію РФ як сторони конфлікту.

Важливо, що підписання Протоколу не відмінило введення наступної хвилі санкцій, спрямованої проти окремих секторів економіки РФ. ЄС 12.09.2014 ввів проти Росії нові санкції, якими заборонив організацію боргового фінансування для трьох російських паливно-енергетичних компаній − «Роснафти», «Транснафти», «Газпромнафти» та торги облігаціями цих компаній із терміном обігу понад 30 днів і участь в організації випусків таких паперів. ЄС також обмежив позики для «Ощадбанку», «ВТБ», «Газпромбанку», «ВЕБ» і «Россільгоспбанку». ЄС також ввів заборону на організацію боргового фінансування для трьох найбільших російських оборонних концернів − «Уралвагонзавод», «Оборонпром» і Об'єднаної авіабудівної корпорації та 9 оборонних концернів, яким забороняються поставки технологій подвійного призначення. До чорного списку також було внесено ще 24 особи, після чого їх загальна кількість сягнула 119.

США також застосували нові санкції, відповідно до яких американським компаніям і фізичним особам заборонено надавати позики Сбербанку, Банку Москви, Газпромбанку, Россільгоспбанку, ВЕБ і ВТБ на термін понад 30 днів. Під санкції також підпали підприємства нафтової, газової та оборонної промисловості, а активи російських державних оборонних компаній виявилися замороженими. Заборонено участь операторів із США у глибоководних, арктичних і сланцевих проектах російських компаній «Газпром», «Газпромнефть», «Роснефть», «ЛУКОйл» та «Сургутнефтегаз». До цих акцій 16.09.2014 приєдналася Канада.

17.09.2014 президент П. Порошенко здійснив візит до США. Президент Америки Б. Обама підтримав Мінські домовленості, американська сторона вкотре наголосила, що територіальна цілісність і суверенність України не можуть бути предметом торгу. Більше того, уряд США погодився виступити на переговірному процесі з Росією як гарант безпеки України [233].

У цьому контексті окреслення наслідків анексії Криму та військових дій на сході України і для Росії, набуває ознак технології, котра здатна вказати, за яких умов і за допомогою яких засобів можна буде досягнути бажаного майбутнього [46, с. 168]. На нашу думку, ці події замість виходу з хронічної фази тільки прискорили наступ гострої фази, оскільки започаткували процес втрати геополітичної суб'єктності на зовнішньому рівні (зокрема, потрапляння в орбіту інтересів Китаю). Відтак війна за «Схід» України насправді означає для РФ незворотне розгортання гострого кризового процесу.

Першими ознаками переходу російської політичної системи до гострої фази є розмежування в правлячій еліти (наприклад, справа В. Євтушенкова − олігарха (спонсора російської верхівки), якого всупереч існуючій домовленості про недоторканність посаджено під домашній арешт за небажання віддати чинній верхівці приватну нафтову кампанію «Башнафта» [82].

Другим загрозливим фактором є розмежування російського суспільства по межі підтримки/непідтримки війни в Україні, що поглиблюється появою маргіналів із військовим досвідом, непідконтрольних владі, з тяжінням до силових (неполітичних) методів вирішення проблем.

Третім фактором є повне відмежування російської політичної еліти від соціуму з повним перекриттям політичної інфраструктури (доказ: повна імітаційність виборчого процесу у вересні 2014 р. на виборах в місцеві Думи та дострокових виборах у Криму) [123].

Проте дії Росії закладають підвалини для тривалих кризових феноменів на Сході України, де їх поширенню буде сприяти наявність несумісних форм діяльності ЛНР та ДНР – неофеодальних та постіндустріальних. Ці вектори вже чітко проявилися в діяльності місцевих банд і місцевих олігархів.

Так само стан перемир'я надає суттєві переваги РФ, оскільки у випадку відступу української армії теза про Україну як недолугий державний проект буде поширюватися і знаходити підтримку у визнанні удосконалення під наглядом стабільної держави (РФ). У такому разі на Сході залишається

«керований» конфлікт, який за підтримки російського боку стає довготривалим, відтерміновуючи вступ України до ЄС і НАТО.

Висновки до четвертого розділу

1. На основі узагальнення теоретичних здобутків, авторської моделі дослідження системних кризових явищ, пов'язаних із модернізацією, та врахування інерційного впливу попередніх модернізаційних трансформацій − з'ясовано, що в перше десятиріччя незалежної України було сформовано новий елітний прошарок на базі радянської номенклатури, де підставою для єдності став допуск до перерозподілу державної власності та отримання державної допомоги на ведення бізнесу на фоні впливу різних процесів – деградації (з характерною втратою кодексу честі) та архаїзації (введення в політику угрупувань, об'єднаних на доіндустріальних підставах – спільною територією та особистісною відданістю).

Трансформація радянського панівного класу зумовила диференціацію та радикалізацію ідеологічних поглядів (що стало підставою для багатопартійності) та просторове розмежування (між центральною та регіональною номенклатурою). Загострення конкуренції спричинила необхідність: 1) пошуку позасистемної підтримки інших країн (Росії, зокрема) для додаткової легітимації претензій на владу; 2) появи Руху в Україні в умовах цензури та тотального контролю з боку ЦК СРСР; 3) перетворення ролі виборчого процесу із механізму відбору на засіб визначення переможців, які отримують контроль над інститутами держави.

Цей період характеризувався максимальним збіднінням суспільного капіталу, для якого притаманна соціальна фрагментація, звуження інтересу до політичного життя, підміна колективних інтересів особистісними, розмитість і внутрішня суперечливість громадської думки, що стало підставою для розчарування в демократії, очікувань сильної авторитарної влади та міграційних антропотоків.

Відбулося спрощення політичної інфраструктури, що втілилося в: 1) однобічності; 2) перекритті каналів інкорпорування суспільних елементів до політичної еліти; 3) руйнації ролі освіти; 4) збільшення залежності ЗМІ від владних кіл.

Майдан 2004 р. викрив, перш за все, якісні зміни в політичній еліті, коли необхідність легітимації влади засобами виборчого процесу вступила у суперечність із логікою олігархічною, де інтереси соціуму є вторинними, а, по-друге, − збільшення залежності поведінки представників політичної еліти від інтересів інших зовнішньополітичних гравців.

2. Феномен «Майдану» − розглянуто як наслідок процесу концентрації влади в найближчому колі президента В. Януковича, що відзначився:1) поверненням до конституції 1996 р., що дало можливість сконцентрувати на посаді президента значно більше владних повноважень, ніж передбачали останні вибори президента; 2) вибудовуванням вертикалі влади через підпорядкування виконавчій владі судової гілки, силових відомств, посилення ролі прокуратури; 3) контрольованістю парламенту, де парламентська більшість утворилася внаслідок перекручування виборчого законодавства.

Умовою виживання олігархічного режиму стає необхідність чергового розривання соціальних зв’язків, оскільки головна загроза існуванню полягає в появі незалежних прошарків (середнього класу) та харизматичних лідерів. Для цього використовують: 1) податкові реформи, які збільшують репресивні права силових контролюючих структур; 2) реформи освітньої сфери («розмивання» історичної пам’яті: поширення таких історичних версій, які виправдовують концентрацію влади). Соціум відсторонюється від політичної сфери, а звідси автоматично посилюється вияв незадоволення.

Події Майдану вказують на перехід ініціативи з оновлення системи від політичної еліти до суспільства. Так, поступово формуються нові обрії політичної ідентичності – нові герої/антигерої («мученики», «зрадники»); утворюється нова ціннісна система і новий кодекс політичної поведінки.

Майдан став етапом трансформації політичної системи, де в протистоянні соціуму та влади відбувається: 1) артикуляція вимог соціуму до влади; 2) формування громадянського суспільства навкруги ідеї захисту майбутнього України; 3) відчуження тієї частини українського соціуму, яка раніше виступала електоральною базою режиму В. Януковича.

Майдан увібрав у себе чотири взаємопов'язані кризові процеси – втрату легітимності правлячим прошарком, знаходження нових підстав для ідентифікації соціуму, появу нових форм політичної участі, з подальше переформатування влади. Щодо фази поширення кризових явищ, то вона переросла рамки окремої політичної системи і зумовила явище «анексії» Криму з боку РФ, створивши додаткові ризики стосовно втрати української суверенності. Історична роль Майдану полягає в тому, що вперше політична еліта не зуміла скористатися виробленими навичками модернізаційних зрушень, що надало шанс суспільству стати рушійною силою інноваційних перетворень.

3. Дослідження російсько-українського військового протистояння з точки зору взаємодії різних політичних систем, уражених кризовими процесами виявило два магістральні варіанти подібної системної взаємодії. У першому варіанті йдеться про взаємодію кризових феноменів різної природи, що зумовлює резонанс як акумулятивний ефект, де спільна дія є сильнішою, ніж сума ефектів частин. У цьому випадку відзначається посилення як соціальної диференціації (поява нових соціальних, професійних груп і прошарків), так і соціального метаболізму (міграції, збільшення напруження, появи нових форм політичної участі). Варіант другий − синхронізація, випадок, можливий через взаємовплив однотипних кризових процесів, який призводить до зменшення інтенсивності на тлі збільшення одноманітності. Синхронізація систем з однотипним процесом, але в різних фазах зумовлює те, що системи, стабілізуючись, переймають риси одна одної.

Протистояння Росії та України розглянуто як зіткнення політичних систем, що мають схоже (пострадянське) підґрунтя, а саме: 1) панування

олігархічних кланів на основі зрощення бізнесу з владою; 2) зміну сутності держави як головного політичного інституту; 3) імітаційність демократичності інститутів і процедур; 4) відсутність інноваційних пропозицій; 5) втрату вертикальної зв'язності (перекриття соціальних ліфтів); 6) корупційність та «роздутість» бюрократії; 7) залежність від геополітичного середовища.

Відмінності між політичними системами України та Росії, спричинені знаходженням у різних фазах кризового процесу. Так, в Україні відмова від анонсованого євроінтеграційного шляху на тлі агресивного наступу влади на громадянські свободи зумовили Євромайдан − початок гострого кризового періоду, який ознаменував ідентифікаційні зрушення, формування нових форм громадського протесту, привів до поширення нових ідей щодо легітимності й форм здійснення влади по всій країні та спричинив формування тимчасового уряду. Росія ж (до анексії Криму) знаходилася в хронічний фазі системного кризового процесу з відповідними: 1) соціальними, демографічними, національними розломами; 2) перетворенням політичної еліти на касту, в якій статусні привілеї забезпечувалися за рахунок контролю над нафтогазовими потоками.

Початок війни РФ з Україною пов'язаний із вичерпуванням потенціалу сировинного капіталізму, яке поставило під загрозу існування панівного класу, оскільки будь-яке модернізаційне реформування перш за все зачіпало підстави його легітимності. У цих обставинах єдино можливим способом подолання кризових феноменів ставало освоєння нових територій, на які й переносився весь кризовий тягар, створюючи враження оновлення системи.

Взаємодія України та РФ (анексія Криму та подальша війна на Сході) як систем зі схожими кризовими процесами, що знаходяться і різних фазах, призводить до того, що в Україні гострі прояви системних кризових явищ перейшли в хронічну фазу, а в Росії – до етапу загострення наявних системних протиріч.

ВИСНОВКИ

Узагальнення надбань теоретико-методологічних підходів, у рамках яких досліджувалися системні кризові явища політичної модернізації: теорії модернізації, структурно-функціонального аналізу, порівняльної політології, теорії розвитку, неомарксизму, світ-системного підходу І. Валлерстайна, синергетики, теорії етногенезу Л. Гумільова, економічної теорії криз, теорії циклів М. Кондратьєва, теорії глобального громадянського суспільства та масового суспільства − дозволило сформулювати наведені нижче висновки.

Відсутність єдиного загальноприйнятого уявлення про системні політичні кризи як форми та біфуркації політичного процесу обумовлює взаємовиключне понятійно-категоріальне, концептуальне та методологічне визначення кризових факторів, чинників та моментів актуалізації політичних криз у сучасній політології та суміжних соціально-гуманітарних науках. Зазначена особливість характерна тим, що системні кризові явища, перш за все, розгортаються нелінійно, оскільки в кожній зоні зниження стійкості системи (біфуркації) стає можливим переформатування системи і попередній сценарій (атрактор) змінюється на інший. Цим пояснюється необхідність ураховувати системну чутливість у зоні біфуркації до рішень, які приймаються суб'єктами внутрішнього процесу, та збільшення впливовості зовнішньополітичного середовища (що вимагає врахування місця окремої політичної системи у світовому розподілі праці). Розгортання системних кризових циклів може відбуватися за двома глобальними сценаріями, де в рамках одного – політична система долає існуючі дисфункції та опиняється на новому етапі системного розвитку, а в рамках іншого – відтворення кризового підґрунтя загрожує життєздатності політичної системи.

Визначено, що історія досліджень системних кризових явищ, які супроводжують політичну модернізацію, поділяється на три етапи: перший етап хронологічно охоплював 50–60-ті рр. XX ст.; другий – 70–80-ті рр.

XX ст., третій – 90-ті рр. і триває по сьогодення. Ці етапи послідовно відображають векторні зміни у розумінні сутності, причин та особливостей розгортання політичних криз модернізації залежно від теоретичного наповнення базових понять «політична криза» та «модернізація». Показовим є ускладнення уявлень про системні кризові явища модернізації, поступовий відхід від розгляду їх як зламного моменту розвитку системи до визначення − як відтворюваного (можливо, паталогічного) процесу, який виникає в тому випадку, коли модернізація не долає (або частково долає) дисфункції політичної системи. Поштовхом до сутнісної еволюції уявлень довкола системних кризових явищ стало запровадження поняття «кризовий синдром модернізації», що спричинило перегляд основних положень теорії модернізації, порівняльної політології, стимулювало наукові дослідження взаємозумовленості модернізації та кризових процесів. Підкреслюється значення сформульованих вітчизняними науковцями положень про труднощі і перспективи політичної модернізації, демократичного розвитку політичної системи України, що заклали підвалини сучасних уявлень про причини та сутність політичних криз, які виникають внаслідок модернізації.

Аналіз існуючих спроб відобразити специфіку кризового процесу через розмежування основних і залежних політичних криз (що руйнують або не руйнують систему) виявив, що не кожне відхилення у функціонування певного інституту або структури політичної системи є кризовим фактором. Це зумовило необхідність пропозиції діагностувати функціональний стан політичної системи через дослідження: єдності соціуму; якості елітного прошарку; стану політичних інфраструктурних каналів як проявів життєздатності політичної системи. Важливим є й додатковий параметр для характеристики політичної системи – демографічний ресурс. До зовнішніх параметрів віднесено фактор навколишнього середовища, що охоплює геополітичні інтереси інших політичних систем. Вищезазначене дозволило виокремити як кризові фактори: наявність суспільних розломів та їх особливості для традиційного й індустріального суспільства; відчуження

інтересів політичної еліти від потреб соціуму; перекриття комунікацій між різними верствами; втрати геополітичної суб'єктності; демографічне збідніння.

Модернізація як антикризовий засіб є способом надання вертикальної та горизонтальної скерованості політичній системі для циклічного самовпорядкування та самовідтворення політичної системи. Набуття функціональності політичною системою залежить від комунікаційних каналів між різними верствами, що створюють спільний контекст існування для поєднання всіх системних складових в єдиний дієвий механізм у межах засвоєного часу та простору. Спроби подолати системні вади модернізаційними засобами можуть й самі бути кризогенними чинниками, оскільки оновлення політичної системи потенційно створює декілька різнорівневих зон напруження між новими та старими інституціями, структурами, базовою політичною культурою і новими підставами для соціально-політичної ідентифікації, формами політичної участі та нормами політичної поведінки, що змінюють уявлення про критерії легітимності. Політична модернізація як антикризовий процес, що спрямовується на подолання дисфункцій політичної системи, може бути керованою (на підставі усвідомлених кроків, що здійснюються правлячим прошарком за власною ініціативою чи під суспільним тиском) або відбуватися спонтанно (часто на основі існуючого системного досвіду). Отже, системні кризові явища, пов'язані зі модернізацією, є складними кризовими процесами, для виникнення яких потрібен збіг достатніх і додаткових умов, вони можуть бути об'єктивно зумовленими або ж створеними штучно.

Зважаючи на те, що «кризовий синдром модернізації» охоплює фазовий перехід від хронічного до гострого етапу кризового процесу запропоновано розглядати цей випадок як патологічний, оскільки за таких обставин модернізаційні засоби (спонтанні або керовані) не долають кризове підґрунтя, а загострюючи неузгодженість між різними елементами, інституціями, підсистемами, обумовлюють його повторення. Відзначено, що хронічна фаза

такого виду кризового циклу може: 1) розгортатися за обмеженою кількістю сценаріїв; 2) визначаться системною пам'яттю у вигляді звернення до узагальненого алгоритму, що відтворює попередній досвід виживання, набутий системою.

Ретроспективне застосування теоретичної моделі «кризового синдрому модернізації» до аналізу історії державних утворень, у складі яких у різні часи перебувала територія сучасної України − виявило декілька хвиль системного кризового процесу, обумовленого модернізаційними зрушеннями. Першу хвилю модернізації (з 1861 по 1917 рр.) охарактеризовано як наслідок спроб провідної верстви здійснити часткове подолання кризових факторів через вибудовування інфраструктури індустріальної доби, коли непослідовність владних кроків зумовила маргіналізацію прошарку освіченої молоді, який і створив ідеологію зламу системи. Руйнації соціальної зв'язності сприяла і тактика правлячого класу щодо налаштування різних верств населення одна проти одної з використанням широкої палітри дій – від прихованих впливів до відкритої підтримки насилля. Постмодернізаційний період цієї хвилі – це катастрофічний демонтаж системи і нищення демографічного ресурсу. Аналіз подальшої модернізаційної хвилі − «сталінський проект» виявив відтворення попереднього системного досвіду подолання дисфункцій політичної системи через однобічні освітні інфраструктурні канали з широким застосуванням державного насилля, спрямованого на формування нової соціальної єдності – «радянського народу». Постмодернізаційний час цього проекту засвідчив накопичення кризових факторів у тенденціях «відчуження» елітного прошарку і поступової ієрархізації радянського соціуму. Відмінністю «хрущовської відлиги» як модернізаційного проекту стала відмова від насильницьких засобів та здійснення в умовах демографічного збідніння, що призвело до неспроможності подолати внутрішню дисфункціональність політичної системи та поступової втрати геополітичного впливу СРСР. Постмодернізаційний етап цієї хвилі – це історичний період «застою», який відбувся в логіці сценарію «зависання». Хвиля «перебудови» розглядається як

спроба надати інноваційний імпульс системі в умовах значно гірших за попередній етап, перехід до сценарію спрощення у вигляді розвалу політичної системи СРСР, розмежування «радянського народу» на національні складові; культурна деградація (від імперського до архаїчного), маргіналізація радянської інтелігенції.

Вивчення модернізаційного досвіду, політологічний аналіз: 1) хвиль модернізації в Російській імперії з 1861 по 1917 р. та постмодернізаційного етапу до сер. 20-х рр. XX ст.; 2) «сталінського» модернізаційного проекту зі сер. 20-х рр. до 1941 р. та постмодернізаційного етапу з 1941 по 1953 р.; 3) «хрущовської відлиги» − зі сер. 50-х рр. до сер. 60-х рр. XX ст. та постмодернізаційної стадії «застою»; 4) «перебудови» з поч. 80-х рр. XX ст. до 1991 р. – дозволяє виокремити повторювані риси подолання системних дисфункцій засобами модернізації. Спільним для усіх вказаних хвиль стало те, що імпульс оновлення диктувався необхідністю виживання політичної еліти; модернізаційні зрушення здійснювалися державними засобами у вигляді директив зверху; кризове підґрунтя ліквідувалося владою штучним генеруванням суспільних розколів і творенням нового типу соціальної єдності через доступні освітні канали. Запорукою відносної успішності модернізаційного проекту ставало жорстке використання демографічного ресурсу. Аналіз усіх хвиль виявив і те, що модернізаційні хвилі призводили до часткового вирішення проблеми подолання дисфункцій, що зумовлювало відтворення кризового підґрунтя через часовий проміжок, але в умовах значно гіршої демографічної ситуації.

Дослідження системних кризових явищ незалежної України, пов’язаних із модернізацією (у рамках запропонованої авторської моделі), виявило інерційний вплив попереднього модернізаційного досвіду на функціональний стан системи, що проявився у поступовому переформатуванні радянського правлячого класу в українську олігархію. Зазначено, що логіка виживання новоутвореного пострадянського політичного режиму зумовила пошук позасистемної підтримки правлячим класом для легітимізації власності та

суспільних привілеїв із відповідним відстороненням соціуму від політичного життя на тлі поступового демонтажу інфраструктурних каналів радянського періоду (ЗМІ та освіти).

«Майдан» 2013–2014 рр. визначено як закономірну системну реакцію на неспроможність політичної еліти запропонувати дієву модернізаційну програму подолання наявних дисфункцій політичної системи, що зумовило незворотність загострення ситуації та розгортання множини політичних криз. Сутнісною характеристикою цього етапу є те, що не відбулося звернення до набутого системного алгоритму подолання кризових явищ. Специфічною ж ознакою розгортання цього етапу стало агресивне зовнішнє втручання, яке перевело гострий цикл із множиною взаємозумовлених політичних криз (ідентифікації, легітимності, участі, поширення та розподілу) у хронічну фазу. Прискорення кризових циклів уможливлює перспективу майбутнього загострення кризового процесу навіть за умови відносної стабілізації ситуації.

Приклад анексії Криму та введення російських військ на Схід доводить, що чинник зовнішнього втручання може суттєво вплинути на розгортання системного кризового процесу. Виникає можливість здійснити вихід з алгоритму модернізаційних змін (спрямованого на виживання політичної еліти), оскільки інноваційною силою змін державних структур стає суспільство, яке активно демонструє незадоволення діями влади, використовуючи широкий спектр впливу – від громадського контролю за державними інституціями, інкорпорування своїх активістів на державні посади, до загрози вуличних протестів. Військове зовнішнє втручання прискорило формування громадянського суспільства, трансформувало політичну еліту, що стає залежною від соціальної підтримки, а не від приналежності до політичного клану чи політичної партії. Водночас, чинник зовнішнього втручання провокує загострення системних кризових явищ в Україні, де бізнес-інтереси правлячого прошарку можуть вступати всупереч інтересам виживання цілої системи. Суттєве погіршення економічного стану в країні, утома від війни на тлі заходів влади щодо дискредитації структур

громадянського суспільства створюють загрозу прискорення розгортання множини взаємозумовлених політичних криз.

На підставі узагальнення застосування авторської моделі «кризового синдрому модернізації» зафіксовано переваги запропонованої версії дослідження патологічного відтворення системних кризових явищ (пов'язаних із модернізацією), які полягають у можливостях: фіксувати поступовість формування і розвитку системних протиріч; врахувати те, що множинність політичних криз може бути зумовлена як поточною модернізацією, так і невирішеними проблемами попередніх модернізаційних проектів. Дослідження системних політичних криз, пов'язаних із модернізацією, має перспективи подальшого дослідження в українській політичній науці, зумовлені необхідністю наукового осмислення суперечностей системних кризових процесів у незалежній Україні наприкінці XX – на початку XXI ст. Перед політичною наукою постає низка теоретичних і прикладних завдань щодо всебічного аналізу сутності кризових процесів, визначення етапів їх розвитку, розкриття законів їх функціонування, що може слугувати підґрунтям для окремої галузі політичної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альберда Т. Російська імперія: бюрократія vs модернізація [Електронний ресурс] / Тарас Альберда // Хай Вей. − 22.04.2013. − Режим доступу : http://h.ua/story/375615/

2. Анатомия кризисов [Электронный ресурс] / [А. Д. Арманд, Д. И. Люри, В. В. Жерихин и др.] − М. : Наука, 1999. − 238 с. − Режим доступа : www.prometeus.nsc.ru/contents/books/crisis.ssi

3. Андреева Н. Не могу поступиться принципами [Электронный ресурс] / Нина Андреева // «Советская Россия». – 13.03.1988. − Режим доступа : ru.wikipedia.org/wiki/Не_могу_поступиться_принципамиэ

4. Андрущенко В. Історія соціальної філософії [Текст] / Віктор Андрущенко. − К. : Тандем, 2000. − 406 с.

5. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія : курс лекцій [у 2 т.] / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. − К. : Генеза, 1993. − Т. 1. − 246 с., Т. 2. − 317 с.

6. Арон Р. Демократия и тоталитаризм [Текст] / Реймон Арон ; [пер. с франц. Г. И. Семенова]. – М. : Текст, 1993. − 144 с.

7. Бабак А. Власники ЗМІ бояться Януковича [Електронний ресурс] / Анатолій Бабак // Gazeta. Ua. − 18.06.2012. − Режим доступу : gazeta.ua›articles…zmi-boyatsya…bachat…rozprava…

8. Бабкин В. Д. Народ и власть [Текст] / В. Д. Бабкин, В. Н. Селиванов. – К. : Манускрипт, 1996. – 448 с.

9. Байкова Т. Журналистов ВГТРК могли убить преднамеренно [Электронный ресурс] / Татьяна Байкова // Известия. − 18.06.2014. − Режим доступа : http://izvestia.ru/news/572579#ixzz3FumfMD9f

10. Бальцерович Л. Свобода і розвиток. Економія вільного ринку [Текст] / Лешек Бальцерович ; [пер. з польск. А. Павлишин]. – Львів : Бібліотека журналу «І», 2000. – 332 с.

11. Бард А. Netократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма [Текст] / А. Бард, Я. Зодерквист ; [пер. с швед.]. – СПб. : Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 252 с.

12. Барзилов С. И. Безумство власти. Провинциальная Россия: двадцать лет реформ [Текст] / С. И. Барзилов, А. Г. Чернышов. − М. : Ладомир, 2005. – 298 с.

13. Безбородов А. Перестройка и крах СССР. 1985–1993 [Текст] / Безбородов А., Елисеева Н., Шестаков В. – СПб. : Норма, 2010. – 216 с.

14. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну [Текст] / Ульрих Бек ; [пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой]. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

15. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма − ответы на глобализацию [Текст] / Уильрих Бек ; [пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника]. − М. : Прогресс-Традиция, 2001. − 304 с.

16. Бекешкіна І. Е. Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні [Текст] / Ірина Ериківна Бекешкіна. – К. : Абрис, 1994. – 48 с.

17. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства [Текст] / Деніел Белл // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. – К. : Либідь, 1996. – С. 194–250.

18. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS [Текст] / Бердяев Н. А. ; [ред. М. М. Беляев] − М. : Наука, 1990. – 224 с.

19. Бжезинский З. «Российский шовинизм ведет в никуда» [Электронный ресурс] / Збигнев Бжезинский // News.eizvestia.com. − 29.06.2014. − Режим доступу : http://news.eizvestia.com/full/432-zbignev-bzhezinskij-rossijskij-shovinizm-vedet

20. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы [Текст] / Збигнев Бжезинский ; [пер. с англ. О. Ю. Уральской]. – М. : Междунар. отношения, 2005. – 256 с.

21. Бистрицький Є. Вступ до розділу 1 [Текст] / Євген Бистрицький // Політологія посткомунізму. – К. : Політична думка, 1995. – С. 15–16.

22. Бодрийяр Ж. Насилие глобального [Текст] / Жан Бодрийяр // Глобальный дискурс : сборник статей [ред. Л. В. Савина]. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2003. – С. 25–33.

23. Болонський процес: перспективи і розвиток у контексті інтеграції України в європейський простір вищої освіти [Текст] : моногр. ; [ред. В. М. Бебик]. – К. : МАУП, 2004. – 200 с.

24. Бондаренко К. Криза революції та порятунок парламентаризму [Електронний ресурс] / Кость Бондаренко // Україна молода. – № 052. – 19.03.2008. − Режим доступу : http://www.umoloda.kiev.ua/number/1126/180/40208/

25. Борисов Ю. С. Политическая система конца 20−30-х гг. О Сталине и сталинизме [Текст] / Ю. С. Борисов, В. М. Курицын // Историки спорят. Тринадцать бесед [под ред. В. Лельчука]. – М. : Политиздат, 1988. – С. 228−303.

26. Браун М. П. Посібник з аналізу державної політики [Текст] / М. Пол Браун ; [пер. з англ.]. – К. : Основи, 2000. – 243 с.

27. Буданов В. Г. Междисциплинарная методология в контексте теории сложности и управления будущим [Текст] / В. Г. Буданов // Модернизация России: наука, образование, высокие технологии. − М. : МГПУ, 2010. − С. 448−452.

28. Булгаков С. Н. Христианский социализм: Споры о судьбах России [Текст] / Булгаков С. Н. – Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние, 1991. – 350 с.

29. Бунич А. П. Осень олигархов. История приватизации и будущего в России [Электронный ресурс] / Бунич А. П. − Режим доступа : http://rudocs.exdat.com/docs/index-262323.html

30. Бурдье П. Социология политики [Текст] / Пьер Бурдье ; [пер. с фр. /Сост., общ. ред. Н. А. Шматко]. − М. : Socio-Logos, 1993. − 336 с.

31. Бурлачук В. Власть, ритуал и «оранжевая революция» [Текст] / Виктор Бурлачук // Соціологочне знання та влада. – К. : Стилос, 2005. – С. 63–75.

32. Буртин Ю. Новый строй. О номенклатурном капитализме [Электронный ресурс] / Юрий Буртин // Серия : Между прошлым и будущим: политика, экономика, социология. − М. : Эпицентр, 1995. − 192 с. − Режим доступа : http://burtin.polit.ru/stroi.htm

33. Бухарин Н. Проблемы теории и практики социализма [Текст] / Николай Бухарин. − М. : Политиздат, 1989. − 512 с.

34. Бьюкенен П. Дж. На краю гибели [Текст] / Патрик Дж. Бьюкенен ; [пер. с англ. М. Башкатова]. − М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. − 349, [3] с.

35. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада [Текст] / Патрик Дж. Бьюкенен ; [пер. с англ. А. Башкирова]. − М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2007. − 444, [4] с.

36. Ваджра А. Путь зла. Запад: матрица глобальной гегемонии [Текст] / Андрей Ваджра. – М. : АСТ : АСТРЕЛЬ, 2007. – 542, [2] с.

37. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире [Текст] / Иммануил Валлерстайн ; [пер. с англ. П. М. Кудюкина / ред. Б. Ю. Кагарлицкого]. − СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.

38. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого [Текст] / Бернхард Вальденфельс ; [пер. з нім. В. І. Кебуладзе]. – К. : ППС – 2002, 2004. – 206 с.

39. Ванюков Д. А. Хрущевская оттепель [Текст] / Ванюков Д. А. − М. : ООО ТД «Издательство Мир книги», 2007. − 240 с.

40. Варзар І. М. Концептуальний і політико-ситуативні рівні прогнозування перемоги «свого кандидата» на виборах Президента [Текст] / І. М. Варзар // Вибори Президента України – 99 : проблеми теорії і практики : зб. матеріалів наук.-практ. конф.]. – К. : Центральна виборча комісія, 2000. – С. 95−100.

41. Васецкий А. А. Корпоративизм и политическая составляющая его развития [Электронный ресурс] / А. А. Васецкий // Управленческое

консультирование. – 2007. – № 4. – Режим доступа : http://elibrary.ru/contents.asp?issueid=641831

42. Василенко И. А. Политическая философия. Учебное пособие [Текст] / Василенко И. А. − М. : ИНФРА-М, 2010. − 320 с.

43. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной организации [Текст] / Василькова В. В. – СПб. : «Лань», 2002. – 270 с.

44. Василькова В. В. Циклы самоорганизации в обществе [Электронный ресурс] / В. В. Василькова // Синергетика. Труды семинара. − Т. 3. − М. : Изд-во МГУ, 2000. − Режим доступа: spkurdyumov.narod.ru›Vasilkova.htm

45. Ватутин А. Н. Противоречивая природа понятий «кризис» и «конфликт»: теоретико-методологические основания исследования [Текст] / Алексей Николаевич Ватутин // Человек. Общество. Управление. − 2012. − № 3. − С. 49−54.

46. Ващенко К. Основні форми і принципи дослідження політичного аналізу й прогнозу [Текст] / Костянтин Ващенко // Політичний менеджмент. − 2007. − № 1. − С. 165−172.

47. Вебер М. Избранные произведения [Текст]/ Макс Вебер. – М. : Издательская группа «Прогресс»-«Культура», 1990. – 646 с.

48. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму [Текст] / Макс Вебер. – К. : Основи, 1994. – 261 с.

49. Верт Н. История советского государства [Текст] / Николя Верт. − М. : Весь мир, 1992. − 327 с.

50. Верховна Рада України : парадигми і парадокси : Сер. «Ексклюзив». – Вип. 4. – К. : Фонд «Українська перспектива», 1996. – 56 с.

51. Вибори Президента України 2010 [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. − 11.10.2011. − Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011

52. Видатки на Держуправління справами при Президенті в 2011 р. [Електронний ресурс]. − Режим доступу : president.gov.ua›Архів новин›19111.html

53. Вильчек В. М. Алгоритмы истории [Текст] / Вильчек В. М. − М. : «Прометей», 1989. − 132 с.

54. Військову прокуратуру реформували [Електронний ресурс] // «Двадцять хвилин». − 20.08.2012. − Режим доступу : http://vn.20minut.ua/Podii/viyskovu-prokuraturu-reformuvali-10240637.html

55. Влада хоче знати все про власників ЗМІ [Електронний ресурс] // Ukrhome.net − 25.07.12. − Режим доступу: news.ukrhome.net/content/13597231/э

56. Влада де-факто вводить надзвичайний стан [Електронний документ] // Gazeta.ua. − 18.02.2014. − Режим доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_vlada-defakto-vvodit-nadzvichajnij-stan/542694

57. Волны и циклы политического развития. Заочный круглый стол [Текст] / [В. И. Пантин, М. В. Ильин, В. В. Лапкин и др.] // Полис. – 2002. – № 4. – С. 18–59.

58. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза [Электронный ресурс] / Михаил Восленский. – Режим доступа : http://lib.rus.ec/b/350969/read

59. «Врадіївська» справа [Електронний ресурс] // Украинский бізнес ресурс. − 26.09.2013. − Режим доступу : ubr.ua›Украинский бизнес ресурс›…/vradvska-sprava-241507

60. Выступление Путина: «Новороссия» и другие яркие цитаты [Электронный ресурс] // Bigmir)net. − Режим доступа : http://news.bigmir.net/world/809994-Vystuplenie-Putina-Novorossija-i-drugie-jarkie-citaty

61. Гаджиев К. С. Концепция гражданского общества : идейные истоки и основные вехи формирования [Текст] / К. С. Гаджиев // Вопросы философии. – 1991. − № 7. – С. 19−35.

62. Галстян А. Слушания в Сенате США: Россия и Украина [Электронный ресурс] / Арег Галстян // Эхо Москвы. − 17.07.2014. − Режим доступа : http://echo.msk.ru/blog/galstyanareg/1361762-echo/

63. Гальчинський А. С. Кінець тоталітарного соціалізму – що далі? [Текст] / Гальчинський А. С. – К. : Українські пропілеї, 1996. – 160 с.

64. Генон Р. Криза сучасного світу [Текст] / Рене Генон // Перехід IV. − 2000. − № 3. − С. 1−5.

65. Гимпельсон Е. Г. Советские управленцы. 1917−1920 гг. [Текст] / Гимпельсон Е. Г. – М. : ИРИ РАН, 1998. – 257 с.

66. Глухова А. В. Политические конфликты: основания, типология, динамика (теоретико-методологический анализ) [Текст] / Глухова А. В. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. − 280 с.

67. Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст [Електронний ресурс] / Микола Головатий // Політичний менеджмент. − 2006. – спецвипуск (вересень). − Режим доступу : http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=1332

68. Головатий М. Ф. Українська криза: політико-психологічний вимір [Текст] / М. Ф. Головатий // Дванадцяті читання пам’яті В. Липинського : матеріали доповідей [VII Міжнародна науково-практ. конференція «Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики XXI ст.»] (Луцьк, 14.05.2009). – Луцьк : Видавництво «Волинська обласна друкарня», 2009. – С. 126–129.

69. Головаха Є. Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості [Текст] / Євген Головаха // Політологічні читання. − 1992. − № 1. − С. 24−29.

70. Головаха Є. І. Стратегія соціально-політичного розвитку України : Досвід перших років незалежності та нові орієнтири [Текст] / Головаха Є. І. – К. : Абрис, 1994. – 63 с.

71. Головко В. «Модернізація» як метанарратив української історії [Електронний ресурс] / В. Г. Головко // Проблеми історії України: факти,

судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. − 2003. − Вип. 9. − С. 410−427. − Режим доступу : http://history.org.ua/JournALL/pro/9/21.pdf

72. Гонтмахер Е. Остров Крым: дюжина ножей в спину эйфории [Электронный ресурс] / Евгений Гонтмахер // Эхо Москвы. − 21.03.14. − Режим доступа : http://argumentua.com/stati/ostrov-krym-dyuzhina-nozhei-v-spinu-eiforii

73. Гонтмахер Е. Социальная защищенность: от иллюзий к реализму [Текст] / Евгений Гонтмахер // СССР : демографический диагноз; [сост. В. И. Мукомель]. – М. : Прогресс, 1990. – С. 469–482.

74. Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія [Текст] / Гончарук Г. І. – Одеса : Астропринт, 1997. − 380 с.

75. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна на зламі тисячоліть. Монографія [Текст] / Горбатенко В. П. – К. : Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.

76. Гордон Л. Потери и приобретения в России девяностых. Историко-социологические очерки экономического положения народного большинства [Текст] / Л. Гордон, Э. Клопов. – М. :Т. И. М. : Эдиториал УРСС, 2001. – Т. 2. – 512 с.

77. Громадянське суспільство в Україні : проблеми становлення [Текст] / [В. Ф. Сіренко, В. І. Тимошенко, Т. І. Ковальчук та ін.] – К. : Логос, 1997. – 124 с.

78. Гроф С. Революция сознания: Трансатлантический диалог [Текст] / Гроф С., Ласло Э., Рассел П.; [пер. с англ. М. Драчинского]. − М. : ООО «Издательство АСТ» и др., 2004. − 248 с.

79. Грушевський М. Українська партія соціал-революціонерів та її завдання [Електронний ресурс] / Михайло Грушевський // Борітеся – поборете. – Режим доступу : www.info-library.com.ua/books-text-5506.htmlэ

80. Гудков Л. Негативная идентичность. Статьи 1997−2002 гг. : авторский сборник [Текст] / Лев Гудков. – М. : Новое литературное обозрение, «ВЦИОМ-А», 2004. – 816 с.

81. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли [Электронный ресурс] / Л. Н. Гумилев // Международный Альманах [Свод № 3.]. – М. : Танаис ДИ-ДИК, 1994. – 544 с. – Режим доступа : http://гумилёв.рф/

82. Гурков А. Эксперт: Дело Евтушенкова − неминуемое следствие «системы Путина» («Deutsche Welle», Германия) [Электронный ресурс] / Андрей Гурков // Inosmi.ru. − 20.09.2014. − Режим доступа : http://inosmi.ru/russia/20140920/223124101.html

83. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество [Текст] / Джон Гэлбрейт ; [пер. с англ.]. − М. : ООО «Издательство АСТ» : ООО «Транзиткнига»; СПб. : Terra Fantastica, 2004. − 602 с.

84. Даймонд Дж. Ружья, микробы и сталь: История человеческих сообществ [Текст] / Джаред Даймонд ; [пер. с англ. М. Колопотина]. − М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2010. − 604 с.

85. Даль Р. Смещающиеся границы демократических правлений [Электронный ресурс] / Роберт Даль // Русский журнал. − 2000. − Октябрь. − Ч. 1, Ч. 2. − Режим доступа : www.russ.ru/politics/meta/20001018_dahl.html

86. Даниелс Р. В. Взлет и падение коммунизма в России [Текст] / Роберт В. Даниелс ; [пер. с англ. И. Кожаковской]. − М. : Российская политическая энциклопедия (РОССЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. − 510 с.

87. Даніл’ян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах [Текст] : методологія дослідження та розв’язання / Даніл’ян О. Г. − Харків : Основа, 1998. − 252 с.

88. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе [Текст] / Ральф Дарендорф // Вопросы философии. − 1990. − № 9. − С. 69−75.

89. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта [Текст] / Ральф Дарендорф // Социс. − 1994. − № 5. − С. 142−151.

90. Дацюк С. Щоб керувати кризою, її спочатку треба побачити. Сім тез для всіх незацікавлених осіб [Електронний ресурс] / Сергій Дацюк // День.

– 2001. − № 57 (29.03). – Режим доступу : http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/shchob-keruvati-krizoyu-yiyi-spochatku

91. Дацюк С. Война России против Украины: три составляющие [Электронный ресурс] / Сергей Дацюк // «Хвиля». − 3.07.2014. − Режим доступа : http://hvylya.org/analytics/politics/voyna-rossii-protiv-ukrainyi-tri-sostavlyayushhie.html

92. Дацюк С. Структурная теория коллективных идентичностей и проблемы России [Электронный ресурс] / Сергей Дацюк // «Хвиля». − 23.07.2014. − Режим доступа : http://hvylya.org/analytics/geopolitics/strukturnaya-teoriya-kollektivnyih-identichnostey-i-problemyi-rossii.html

93. Дашутін Г. П. Гуманізація політичного процесу як мета і засіб модернізації України [Текст]: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02 / Григорій Петрович Дашутін. − К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. − 16 с.

94. Дашутін Г. П. Український експеримент на теренах гуманізму [Текст] / Г. П. Дашутін, М. І. Михальченко. – К. : Парламентське видання, 2001. – 336 с.

95. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы [Текст] / Ин-т международных экономических и политических исследований РАН ; [рук. кол. Н. И. Бухарин]. – М. : Наука, 2005. – 184 с.

96. Денисенко І. Перспективи розвитку українського суспільства в контексті конфліктологічного підходу [Текст] / Ірина Денисенко // Публічне управління: теорія та практика. − 2010. − № 1. − С. 43−47.

97. Джекобс Д. Закат Америки. Впереди Средневековье [Текст] / Джейн Джекобс ; [пер. с англ. В. Л. Глазычев]. − М. : Издательство «Европа», 2007. − 264 с.

98. Джемилева не пустили в Крым [Электронный ресурс] // Novostimira. − 03.05.2014.− Режим доступа : http://www.novostimira.com.ua/novyny_105847.html

99. Джилас М. Беседы со Сталиным: Лицо тоталитаризма [Электронный ресурс] / Милован Джилас ; [пер. с англ. Л. А. Игоревского]. − М. : Центрполиграф, 2002. − 221 с. − Режим доступа : www.e-reading-lib.org/book.php?book=91269

100. Донбасские «партизаны» самостоятельно уничтожают террористов [Электронный ресурс] // Donetskie.com. − 22.07.2014. – Режим доступа : http://www.donetskie.com/news/donbasskie-partizany-samostoyatelno-unichtozhayut

101. Дріс К. Засади демократизації політичного режиму Марокко [Текст] / К. Дріс, В. Чигринов // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С. 152–162.

102. Єврокомісар Фюле: Для підписання асоціації з ЄС в України є час до листопада 2013 р. [Електронний ресурс] // Korrespondent. Net. − 7.02.2012. − Режим доступу : ua.korrespondent.net

103. Євсєєва Т. М. Ментальні особливості модернізації політичної системи Російської імперії та СРСР наприкінці XIX − у першій третині XX ст. (український контекст) [Текст] / Т. М. Євсєєва // Український історичний журнал − 2009. − № 5. − С. 152−178.

104. Жижек С. Возвышенный объект идеологии [Текст] / Славой Жижек ; [пер. с англ. В. Софронова]. – М. : Изд-во «Художественный журнал», 1999. – 235 с.

105. Журавський В. Політична еліта України : теорія і практика трансформацій / В. Журавський, О. Кучеренко, М. Михальченко. − К. : Логос, 1997. – 264 с.

106. За грандіозний скандал Касків отримав банальну догану [Електронний ресурс]. − Режим доступу : http://tsn.ua/groshi/za-grandiozniy-gazoviy-skandal-kaskiv-otrimav-banalnu-doganu.html

107. Заява голови харківського «Оплоту» Є. Жиліна [Електронний документ] // Новости. Facenews. − 14.01.2014. − Режим доступу : http://www.facenews.ua/news/2014/189570/

108. Зеленько Г. І. «Навздогінна модернізація» : досвід Польщі та України [Текст] / Зеленько Г. І. − К. : Критика, 2003. − 215 с.

109. Зеленько Г. І. Україна і Польща: моделі політичної модернізації [Текст] : автореф. дис. … канд. політ. наук / Галина Іванівна Зеленько. − К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2001. − 20 с.

110. Зенина О. Новые измерения национально-культурной идентичности как результат переплетения глобализации и альтернативных тенденций [Электронный ресурс] / Оксана Зенина. − Режим доступа : http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/Zenina

111. Зиновьев А. А. Глобальный человейник [Текст] / Зиновьев А. А. – М. : Алгоритм, Эксмо, 2006. – 448 с.

112. Зілганов В.Силові структури як опора авторитарного режиму [Електронний ресурс] / Василь Зілганов // Радіо Свобода. − 12.12.2013. − Режим доступу : http://www.radiosvoboda.org/content/article/25197821.html

113. Зущик Ю. За спинами Євромайдану і Януковича готують розкол України [Електронний ресурс] / Юрій Зущик // Pic.com.ua. − 21.01.2014. − Режим доступу : http://www.pic.com.ua/za-spynamy-evromajdanu-i-yanukovycha

114. Зущик Ю.Коломойський виступив проти Сім'ї [Електронний ресурс] / Юрій Зущик // Pic.com.ua. − 24.07.2013: − Режим доступу : http://www.pic.com.ua/i-ty-bjenya-kolomojskyj-vystupyv-proty-simji2.html

115. Иванов Д. В. Виртуализация общества [Текст] / Иванов Д. В. − СПб. : «Петербургское востоковедение», 2000. − 96 с.

116. Ивницкий Н. А. Голод 1932−1933 в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал [Текст] / Ивницкий Н. А. − М. : Собрание, 2009. − 288 с.

117. Илларионов А. Причины оккупации и аннексии Крыма по В. Путину [Электронный ресурс] / Андрей Илларионов // Эхо Москвы. − 3.07.2014. − Режим доступа : http://echo.msk.ru/blog/aillar/1352914-echo/

118. Илларионов А. Россия запустила операцию «Стратегический шантаж» [Электронный ресурс] / Андрей Илларионов // Главком. − 05.07.2014. − Режим доступа : http://glavcom.ua/articles/20628.html

119. Илларионов А. Зачем был сбит амстердамский «Боинг»? [Электронный ресурс] / Андрей Илларионов // Эхо Москвы. − 23.07.2014. − Режим доступа : http://echo.msk.ru/blog/aillar/1365368-echo

120. Иноземцев В. Л. Мегатренды мирового развития [Текст] / В. Л. Иноземцев, М. В. Ильин. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2001. – 295 с.

121. Ионин Л. Новая магическая эпоха [Текст] / Леонид Ионин // Логос. − 2005. − № 5 (50). − С. 23−40.

122. Ільченко С. 2003: Коза Тузла – квінтесенція українсько-російських відносин [Електронний ресурс] / Сергій Ільченко. − Режим доступу : http://21.comments.ua/ua/2012/08/16/2003-kosa-tuzla

123. Как прошли выборы в Мосгордуму? [Электронный ресурс] // Аргументы и факты. − 14.09.2014. − Режим доступа : http://www.aif.ru/dontknows/actual/1337908

124. Караганов С. Новая эпоха: что делать? [Электронный ресурс] / Сергей Караганов // Российская газета. – 2007. − № 4464− Режим доступа : globalaffairs.ru›pubcol/n_9393

125. Кара-Мурза С. Манипуляции сознанием [Текст] / Сергей Кара-Мурза. – М. : Изд-во Эксмо, 2003. – 832 с.

126. Каротерс Т. Громадянське суспільство – запорука політичного й соціального успіху? / Томас Каротерс ; [пер. з нім.] // Deutschland. – 2000. – № 5. – С. 12–18.

127. Карпец А. Ожидаемая война, которой никто не ждал [Электронный ресурс] / Александр Карпец // Главком. − 22.06.2014. − Режим доступа : http://glavcom.ua/articles/20312.html

128. Карпинская Р. С. Философия природы: коэволюционная стратегия / Р. С. Карпинская, И. К. Лисеев, А. П. Огурцов. – М. : Интерпракс, 2003. – 420 с.

129. Карр Э. История Советской России. Большевистская революция 1917–1923. [Текст] / Эдвард Карр ; [пер. с англ.]. − М. : Изд-во «Прогресс», 1990. − Кн 1: Т. 1, Т. 2. − 768 с.

130. Келлер Я. Модернизация – гуманизация общества или коррозия бытия? (критические заметки о теории модернизации) [Текст] / Ян Келлер // Социологические исследования. − 2002. − № 7. − С. 48−53.

131. Кеннеди П. Вступая в двадцать первый век [Текст] : монографія / Пол Кеннеди ; [пер. с англ. А. В. Борисовой]. − М. : Издательство «Весь Мир», 1997. – 480 с.

132. Ключник Р. М. Криза як чинник розвитку політичної системи [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Руслан Максимович Ключник. − Дніпропетровськ : Вид-во «Інновація», 2015. – 20 с.

133. Кляйн Н. Доктрина шока [Текст] / Наоми Кляйн ; [пер. с англ. М. Завалова]. − М. : Издательство «Добрая книга», 2009. − 656 с.

134. Ковтуненко С. Владельцы массового сознания: кто они? [Электронный ресурс] / Сергей Ковтуненко, Елена Куца // Столичные новости. – 8.07.2011. – Режим доступа : cn.com.ua/ru/article/8070

135. Кожен другий безробітний українець – віком до 35 років [Текст] // Голос України. − 27.03.2012. − С. 1.

136. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії [Текст] / Райнгарт Козеллек ; [пер. з нім]. − К. : Дух і літера, 2006. − 436 с.

137. Козлов В. А. Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти 1953–1985 гг. [Электронный ресурс] / Козлов В. А. – М. : Олма-пресс, 2006. – 448 с. – Режим доступа : scisne.net/a1018

138. Козырьков В. П. Латентный характер современной социокультурной трансформации [Текст] / В. П. Козырьков // Социология социальной трансформации : материалы Междунар. научно-практич. конференции (4–6.03.2002). – Н. Новгород : Изд-во «НИСОЦ», 2003. – С. 225−232.

139. Коломієць А. Криза, як черговий етап еволюції [Текст] / Андрій Коломієць // Народна правда. – 31.05.2007. – С. 6.

140. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды [Текст] / Кондратьев Н. Д. – М. : Экономика, 2002. – 767 с.

141. Кондратьев Н. Д. Основные проблемы экономической статики и динамики [Текст] / Кондратьев Н. Д. – М. : Наука, 1991. – 567 с.

142. Конелиус Х. Конфликт [Текст] / Хелена Конелиус, Шошана Фэйр // Прикладная конфликтология : Хрестоматия ; [сост. К. В. Сельченок]. − М. : АСТ, Мн. : Харвест, 2003. − С. 63−119.

143. Конквест Р. Жнива скорботи : Радянська колективізація і голодомор [Текст] / Роберт Конквест [пер. з англ.]. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.

144. Коржихина Т. П. Советская номенклатура: становление, механизмы действия [Текст] / Т. П. Коржихина, Ю. Ю. Фигатнер // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 25–38.

145. Корнієнко В. О. Ідеал–ідеологія: тандем чи патологія у суспільстві [Текст] / В. О. Корнієнко // Наукові записки. Політичні науки. − 2000. – Т. 18. − С. 55−60.

146. Кортунов С. В. Глобализация и национальная идентичность [Текст] / С. В. Кортунов // Вестник аналитики. − 2007. − № 1. − С. 109−123.

147. Костина А. Кризисное состояние идентичности в современном мире: причины и предпосылки [Электронный ресурс] / Анна Костина // Знание. Понимание. Умение. − 2009. − № 4. − Режим доступа : http://_www.zpu-journal.rule-zpul2009/4

148. Кочубей Л. О. Політична еліта та політичний клас: класичні зарубіжні концепції [Текст] / Л. О. Кочубей // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. − Київ-Миколаїв : Український центр політичного менеджменту, 2009. − Вип. 17. − С. 96−107.

149. Коэн С. Провал крестового похода. США и трагедия посткоммунистической России [Текст] / Стивэн Коэн ; [пер. с англ. И. Давидян]. − М. : АИРО-XX, 2001. − 303 с.

150. Крах проекта: у партии предателей нет будущего [Электронный ресурс] // Экономические известия. − 15.09.2014. − Режим доступа : http://news.eizvestia.com/news_politics/full/144-krah-proekta-u-partii

151. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз [Текст] / Ірина Кресіна. – К. : «Вища школа», 1998. – 390 с.

152. Кресіна І. О. Політична реформа: проблеми і перспективи [Текст] / І. О. Кресіна, Є. В. Перегуда // Віче. – 2003. – № 4. – С. 12–15.

153. Кривицька О. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України [Текст] / Олена Кривицька // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 29−37.

154. Кривицька О. Полікультурний мегатренд сучасної України [Текст] / Олена Кривицька // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4 (7). – С. 77–87.

155. Крос К. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах : перспективи конкуренції [Текст] / Кетлін Крос, Роберт Гакет ; [пер. з англ. Р. Ткачук]. – К. : Основи, 2000. – 142 с.

156. Круглый стол журнала «Полис» «Господин кризис, как Вас теперь называть?» [Текст] / [А. Г. Володин, А. И. Кольба, В. В. Лапкин и др.] // Полис. – 2009. – № 3. – С. 9–34.

157. Крымский парламент заявил о начале гражданской войны и потребовал от Януковича решительных мер [Электронный ресурс] // Zn.ua. − 18.02.2014. − Режим доступа : http://zn.ua/POLITICS/krymskiy-parlament-zayavil-o-nachale-grazhdanskoy-voyny-i-potreboval-ot-yanukovicha-reshitelnyh-mer-139025_.html

158. Крыштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту [Текст] / Ольга Крыштановская // Общественные науки и современность. − 1995. − № 1. − С. 51−65.

159. Кузьменко В. Меґатренди людського розвитку в розбудові нового світового порядку цивілізацій та місце в ньому України і Росії [Текст] / Валерій Кузьменко // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1–2. – С. 224–241.

160. Кульпин-Губайдуллин Э. С. Альтернативы российской модернизации или реставрация Мэйдзи по-русски [Текст] / Э. С. Кульпин-Губайдуллин // Полис. − 2009. − № 5. − С. 158–169.

161. Кульчицький С. Вибір шляху для України. Роки 1917−1920 [Текст] / Станіслав Кульчицький // Україна incognita ; [за ред. Л. Івшиної]. − [Вид. шосте]. – К. : Бібліотека газети «День», 2013. – С. 235−238.

162. Куницька Г. Д. Теоретичні аспекти політичної кризи [Текст] / Г. Д. Куницька // Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. − 2010. − Вип. 4. − С. 34−40.

163. Купріянова І. Армія «ДНР»: російський спецназ, ідейні бойовики та асоціальні елементи [Електронний ресурс] / Інна Купріянова // Aratta. − 16.07.2014. − Режим доступу : http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=3176

164. Курас І. Ф. Соборництво і регіоналізм в Українському державотворенні (1917−1920 рр.) [Текст] / І. Ф. Курас, В. Ф. Солдатенко. – К. : ІПЕД, 2001. – 245 с.

165. Курдюмов С. П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем [Текст] / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М.: Наука. 2004 – 380 с.

166. Кутуев П. Сообщество ритуала модернизации: от логоса к культу [Текст] / Павел Кутуев // Социология: теория, методы, маркетинг. − 2007. − № 3. − С. 106−127.

167. Кухта Б. Л. Політичні еліти і лідерство [Текст] / Б. Л. Кухта, Н. Г. Теплоухова. – Львів : МП «Хвилі», 1995. – 198 с.

168. Лайон Д. Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії. Інформація, ідеологія та утопія [Текст] / Девід Лайон ; [пер. з англ. В. Ляха] //

Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. – К. : Либідь, 1996. – С. 362–380.

169. Лановенко О. Будь-яке суспільне відродження…[Текст] / Олег Лановенко // Віче. – 2000. – № 3. – С. 3–4.

170. Ларцев В. Підсумки тіньової приватизації-2012 [Електронний ресурс] / Володимир Ларцев // Економічна правда. – 30.01.2013. −– Режим доступу : http://www.epravda.com.ua/publications/2013/01/30/358947/

171. Лебедева М. Политические основания современного мирового кризиса [Электронный ресурс] / Марина Лебедева // Полития. − 2009. − № 3. − Режим доступа : politeia.ru›content/pdf…Lebedeva-2009-3.pdf

172. Левенець Ю. А. Політична система сучасної України − категоріальний аналіз [Текст] / Ю. А. Левенець // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. − К. : Український центр політичного менеджменту, 2009. − Вип. 17. − С. 8−10.

173. Ленг Е. Что случилось в небе Донбасса: реконструкция уничтожения рейса МН17 [Электронный ресурс] / Евгений Ленг // Хвиля. − 21.07.2014. − Режим доступа : http://hvylya.org/analytics/politics/chto-sluchilos-v-nebe-donbassa.html

174. Ленин В. И. В ЦК РКП [Текст] / В. И. Ленин // Пол. собр. соч. − [изд. пятое]. − М. : Издательство политической литературы, 1969. − Т. 36. – С. 232−283.

175. Ленин В. И. Доклад о задачах советской власти [Текст] / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. − [изд. пятое]. − Т. 35. − М. : Издательство политической литературы, 1974. − С. 2−7.

176. Ленин В. И. Из дневников публициста [Текст] / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. − [изд. пятое]. − Т. 34. − М. : Издательство политической литературы, 1969. − С. 108−116.

177. Ленин В. И. Классовый характер происшедшей революции [Текст] / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. − [изд. пятое]. − Т. 31. − М. : Издательство политической литературы, 1969. − С. 150−151.

178. Ленин В. И. Кризис назрел [Текст] / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. − [изд. пятое]. − Т. 34. − М. : Издательство политической литературы, 1969. − С. 272−283.

179. Ленин В. И. Объединенное заседание ВЦИК, Московского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и профессиональных союзов 4.06.1918 [Текст] / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. − [изд. пятое]. − Т. 36. – С. 393−419.

180. Ленин В. И. Речь на первом всероссийском съезде советов народного хозяйства 26.05.1918 [Текст] / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. − [изд. пятое]. − Т. 36. − С. 377−386.

181. Леонтьев К. Н. «Византизм и славянство» [Текст] / К. Н. Леонтьев // Смысл жизни в русской философии. Конец Х1Х – начало ХХ в. – СПб. : «Наука», 1991. – С. 171−296.

182. Лєбєдєва М. Формування нової політичної структури світу і місце у ній Росії [Електронний ресурс] / Маріна Лєбєдєва // Часопис «Ї». – 2005. – № 39. – Режим доступу : http://www.ji.lviv.ua/n39texts/lebedeva.htm

183. Лиетар Б. А. Будущее денег: новый путь к богатству, полноценному труду и более мудрому миру [Текст] / Бернар А. Лиетар. − М. : КРПА Олимп: АСТ : Астрель, 2007. − 493, [3] с.

184. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр. [Текст] / В’ячеслав Липинський ; [репринт з видання 1926 р., Відень]. − Торонто: Булава, 1954. − 490 с.

185. Липсет С. Политическая социология [Текст] / Сеймур Липсет // Американская социология: Перспективы. Проблемы. Методы ; [ред. Н. М. Смелзер]. − М. : Наука, 1972. − С. 203−219.

186. Лист до Генерального секретаря НАТО. Президент України В. Ющенко. Прем’єр-міністр Ю. Тимошенко [Електронний ресурс]. − Режим доступу : http://www.president.gov.ua/content/map_nato.html

187. Лисяк-Рудницький І. Новий Переяслав [Текст] / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе. − К. : «Основи», 1994. − Т. 2. − С. 285−305.

188. Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів [Текст] / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе. − К. : «Основи», 1994. – Т. 2. – С. 477–488.

189. Лисяк-Рудницький І. Сучасна ситуація у Радянській Україні [Текст] / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе. − К. : «Основи», 1994. − Т. 2. − С. 83−88.

190. Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сорокаліття [Текст] / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе. − К. : «Основи», 1994. − Т. 2. − С. 39−51.

191. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації [Текст] / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – К. : «Основи», 1994. – Т. 1. − С. 11–27.

192. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці [Текст] / Володимир Литвин. – К. : Абрис, 1994. – 495 с.

193. Литвин В. Що потрібно робити для подолання політичної кризи, забезпечення відповідальних дій влади та консолідації суспільства? [Текст] / Володимир Литвин // Голос України. – 2008. – №127 (4377). – 9 липня. – С. 4.

194. Лобанов М. Сталин в воспоминаниях современников и документах эпохи [Текст] / Михаил Лобанов. − М. :Алгоритм, 2008. − 672 с.

195. Лоза Р. Невыполненный заказ [Текст] / Р. Лоза. – К. : Такі справи, 2002. – 95 с.

196. Лопатников Л. И. Перевал. К 15-летию рыночных реформ в России [Текст] / Лопатников Л. И. – М.–СПб. : Норма, 2006. – 392 с.

197. Лэш К. Восстание элит и предательство демократии [Текст] / Кристофер Лэш ; [пер. с англ. Дж. Смити, К. Голубович]. – М. : Логос-Прогресс, 2002. – 224 с.

198. Люди поставили ультиматум: відставка Януковича до ранку [Електронний ресурс] // Українська правда. − 21.02.2014. − Режим доступу : http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015590/

199. Люри Д. И. Устойчиво ли «устойчивое развитие»? [Текст] / Д. И. Люри // История и синергетика: методология исследования. − М. : УРСС, 2005. − С. 164−180.

200. Манхейм К. Диагноз нашего времени [Текст] / Карл Манхейм ; [пер. с нем. и англ.]. – М. : Юрист, 1994. – 700 с. – (Лики культуры).

201. Маркс К. Британское владычество в Индии [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс // Избранные произведения. В 3-х т. − Т. 1. − М. : Политиздат, 1980. − С. 517−523.

202. Маркс К. Будущие результаты Британского владычества в Индии [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс // Избранные произведения. В 3-х т. − Т. 1. − М. : Политиздат, 1980. − С. 524−530.

203. Маркс К. Кризис в Англии [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс // Собр. соч. − [изд. второе]. − Т. 15. − М. : Государственное издательство политической литературы, 1956. − С. 357−360.

204. Маркс К. Критика Готской программы [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс // Собр. соч. − [изд. второе]. − Т. 19. − М. : Государственное издательство политической литературы, 1961. − С. 9−32.

205. Маркс К. Манифест коммунистической партии [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс // Собр. соч. − [изд. второе]. − Т. 4. − М. : Государственное издательство политической литературы, 1955. − С. 419−459.

206. Маркузе Г. Одномерный человек [Текст] / Герберт Маркузе; [Пер., предисл., прим. А. Юдина]. − М. : «RELF- book», 1994. − 368 с.

207. Махун С. Ідеалісти з Центральної Ради [Текст] / Сергій Махун / Україна incognita ; [за ред. Л. Івшиної]. − [вид. шосте]. − К. : Бібліотека газети «День», 2013. − С. 238−242.

208. Маційовський Ю. Деякі аспекти вивчення феномену кризи у політичних дослідженнях [Текст] / Юрій Маційовський // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6. – С. 16–29.

209. Мельвиль А. Ю. «Воронка причинности» и волны демократии [Текст] / А. Ю. Мельвиль, В. М. Сергеев // Россия. Политические вызовы XXI века. Второй всероссийский конгресс политологов. 21−23.04.2000. − М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. − С. 223−225.

210. Мельник Н. Конституционная реформа−2010 − грандиозная афера [Электронный ресурс] / Николай Мельник // «Главком». − 16.02.14. − Режим доступа: http://glavcom.ua/news/185070.html

211. Мертон Р. Вызов демонов антисоциального поведения [Текст] / Робер Мертон // Кризис сознания ; [сборник работ по «философии кризиса»]. – М. : Алгоритм, 2009. – С. 23–41.

212. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? [Текст] / Михальченко Н. И. – К. : Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.

213. Міграція в Україні*:* факти і цифри − ІОМ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : iom.org.ua/pdf/Facts&Figures_b5_ua_f.pdf

214. Міністр освіти Д. Табачник заявив, що геноцид українців є вигадкою закордонних істориків [Електронний ресурс] // Українська ініціатива. − 4.09.2010. − Режим доступу: ukr-ini.org.ua›-menu-20-102/1998-807

215. Моисеев Н. Н. Человек во Вселенной и на Земле [Текст] / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1990. − № 6. − С. 45–53.

216. Монолатій І. С. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867−1914 рр. Монографія [Текст] / Монолатій І. С. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. − 736 с.

217. Монолатій І. С. Міжгрупові інфракції в етнополітичному дискурсі : проблеми теорії та методології. Монографія [Текст] / Монолатій І. С. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2011. − 192 с.

218. Нагорна Л. Парадокси геополітики і пастки етнополітики : українсько-російський контекст [Текст] / Лариса Нагорна // Віче. – 1995. − № 9. – С. 33−43.

219. Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории [Электронный ресурс] / Назаретян А. П. − М. : Издательство «Мир», 2004. – 368 с. – Режим доступа : www.socd.univ.kiev.ua/LIB/PUB/N/NAZARETIAN/cyvcris.pdf

220. На досрочных выборах в Крыму проголосовало более 29 тысяч человек [Электронный ресурс] // Новости Крыма. − 14.09.2014. − Режим доступа : http://news.allcrimea.net/news/2014/9/14/

221. Найшуль В. А. Высшая и последняя стадия социализма [Текст] / В. А. Найшуль // Погружение в трясину (Анатомия застоя). – М. : Прогресс, 1991. – С. 31–62.

222. Нападение Путина на Украину спровоцировало паническое бегство богатых россиян в Лондон [Электронный ресурс] // Наші гроші. − 13.07.2014. − Режим доступа : http://nashigroshi.org/2014/07/13/NAPADENYE-PUTYNA /

223. Народний Рух України : Документи і матеріали [Текст]. – К. : Ред.-вид. відділ Руху : Вид.-культурол. Центр «Софія», 1993. – 64 с.

224. Наумкіна С. Українська політична еліта доби визвольних змагань (1917–1920) [Текст] / С. Наумкіна, Л. Козловська // Український менеджмент. − 2004. − № 6. − С. 136−145.

225. Небоженко В. С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві [Текст] / Небоженко В. С. – К. : Абрис, 1994. – 64 с.

226. Негел Т. Моральний конфлікт і політична законність [Текст] / Томас Негел // Сучасна політична філософія: Антологія. – К. : Основи, 1998. – С. 369–398.

227. Нейсбит Д. Высокая технология, глубокая гуманность: Технологии и наши поиски смысла [Текст] / Нейсбит Д., Нейсбит Н., Филипс Д. ; [пер. с англ. А. Н. Анваера]. – М. : АСТ: Транзиткнига, 2005. – 381 с.

228. Нейсбит Д. Мегатренды [Текст] / Джон Нейсбит ; [пер. с англ. М. Б. Левина]. – М. : ООО «Издательство АСТ» : ЗАО «Ермак», 2003. – 380, [4] с.

229. Неймаш Т. Телеканали про податковий Майдан: трохи замовчування, трохи істерії і жодного заглиблення в суть імовірних наслідків [Електронний ресурс] / Тетяна Неймаш // Telekritika. − 23.11.2010 – Режим доступу : http://www.telekritika.ua/telenovini/2010-11-23/57790

230. Неклесса А. Управляемый хаос, движение к нестационарной системе мировых связей [Текст] / Александр Неклесса // МЭ и МО. − 2002. − № 9. − С. 103–112.

231. Новакова О. В. Сучасні аспекти розвитку теорії демократичного транзиту [Електронний ресурс] / Новакова О. В. − Режим доступу : dspace.snu.edu.ua:8080/jspui/handle/.../88

232. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания [Электронный ресурс] / Элизабет Ноэль-Нойман ; [пер. с нем. Л. Рыбаковой]. – М. : Прогресс-Академия, Весь мир, 1996. – 352 с. − Режим доступа : bib.convdocs.org/v10051/?download=1

233. Нусс П. Візит Порошенка до США призведе до капітуляції Кремля [Електронний ресурс] / Павел Нусс. − Режим доступу : http://obozrevatel.com/blogs/82479-vizit-poroshenka-do-ssha-prizvede-do-kapitulyatsii

234. Одарич С. О. Конституційна міфологія сучасної України [Текст] / Одарич С. О., Оробець Ю. М., Томенко М. В. // Експертна оцінка. 27.05.1996. – К. : Фонд «Українська перспектива», 1996. – 36 с.

235. Окара А. Back to USSR. За 100 дней Янукович изменил Украину до неузнаваемости [Электронный ресурс] / Андрей Окара // Московский комсомолец. – 4.06.2010. – Режим доступа : http://news.meta.ua/archive/04.06.10/cluster:17046410

236. Окара А. Государство-корпорация как новый тренд для России, Украины и Белоруссии [Электронный ресурс] / Андрей Окара. –

Режим доступа: http://www.intelros.ru//.../551-andrejj_okara_gosudarstvokorporacija

237. Опозиція оголосила про створення позапартійної організації «Майдан» [Електронний ресурс] // Тиждень. Ua. − 22.12.2013. − Режим доступу : http://tyzhden.ua/News/97413

238. Оприлюднено текст Угоди про врегулювання кризи в Україні [Електронний ресурс] // УНІАН. − 21.02.2014. − Режим доступу: http://www.unian.ua/politics/887868-oprilyudneno-tekst-ugodi-pro-vregulyuvannya-krizi-v-ukrajini.html

239. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс [Текст] / Хосе Ортега-и-Гассет ; [пер. с исп.]. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 509, [3] с.

240. Осборн Р. Цивилизация. Новая история Западного мира [Текст] / Роджер Осборн ; [пер. с англ. М. Колопотина]. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2008. – 764 с.

241. ОБСЄ опублікувала мінський протокол (документ) [Електронний ресурс] // УНІАН. − 7.09.2014. − Режим доступу : http://www.unian.ua/politics/959986-obse-opublikuvala-minskiy-protokol.html

242. Павко А. Проблеми політичної модернізації України у світлі сучасної наукової парадигми [Текст] / Анатолій Павко // Віче. −№ 4.− 2012. − С. 23−25.

243. Павловский Г. Украина проваливается с каждым шагом все дальше в политическую безнадежность [Электронный ресурс] / Глеб Павловский // Хвиля. Org. − 24.01.14. − Режим доступа : http://hvylya.org/interview/politics2/gleb-pavlovskiy-ukraina-provalivaetsya-s-kazhdyim

244. Пай Л. Незападный политический процесс [Текст] / Люсин У. Пай // Политическая наука. Политическое развитие и модернизация: Современные исследования. − М. : РАН. ИНИОН, 2003. − № 2. − С. 66−86.

245. Панарин А. С. Народ без элиты [Текст] / Панарин А. С. – М. : Изд-во Алгоритм, Изд-во Эксмо, 2006. – 352 с.

246. Пантин В. И.. Философия исторического прогнозирования: Ритмы истории и перспективы мирового развития в первой половине XXI века [Текст / В. И. Пантин, В В. Лапкин. – Дубна : ООО «Феникс+», 2006. − 448 с.

247. Паренти М. Демократия для немногих [Текст] / Майкл Паренти ; [пер. с англ. А. Манькина]. − М. : Прогресс, 1990. − 504 с.

248. Патнам Р. Д. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії [Текст] / Патнам Р. Д., Леонарді Р., Нанетті Р. Й. ; [пер. з англ. В. Ющенко]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.

249. Пенсійна реформа в Україні [Електронний ресурс]. − 1.10.2011. Режим доступу : fnews.com.ua›finhelp/pensionnaya-reforma-v-ukraine

250. Перегуда Є. Етапи реформування політичної системи України [Текст] / Є. В. Перегуда // Держава і право. − 2010. − № 48. − С. 620−628.

251. Перегуда Є. В. Модернізація соціокультурно розколотого суспільства [Текст] / Є. В. Перегуда // Держава і право: Юридичні і політичні науки. − 2013. − Вип. 59. − С. 494−500.

252. Перепелиця Г. М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи : Моногр. [Текст]/ Г. М. Перепелиця; Нац. ін-т стратег. дослідж. при Президентові України. − К. : Стилос: ПЦ «Фоліант», 2003. – 254 с.

253. Переслегин С. Опасная бритва Оккама [Текст] / Сергей Переслегин. − М. : АСТ: Астрель, СПб. : Terra Fantastica, 2011. – 664 с.

254. Переслегин С. Самоучитель игры на мировой шахматной доске [Текст] / Сергей Переслегин. − М. : АСТ : СПб. : Terra Fantastica, 2007. – 619 с.

255. Перотті А. Виступ на захист полікультурності [Текст] / Антоніо Перотті ; Рада культурного співробітництва. – Львів: Кальварія, 2001. − 128 с.

256. Пирожук М. Конституційний Суд вирішив, що порушувати Конституцію можна [Електронний ресурс] / Марина Пирожук // Сайт. Радіо свобода. − 9.04.2010. − Режим доступу : http://www.radiosvoboda.org/content/article/2007790.html

257. Пірен М. І. Конфліктологія. Підручник [Текст] / Пірен М. І. − К. : МАУП, 2003. – 360 с.

258. Повідомлення міністра оборони О. Олійника [Елекронний ресурс]. − 03.04.2013 − Режим доступу: http://www.novostimira.com.ua/novyny_46979.html

259. Погребинский М. Анатомия политического кризиса [Электронный ресурс] / Михаил Погребинский // Новая газета. – 18.02.2008. – Режим доступа : http://www.ng.ru/courier/2008-02-18/15_ukraine.html

260. Погружение в трясину (Анатомия застоя) [Текст] / [ред. А. Амальрик, Т. Ноткина]. – М. : Прогресс, 1991. – 704 с.

261. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI [Електронний ресурс]. − Режим доступа : http://www.nibu.factor.ua/ukr/info/NKU_rozd/

262. Политология: Энциклопедический словарь [Текст] / [ред. и сост. Ю. И. Аверьянов]. − М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.

263. Політичні структури та процеси в сучасній Україні / [відп. ред. Ф. Рудич, М. Михальченко]. − К. : Наукова думка, 1995. – 254 с.

264. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] / [ред.-упоряд. В. П. Горбатенко; ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. :Ґенеза, 2004. – 736 с.

265. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств [Текст] / [кер. авт. кол. В. Полохало; заг. ред. Є. Бистрицький]. – К. : Політична думка, 1995. – 368 с.

266. Поляков Л. В. Методологические исследования российской модернизации [Текст] / Л. В. Поляков // Полис. − 1997. − № 3. − С. 5−15.

267. Попович М. Итоги советской культуры [Текст] / Мирослав Попович // СП Столичные новости. − 25.07.2000. − № 26 (125). − С. 3.

268. Потери и приобретения в России девяностых [Электронный ресурс] : историко-социолог. очерки экономич. положения народного

большинства / Л. А. Гордон, Э. В. Клопов. − Т. 2. − М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 511 с. – Режим доступа : demoscope.ru/wekly/2005/0199/nauka03.php

269. Пояркова Т. К. Проблеми громадянського суспільства в постінформаційному просторі [Текст] / Т. К. Пояркова // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї / голова ред. колегії І. Ф. Курас. − К. ; Миколаїв : Видавництво МДГУ імені П. Могили, 2005. – Випуск 7. − С. 423–430.

270. Пояркова Т. К. Українські технології політичного маніпулювання [Текст] / Т. К. Пояркова // Визвольний шлях. Суспільно-політичний, науковий та літературний місячник. (LIBERATION PATH. Ukrainian Political Scholarly&Literary Journal). – 2005. – № 8. – С. 26–33.

271. Пояркова Т. К. Український соціум в концепції В. Липинського [Текст] / Т. К. Пояркова // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2005. – Випуск 30. − С. 593–597.

272. Пояркова Т. К. Соціальна довіра як умова утворення громадянського суспільства [Текст] / Т. К. Пояркова // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Т. 40. Політичні науки. − Миколаїв : Вид-во МДГУ імені П. Могили, 2006. − Випуск 27. − С. 63−65.

273. Пояркова Т. К. Глобалізація як кризовий чинник світової політичної системи [Текст] / Т. К. Пояркова // Нова парадигма : [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; творче об’єднання «Нова парадигма». − К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Випуск 87. – С. 149–157.

274. Пояркова Т. К. Обман та його роль у кризовому політичному просторі [Текст] / Т. К. Пояркова // Нова парадигма : [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; творче об’єднання «Нова парадигма». − К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Випуск 90. – С. 160–167.

275. Пояркова Т. К. Політична еліта як причина кризовості [Текст] / Т. К. Пояркова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Питання політології». – 2009. – № 861. – С. 162–167.

276. Пояркова Т. К. Ментальні очікування як каталізатор кризових процесів [Текст] / Т. К. Пояркова // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації». – 2009. – № 2. – С. 142–145.

277. Пояркова Т. К. «Мегатренди» − методологія дослідження кризового процесу [Текст] / Т. К. Пояркова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. − К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. − Випуск 4. – С. 49–54.

278. Пояркова Т. К. Криза ідеології або кризова ідеологія [Текст] / Т. К. Пояркова // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації». − 2010. − № 3. − С. 81−83.

279. Пояркова Т. К. Кризовий синдром політичної системи [Текст] / Т. К. Пояркова // Нова парадигма : [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; творче об’єднання «Нова парадигма». − К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. − Випуск 94. − С. 80−88.

280. Пояркова Т. К. Кризовий синдром як мультикризове явище [Текст] / Т. К. Пояркова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. − К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. − Випуск 5. – С. 93−98.

281. Пояркова Т. К. Особливості еволюції поняття «кризовий синдром модернізації» [Текст] / Т. К. Пояркова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред.

О. В. Бабкіна. − К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. − Випуск 6. – С. 11–16.

282. Пояркова Т. К. Кризовий синдром − фантом модернізації [Текст] / Т. К. Пояркова // Панорама політологічних студій. Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. − Рівне : РДГУ, 2011. − Випуск 7. − С. 72−78.

283. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації VS XXI ст. [Текст] / Т. К. Пояркова // Вісник Національної юридичної академії України імені Я. Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2012. – № 4 (14). – С. 157–165.

284. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації: основні параметри дослідження [Текст] / Т. К. Пояркова // Панорама політологічних студій. Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2012. − Випуск 9. − С. 14−19.

285. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації: сценарний підхід [Текст] / Т. К. Пояркова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. − К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. − Випуск 9.– С. 24–29.

286. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації: нова версія [Текст] / Т. К. Пояркова // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації». – 2012. − № 3. − С. 133−136.

287. Пояркова Т. К. Сучасні кризові процеси у світлі досліджень В. Липинського [Текст] / Т. К. Пояркова // Studia Politologia Ucraino-Polona. − Випуск 2. − Житомир-Київ-Краків : ФОП Євенок О. О., 2012. − С. 114−118.

288. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації в незалежній Україні: особливості дослідження [Текст] / Т. К. Пояркова // Spheres of Culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. – Lublin: Maria Curie-Sklodovska University in Lublin, 2012. – Vol. 2. – P. 315–321.

289. Пояркова Т. К. Особливості дослідження множини політичних криз модернізації [Текст] / Т. К. Пояркова // Spheres of Culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. – Lublin: Maria Curie-Sklodovska University in Lublin, 2013. – Vol. 4. – P. 340–346.

290. Пояркова Т. К. Олігархізація як кризовий синдром модернізації незалежної України [Текст] / Т. К. Пояркова // Прикарпатський вісник Наукового товариства імені Т. Шевченка. Думка / ред. І. С. Монолатій. – Івано-Франківськ, 2013. − № 3 (23). − С. 110−118.

291. Пояркова Т. К. Кризисный синдром модернизации: обновленная версия [Электронный ресурс] / Т. К. Пояркова // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. – 2013. − № 8 (151). – Выпуск 26. – С. 150−156. – Режим доступа: http://unid.bsu.edu.ru/unid/res/ved/detail.php?IBLOCK_ID=106&SECTION_ID=569&E

292. Пояркова Т. К. Україно-російська війна як наслідок взаємодії кризових політичних систем [Текст] / Т. К. Пояркова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. − К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. − Випуск 14. − С. 51−56.

293. «Правий сектор» закликає власників вогнепальної зброї зібратися на Майдані [Електронний документ] // 24tv. ua. − 18.02.14. − Режим доступу : http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?praviy_sektor_zaklikaye_vlasnikiv_

294. Почепцов Г. Первая смысловая война в мире (Украина, Крым, Россия) [Электронный ресурс] / Георгий Почепцов // Mediasapiens. − 10.06.2014. − Режим доступа : http://glavcom.ua/articles/20062.html

295. Правий сектор виступив зі зверненням до українського народу [Електронний ресурс]. − 20.01.2014. − Режим доступу : http://blog.i.ua/community/662/1341074/

296. Прангишвили И. В. Системный подход и общесистемные закономерности [Электронный ресурс] / Прангишвили И. В. – М. : Издательство : Синтег Серия: Системы и проблемы управления, 2000. – 528 с. − Режим доступа : http://www.twirpx.com/file/1115706/

297. Прес-реліз прес-конференції «Україні − 20: моніторинг соціальних змін» [Електронний ресурс]. − 3.08.2011. − Режим доступу : http://www.i-soc.com.ua/institute/pres-rel_08_2011-1.pdf

298. Пригожин И. Порядок из хаоса [Текст] / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Наука, 1986. – 320 с.

299. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян [Електронний ресурс] // Zakon.rada. − 16.01.2014. − Режим доступу : ...zakon.rada.gov.ua/go/721-18

300. Про затвердження форми декларації про доходи, зобов'язання фінансового характеру та майновий стан державного службовця та особи, яка претендує на зайняття посади державного службовця [Електронний ресурс]. − 7.11.2011. − Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/REG1908.html

301. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доп. [Текст] / А. В. Єрмолаєв, Д М. Горєлов, О. А. Корнієвський [та ін.]. – К. : НІСД, 2012. – 48 с.

302. Проблеми та перспективи української реформації : Кол. монографія [Текст] / Г. В. Щокін, В. І. Куценко, М. Ф. Головатий та ін. ; [за заг. ред. М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна]. – К. : МАУП, 2001. – 248 с.

303. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика : навч. посіб. [Текст] / Г. В. Ложкін, Н. І. Пов'якель. − К. : Професіонал, 2007. – 416 с.

304. Путин высказался против бойкота Евро-2012 и осуждения Тимошенко. [Электронный ресурс] // Gazeta.ua. − 02.06.2012. − Режим доступа : http://gazeta.ua/ru/articles/politics/_putin-vyskazalsya-protiv-bojkota-evro-2012

305. Путин выступил с обращением по «Боингу» [Электронный ресурс] // Ежедневная электронная газета «Утро». − 21.07.2014. − Режим доступа : http://www.utro.ru/articles/2014/07/21/1204833.shtml

306. Путин − Бушу: «Украина − это не государство» [Электронный ресурс] // Українська Правда. − 7.04.2008. − Режим доступа : http://www.pravda.com.ua/rus/news/2008/04/7/4437118/

307. Райх В. Психология масс и фашизм [Текст] / Вильгельм Райх. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 539 с.

308. Расторгуев С. П. Философия информационной войны [Текст] / Расторгуев С. П. − М. : Московский психолого-социальный институт, 2003. – 496 с.

309. Розов Н. Будущее российской политики: глубокая колея авторитаризма и трудные перевалы восхождения к демократии [Текст] / Николай Розов // Политическая концептология. – 2009. – № 3. – С. 281–293.

310. Розов Н. Глобальный кризис в контексте мегатенденций мирового развития и перспектив российской политики [Текст] / Николай Розов // Полис. – 2009. – № 3. – С. 34–46.

311. Романенко Ю. Ахметов и Коломойский: две стратегии в украинском кризисе [Электронный ресурс] / Юрий Романенко // «Хвиля». − 20.09.14. − Режим доступа : http://hvylya.net/analytics/politics/ahmetov-i-kolomoyskiy-dve-strategii-v-ukrainskom-krizise.html

312. Романюк О. «Кінець транзитології» чи криза її первинної парадигми? [Текст] / Олександр Романюк // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 3–15.

313. Романюк О. І. Моделі посткомуністичних трансформацій [Текст] / О. І. Романюк // Політичний менеджмент. − 2006. − № 3 − С. 35−50.

314. Романюк О. І. Проблема типологізації політичних режимів в контексті аналізу демократичних транзитів [Текст] / О. І. Романюк // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології». − 2002. − Вип. 4. − № 555. − С. 16−25.

315. Романюк О. І. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу [Текст] / О. І. Романюк // Людина і політика. − 2003. − № 5. − С. 3−11.

316. Рормозер Г. Кризис либерализма [Текст] / Гюнтер Рормозер ; [пер. с нем.]. − М. : Мысль, 1996. – 298 с.

317. Росія посилила кримінальну відповідальність за сепаратизм [Електронний ресурс] // Tvi. ua. − 9.07.2014. − Режим доступу : http://tvi.ua/new/2014/07/09/rosiya_posylyla_kryminalnu_vidpovidalnist_za_separatyzm

318. Роулз Д. Політичний лібералізм [Текст] / Джон Роулз // Сучасна політична філософія: Антологія. – К. : Основи, 1998. – С. 192–238.

319. Рудич Ф. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні української держави [Текст] / Фелікс Рудич // Політичний менеджмент. − 2008. − № 2. − С. 3−14.

320. Саакадзе Л. В. Україна і Міжнародний валютний фонд: проблемні питання взаємовідносин [Текст] / Л. В. Саакадзе // Дослідження міжнародної економіки: збірник наукових праць. − Вип. № 68. – К. : ІСЕМВ НАНУ, 2011. – С. 38–49.

321. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии (I) [Текст] / Джованни Сартори // Полис. − 2003. − № 3. − С. 67−71.

322. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии (II) [Текст] / Джованни Сартори // Полис. −2003. − № 4. − С. 152−160.

323. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии (III) [Текст] / Джованни Сартори // Полис. − 2003. − № 5. − С. 65−75.

324. Седов Е. А. Информационные критерии упорядоченности и сложности организационной структуры системы [Текст] / Е. А. Седов //

Системная концепция информационных процессов : сборник трудов ВНИИ системных исследований. − 1988. − Вып. 8. − С. 37−46.

325. Силові структури тиснуть на людей, побитих правоохоронцями [Електронний ресурс] // Expres. ua. − 26.12.2013. − Режим доступу : http://expres.ua/news/2013/12/26/99369-sylovi-struktury

326. Система освіти в Україні: базові показники [Текст] // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 4. – С. 3–35.

327. Славина Е. Тягнибок свой в доску «оппонент»? [Электронный ресурс] / Елена Славина // Обозреватель. − 6.02.2013. − Режим доступа : Obozrevatel.com›…tyagnibok-svoj…dosku-opponent.htm

328. Соколов Б. В. Вторая мировая: факты и версии [Текст] / Б. В. Соколов. – М. : АСТ−ПРЕСС КНИГА, 2006. – 432 с.

329. Сорокин П. Кризис нашего времени [Текст] / Питирим Сорокин ; [пер. с англ.] // Человек. Цивилизация. Общество ; [ред. А. Ю. Согомонов]. – М. : Политиздат, 1992. – С. 427–504.

330. Соскін О. Прогноз на 2012 р. [Електронний ресурс] / Олег Соскін // Osp-ua.info. − 27.11.2011. − Режим доступу : osp-ua.info/analitics/2649-.html

331. Соціологічне опитування Центру Разумкова: «Якщо люди мають спільні цілі і хочуть їх досягти, як їм потрібно діяти, щоб досягти більшого ефекту?» [Електронний ресурс]. − 19−25.06.2008. Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=365

332. Ставченко С. В. Криза як об’єкт політичного дослідження [Текст] / С. В. Ставченко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія. Соціологія. Політологія. − 2008. − Вип. 17. − С. 276−282.

333. Сталин И. В. Выступления на III Всероссийском съезде Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов 10–18 января 1918 г. Доклад по национальному вопросу (Газетный отчет) [Текст] / И. В. Сталин // Сочинения. – Т. 4. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1947. − С. 30–37.

334. Станкевич І. П. Політичний конфлікт та технологія його запобігання [Текст] / І. П. Станкевич // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка : Філософія. Політологія 1958. − 2007. − № 87−88. − С. 70−73.

335. Степаненко В. Громадський контроль за владою як перспектива розвитку громадянського суспільства в Україні [Текст] / Віктор Степаненко // Віче. – 2000. – № 6. – С. 8–21.

336. Столяров А. Освобожденный Эдем [Текст] / Андрей Столяров. − М. : АСТ: АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ; СПб. : Terra Fantastica, 2008. – 414 с.

337. Стратегія модернізації України. Бачення незалежних експертів [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. − № 48 (776). − 12−18.12.2009. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/strategiya_modernizatsiyi_ukrayini

338. Султанов Ш. Этюды системного кризиса [Текст] / Шамиль Султанов // Завтра. – 2006. − № 30 (662). – 26 июня.

339. Суржик Л. О. Болонский процесс тронулся [Текст] / Л. О. Суржик // Зеркало недели. – 2005. – № 20 (28.05−3.06). – С. 1, 13.

340. Сучасний словник із суспільних наук [Текст] / [ред. О. Г. Данильян, М. І. Панов]. – Харків : Прапор, 2006. – 432 с.

341. Танги А., де. Великая миграция: Россия и россияне после падения железного занавеса [Текст] / Анн де Танги ; [пер. с фр. М. Мальзауса]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 479 с.

342. Телешун С. О. Вплив фінансово-політичних груп на прийняття стратегічних рішень у сфері політики та економіки: українські реалії: монографія [Текст] / С. О. Телешун, І. В. Рейтерович. – К.–Херсон, 2008. – 151 с.

343. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 1990−1992 гг. [Текст] / Чарльз Тилли ; [пер. с англ. Т. Б. Менской]. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 360 с.

344. Ткачук М. Корпоративізм як принцип розподілу політичної влади [Текст] / Марія Ткачук // Політичний менеджмент. – 2009. – № 4. – С. 82–90.

345. Тодд Е. Після імперії. Есе про загнивання американської системи [Текст] / Емманюєль Тодд ; [пер. з франц. З. Борисюк]. – Львів : Кальварія, 2006. – 188 с.

346. Толочко П. Украина: государство или страна? [Текст] / Петр Толочко. − К. : Довіра, 2008. – 208 с.

347. Томенко М. Історія української Конституції [Електронний ресурс] / Микола Томенко. – Режим доступу : tomenko.ua/.../istoriya-ukrajinskoji-konstyt

348. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века [Текст] / Элвин Тоффлер ; [пер. В. Белокоскова]. − М. : ООО «Изд-во АСТ», 2002. – 669 с.

349. Тоффлер Э. Революционное богатство [Текст] / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. − М. : АСТ : АСТ МОСКВА : ПРОФИЗДАТ, 2008. – 569 с.

350. Травин Д. Европейская модернизация [Текст] / Д. Травин, О. Маргания. – М. : ООО «Издательство АСТ»; СПб: Terra Fantastica, 2004. − Кн. 1. – 665 с.

351. Травин Д. Европейская модернизация [Текст] / Д. Травин, О. Маргания. – М. : ООО «Издательство АСТ»; СПб: Terra Fantastica, 2004. − Кн. 2. – 572 с.

352. Трансформація портрету протестуючих, від Майдану-мітингу до Майдану-Січі (причини, настрої, задачі, демографічна структура) [Електронний
ресурс] // Infolight. − Режим доступу : http://infolight.org.ua/content/transformaciya-portretu-protestuyuchih-vid-maydanu

353. Троцкий Л. Сталин [Текст] / Лев Троцкий // Собр. соч. в 2 т. − Т. 2 − М. : «Терра−Терра»−Политиздат, 1990. – 286 с.

354. «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» [Електронний ресурс] : Указ Президента України № 1085/2010– 9.12.2010. − Режим доступу : http://president.gov.ua/ru/documents/12584.html

355. «Про першочергові заходи із забезпечення діяльності Президента України» [Електронний ресурс] : Указ Президента України № 265/2010]. − 25.02.2010. − Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/265/2010

356. Украина в годы войны − Путин: Россия победила бы фашизм и без Украины [Электронный ресурс] // Zrada. org. − 17.10.2010. − Режим доступа : http://zrada.org/hot/4-oun-upa-vijna/225-ukraina-v-gody-vojny-putin

357. Украина плетется в хвосте по уровню доверия к органам власти [Электронный ресурс] // Pravda.com – 2.11.2013. − Режим доступа : www.pravda.com.ua/rus/news/2013/02/11/6983262/

358. Украинцы могут презентовать подарки должностным лицам [Электронный ресурс]. − Экономические новости. − 28.11.2011. − Режим доступа : http://en-ua.com/obshchestvo/33667/ © en-ua.com

359. Україна: політичні стратегії модернізації : зб. науково-аналітичних доп. [Текст] / [за ред. М. М. Розумного, О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського]. – К. : НІСД, 2011. – 328 с.

360. Україна: шлях до себе: Проблеми суспільної трансформації: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. [Текст] / В. Г. Кремень, В. М. Ткаченко. – К. . : Видавн. центр «ДрУк», 1999. − 446 с.

361. Українська гельсінська група. 1978−1982. Документи і матеріяли [Текст] / [Ред. О. Зінкевіч]. − Торонто-Балтимор : Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. – 998 с.

362. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку [Текст] / [кер. В. Ф. Солдатенко]. − К.: Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.

363. Улюкаев А. Ситуация на Украине грозит материализацией рисков для России [Электронный документ] / Алексей Улюкаев // Росбалт Бизнес. − 24.02.2014. − Режим доступу : http://m.rosbalt.ru/business/2014/02/24/1236875.html

364. Управление риском: Риск. Устойчивое развитие. Синергетика [Электронный ресурс] / В. А. Владимиров и др. − М. : Наука, 2000. – 431 с. −

Режим доступа : http://spkurdyumov.ru/economy/upravlenie-riskom-risk-ustojchivoe-razvitie-sinergetika/

365. Феномен неокорпоративізму : європейські реалії та тенденції інституціювання в Україні [Електронний ресурс] / І. С Сало, О. О. Даниляк, Т. В. Джига ; [заг. ред. В. М. Яблонського, С. О. Янішевського]. – К. : НІСД, 2010. – 49 с. – Режим доступу : www.niss.gov.ua/.../neokorp-c2285.pdf

366. Фесенко В. В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития [Текст] / В. В. Фесенко // Полис. − 1995. − № 6. − С. 87−94.

367. Фисун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология [Электронный ресурс] / Александр Фисун // Отечественные записки. − 2007. − № 6 (39). − Режим доступа : www-philosophy.univer.kharkov.ua›ua/kafedra/staff.

368. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации : монографія [Текст] / А. А. Фисун ; Регион. ф-л Нац. ин-та страт. иссл. в г. Харькове. − Х. : Константа, 2006. − 352 с.

369. Фукуяма Ф. Великий разрыв [Текст] / Фрэнсис Фукуяма; [пер. с англ. А. Александровой]. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 474, [6] с.

370. Фурманюк А. Розквіт «донецької» моделі правосуддя [Електронний ресурс] / Артем Фурманюк. − 6.08.2013. – Режим доступу : www.radiosvoboda.org/content/.../25067141.ht 6.08.2013

371. Фурсов А. Кризис-матрешка, демонтаж капитализма и конец эпохи пирамид [Электронный ресурс] / Андрей Фурсов. − Режим доступа : http://spkurdyumov.narod.ru/fursov.htm

372. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью [Текст] / Юрген Хабермас. − М. : АО «КАМІ» Издательский центр АКАДЕМИЯ, 1995. – 250 с.

373. Хакен Г. Информация и самоорганизация [Текст] / Герман Хакен. − М. : Мир 2003. – 320 с.

374. Ханин Г. И. Почему пробуксовывает советская наука? [Текст] / Г. И. Ханин // Постижение: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа. − М. : Прогресс, 1989. – 592 с.

375. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века [Текст] / Сэмюэль Хантингтон ; [пер. с англ.] − М. : РОССПЕН, 2003. – 368 с.

376. Хесле В. Гении философии нового времени [Текст] / Витторио Хесле. – М. : Наука, 1992. – 224 с.

377. Холод В. Політична модернізація: згусток протиріч [Текст] / Володимир Холод // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 33–44.

378. Хрущев С. Н. Никита Хрущев: кризисы и ракеты [Текст] / Хрущев С. Н. – М. : Издательство «Новости», 1994. – Т. 1. – 496 с., Т. 2. – 544 с.

379. XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації : Експертна доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до послання Президента України В. Януковича до Українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/public/File/2010_Book/Poslanya_2010/ukr.pdf

380. Хэ Ч. Развитие теории и цивилизационный процесс. Теоретические проблемы партнерства цивилизаций [Текст] / Чуаньци Хэ // Партнерство цивилизаций. − 2012. − № 1. − С. 20−40.

381. Цапф В. Германия: трансформация через объединение [Электронный ресурс] / В. Цапф, Р. Хабих, Г. Бульман, Я. Делей // Социологические исследования. − 2002. − № 5. − С. 19−35. − Режим доступа : do.gendoes.ru/does/index-120775.html

382. Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития [Текст] / Вольфганг Цапф // Социологические исследования. − 1998. − № 8. − С. 14−26.

383. Черній А. Л. Чинник кризовості у трансформуванні суспільно-політичних систем перехідного періоду : дис. … канд. політ. наук за спеціальністю 23.00.04 [Текст] / Алла Леонідівна Черній. − К. : НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин, 2004. – 197 с.

384. Чуприна И. Политический кризис в мире и в Украине. Украина снова погрязла в политическом кризисе [Электронный ресурс] / Ирина Чуприна // Главред. – 17.06.2008. – Режим доступа : http://www.ukrrudprom.com/digest/dfgbghgjjjhg170708.html?print

385. Шайгородський Ю. Ж. Політика : взаємодія реальності і міфу [Текст]: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра політ. наук : спец. 23.00.01 / Юрій Жанович Шайгородський. – К. : НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, 2009. – 36 с.

386. Шаповал М. Ю. Соціологія українського відродження [Текст] / Шаповал М. Ю. – К. : Україна, 1994. – 45 с.

387. Шаповал Ю. Політичний терор в Україні – 20–50 рр. XX сторіччя [Текст] / Юрій Шаповал // Україна incognita ; [За ред. Л. Івшиної]. − [вид. шосте].− К. : Бібліотека газети «День», 2013. – С. 283−287.

388. Шаповаленко М. В. Демократический транзит с точки зрения мир-системного анализа [Текст] / М. В. Шаповаленко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2000. − № 487. – С. 123−130.

389. Шаповаленко М. В. Политическое развитие современных переходных обществ : теоретические подходы и основные тенденции : монография [Текст] / Шаповаленко М. В. – Х. : Изд-во Харьк. нац. ун-та внутр. дел, 2007. – 340 с.

390. Швецов С. Игра Путина: за что сражаются Россия, ЕС и США в украинском кризисе [Электронный ресурс] / Святослав Швецов // «Хвиля». − 02.07.14. − Режим доступа: http://hvylya.org/analytics/geopolitics/igra-putina-za-chto-srazhayutsya-rossiya-es-i-ssha-v-ukrainskom-krizise.html

391. Шевелев В. Н. Н. С. Хрущов [Текст] / Шевелев В. Н. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 352 с.− Серия «След в истории».

392. Шевченко А. «Кризисная мифология» и ее деструктивная роль в современной Украине [Текст] / Алексей Шевченко // День. Ежедневная всеукраинская газета. – 2006. – № 132. – 9 августа. – С. 1.

393. Шкаратан М. О. Феномен предпринимателя: интерпретация понятий [Текст] / М. О. Шкаратан // Мир России. – 1994. – № 2. – С. 52–59.

394. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе [Текст] / Петр Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 2. – С. 3–12.

395. Шубин А. В. Золотая осень, или Период Застоя. СССР в 1975–1985 гг. [Текст] / Шубин А. В. – М. : Вече, 2008. – 352 с.

396. Шуклинова М. Кризис идентичности как проблема национально-культурного самоопределения индивидуума [Электронный ресурс] / Марина Шуклинова. − Режим доступа : http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/Shuklinova

397. Шульга М. Правляча еліта сучасної України : аналітична доповідь № 10 [Електронний ресурс] / Микола Шульга. − К. : Український центр досліджень миру, конверсії і конфліктних ситуацій; Фонд Фрідріха Еберта, 1998. – 68 с. − Режим доступу : i-soc.com.ua/institute/elit.pdf

398. Шульга Н. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине [Электронный ресурс] / Николай Шульга. – К. : ООО «Друкарня Бізнесполіграф», 2011. – 448 с. – Режим доступа : i-soc.com.ua/institute/shulga_dreyf.pdf.

399. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія [Текст] / Йозеф Шумпетер ; [пер. з англ. В. Ружицького та П. Таращука]. – К. : Основи, 1995. – 528 с.

400. Эксперт: массового социального протеста не избежать [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ubr.ua/ukraine-and-world/events/ekspert-massovogo-socialnogo-protesta-ne-izbejat-84210

401. Энгельс Ф. О социальном вопросе в России [Текст] / Фридрих Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Избр. произв. в трех т. − Т. 2. − М. : Издательство политической литературы, 1980. − С. 418−430.

402. Эриксон Э. Трагедия личности [Текст] / Эрик Эриксон. – М. : Алгоритм, Эксмо, 2008. – 256 с.

403. Юдин Э. Г. Системный поход и принцип деятельности: Методологические проблемы науки [Текст] / Юдин Э. Г. − М. : Наука, 1978. – 378 с.

404. Юнг К. Очерки о современных событиях. Психология нацизма [Текст] / Карл Юнг // Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи К.Г. Юнга ; [пер с анг. К. Бутырина]. – СПб. : «Ювента», 1996. – 369 с.

405. Якщо люди мають спільні цілі і хочуть їх досягти, як їм потрібно діяти, щоб досягти більшого ефекту? Соціологічне опитування Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=365

406. Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції [Текст] / Данило Яневський. − Харків : Фоліо, 2005. – 319 с.

407. Янукович вже не заперечує Голодомор [Електронний ресурс] // Только правда. − 21.09.2010. − Режим доступу : www.bbc.co.uk/.../100921_yanukovich_go

408. Aklaev A. The Case of the Russian Federation Ethnopolitical Legitimacy and in the Early 1990s. [Text] / Airat Aklaev // Ethnic Conflict Management. Berghof Occasional Paper. © Berghof Research Center for Constructive Conflict Management. – 1996. – № 9 (June). – P. 1–80.

409. Almond G. A. Approaches to Developmental Causation [Text] / G. A. Almond // Crisis, Choice, and Change: Historical Studies of Political Development ; [ed. by G. A. Almond, S. Flanagan and R. Mundt]. – Boston : Little, Brown & Co, 1973. – P. 1–41.

410. Almond G. A. Discipline Divided: Schools and Sects in Political Science [Text] / Gabriel A. Almond. – Newbury Park : Sage Publications, 1990. – 348 p.

411. Almond G. A. Political Development Essays in Heuristic Theory [Text] / Gabriel A. Almond. – Boston : Little, Brown, 1970. – 331 p.

412. Almond G. Comparative Politics: A Developmental Approach [Text] // G. Almond, G. B. Powell. – Boston : Little, Brown, 1966. − xv, 348 p.

413. Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations [Text] / G. Almond, S. Verba. – N.J. : Princeton University Press, 1963. – 563 p.

414. Apter D. Some Characteristics of Modernization [Text] / David Apter // The Politics of Modernization . − Chicago, London : University of Chicago Press, 1965. − P. 43−80.

415. Apter D. The Passing of Development Studies: Over the Shoulder with a Backward Glance [Text] / David Apter // Government and Opposition. − 1980. − № 15. − P. 263−275.

416. Apter D. The Politics of Modernization [Text] / David Apter. − Chicago, London : University of Chicago Press, 1965. − viii, 481 p.

417. Arrighi G. Chaos and Governance in the Modern World System [Text] / Giovanni Arrighi, Beverly J. Silver. − Minneapolis, MN : University of Minnesota Press, 1999. – 335 p.

418. Arrighi G. Spatial and Other «Fixes» of Historical Capitalism [Text] / Giovanni Arrighi // Journal of World-Systems Research. − 2004. − Vol. X. − № 2. − P. 527–539.

419. Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times [Electronic resource] / Giovanni Arrighi. – London : Verso, 1994. – 416 p. – Access mode : http://www.english.ufl.edu/mrg/readings/The%20Long%20Twentieth%20Century.pdf

420. Banuri T. Modernization and Its Discontents: A Cultural Perspective on the Theories of Development [Electronic resource] / Tarig Banuri // Dominating Knowledge: Development, Culture, and Resistance ; [eds. Frйdйrique Apffel Margin, Stephen A. Margin. – Oxford : Clarendon Press, 1990. − P. 73−101. − Access mode : oxfordindex.oup.com/view/10/1093/acport.oso/9780198286943.003.0003

421. Bartlett R. C. On the Decline of Contemporary Political Development Studies [Text] / Robert C. Bartlett // The Review of Politics. − 1996. − Vol. 58. − № 2 (Spring). − P. 269−298.

422. Bates R. H. Agrarian Politics [Text] / Robert H. Bates // Understanding Political Development ; [eds. M. Weiner, S. P. Huntington]. – Boston : Little, Brown, 1987. − P. 160−195.

423. Bates R. H. Markets and States in Tropical Africa [Text] / Robert H. Bates. – Berkeley : University of California Press, 1981. – 178 p.

424. Bendix R. Tradition and Modernity Reconsidered [Text] / Reinhard Bendix // Comparative Studies in Society and History. − 1967. − № 9. − P. 292−346.

425. Berger S. Dualism and Discontinuity in Advanced Industrial Societies [Text] / S. Berger, M. Piore. − Cambridge, UK : Cambridge University Press, 1980. – 290 p.

426. Berger S. Globalization and Politics [Text] / Suzanne Berger // Annual Review of Political Science. – 2000. – Vol. 3. – P. 43−62.

427. Binder L. Islamic Liberalism: A Critique of Development Ideologies [Text] / Leonard Binder. – Chicago : University of Chicago Press, 1988. – 126 p.

428. Binder L. The Crises of Political Development [Text] / Leonard Binder // Crises and Sequences in Political Development. − Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1971. − P. 3−72.

429. Black C. The Dynamics of Modernization: a Study in Comparative History [Text] / Cyril Black. − New York : Harper & Row, 1966. – 207 p.

430. Bodenheimer S. Dependency and Imperialism: The roots of Latin American underdevelopment [Text] / Susanne Bodenheimer. − New York : NACLA, 1970. − P. 49−53.

431. Bodenheimer S. J. The Ideology of Developmentalism: The American Paradigm [Text] / Susanne J. Bodenheimer // Surrogate for Latin American Studies. – Beverly Hills : Sage, 1971. – 52 p.

432. Braibanti R. Comparative Political Analytic Reconsidered [Text] / Ralph Braibanti // The Journal of Politics. − 1968. − Vol. 30. − № 1 (Feb.). − P. 25−65.

433. Bringing the State Back in [Text] / [ed. by P. B. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol]. − Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1985. – 404 p.

434. Brzezinski Z. The Great Transformation [Text] / Zbignev Brzezinski // The National interest. − 1993. − № 33 (Fall). − P. 3−13.

435. Cardoso F., Falleto E. Dependency and Development in Latin America [Text] / F. Cardoso, Enzo Faletto. – Berkeley : University of California Press, 1979. − vii-xxv, 216 p.

436. Cleveland H. «The Knowledge Executive»: Leadership in an Information Society [Text] / Harlan Cleveland. − New York: Truman Talley Books / E.P., 1985, New York : E.P. Dutton, 1989, ©1985. – 261 p.

437. Coleman J. S. Education and Political Development [Text] / James S. Coleman. − Princeton (N. J.) : Princeton University Press, 1965. – 667 p.

438. Coleman J. S. The Development Syndrome: Differentiation − Equality – Capacity [Text] / James S. Coleman // Crises and Sequences in Political Development. − Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1971. − P. 73−100.

439. Communitarianism, Liberalism and the Quest for Democracy in Post-Communist Societies [Text] / [eds. A. Koryushkin, G. Meyer]. – St. Petersburg : St. Petersburg University Press, 1999. – 316 p.

440. Cornelius W. A. Politics and the Migrant Poor in Mexico City[Text] / Wayne A. Cornelius. − Stanford, CA : Stanford University Press, 1975. – 271 p.

441. Crises and Sequences in Political Development [Text] / [ed. by L. Binder]. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1971. – xi, 326 p.

442. Crisis, Choice, and Change: Historical Studies of Political Development [Text] / [G. A. Almond, S. Flanagan, R. Mundt et al.]. – Boston : Little, Brown & Co, 1973. – 709 p.

443. Dahl R. Polyarchy: Participation and Opposition [Text] / Robert A. Dahl. − New Haven and London: Yale University Press, 1971. – ix, 257 p.

444. Dallmayr F. Modernization and Postmodernization: Theoretical Comments on India [Electronic resource] / Fred Dallmayr // Working Paper. − 1993. − № 195 (June). – Access mode: http://www.nd.edu/%7Ekellogg/publications/workingpapers/WPS/195.pdf

445. Diamond L. Economic Development and Democracy Reconsidered [Text] / Larry Diamond // American Behavioral Scientist. − 1992. − № 35. − P. 450−499.

446. Diamond L. Is the Third Wave Over? [Text] / Larry Diamond // Journal of Democracy. − 1996. − Vol. 1. − № 3. − P. 20−37.

447. Dos Santos T. The Structure of Dependence [Text] / Theotonio Dos Santos // The American Economic Review. − 1970. − Vol. 60. − № 2. − P. 225−236.

448. Doudle S. The Birth, Life and Death of Development Economics [Text] / Seers Doudle // Development and Change. − 1979. − Vol. 10. −№ 4. − P. 707−719.

449. Easton D. A Systems Analysis of Political Life [Text] / David Easton. − New York : John Wiley and Sons, Inc., 1965. − 507 p.

450. Eckstein H. A Perspective on Comparative Politics, Past and Present [Text] / Harry Eckstein // Comparative politics. − New York : Free Press, 1963. − P. 3−32.

451. Eckstein H. Unfinished Business: Reflections on the Scope of Comparative Politics [Text] / Harry Eckstein // Comparative Political Studies. − 1998. − Vol. 31. − № 4. − P. 505−533.

452. Eisenstadt S. N. Modernization: Protest and Change [Text] / Shmuel N. Eisenstadt. − New Jersey : Englewood Cliffs (N. J.), Prentice Hall, 1966. – ix, 166 p.

453. Eisenstadt S. N. The Basic Characteristics of Modernization [Text] / Shmuel N. Eisenstadt // Modernization, Protest and Change. − New Jersey : Englewood Cliffs (N. J.), Prentice Hall, 1966. − P. 1−19.

454. Eisenstadt S. N. Tradition, Change and Modernity [Electronic resource] / S. N. Eisenstadt. − New York : John Wiley&Sons, 1973. − xi, 367 p. − Access mode : www.worldcat.org/.../tradition-change-and-mo.

455. Etzioni A. Social Change [Text] / Amitai Etzioni. − New York : Basic Books, 1991. – 280 p.

456. Flanagan S. C. Modes and Methods of Analysis [Text] / S. C. Flanagan // Crisis, Choice, and Change: Historical Studies of Political Development. – Boston : Little, Brown & Co, 1973. – P. 43–102.

457. Foster-Carter A. Neo-Marxist Approaches to Development and Underdevelopment [Text] / Aidan Foster-Carter // Sociology and Development ; [ed. Em. de Kadt and G. Willians]. – London : Tavistock, 1974. – P. 7–27.

458. Frank A. G. Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studios of Chili and Brazil [Text] / Andre Gunder Frank. – New York : Review Press, 1967. – 372 p.

459. Frank A. G. Dependence is Dead, Long Live Dependence and the Class Struggle: A Reply to My Critics [Text] / Andre Gunder Frank // Latin American Perspectives. – 1974. – № 1. – P. 87–102.

460. Frank A. Latin America: Underdevelopment and Revolution [Electronic resource] / Andre Frank. − New York and London: Monthly Review Press, 1969. – 343 p. – Access mode : digamo.free.fr/agfrank.pdf

461. Freeman J. R. Review of Rethinking Development: Modernization, Development and Postmodern Politics [Text] / John R. Freeman // American Political Science Review. − 1983. − № 83. – P. 10–46.

462. Goldstone J. A. East and West in the Seventeenth Century: Political Crises in Stuart England, Ottoman Turkey, and Ming China [Text] / Jack A. Goldstone // Comparative Studies in Society and History. − 1988. − Vol. 30. − № 1. − P. 103−143.

463. Grew R. Crises of Political Development in Europe and the United States [Text] / Raymond Grew. − Princeton, NJ : Princeton University Press, 1978. – 418 p.

464. Grew R. Modernization and Its Discontents [Text] / Raymond Grew // American Behavioral Scientist. − 1977. − Vol. 21. − № 2 (November −December). – P. 289−312.

465. Habermas J. Legitimation Crisis / Jurgen Habermas. – London : Heinemann Educational Books Ltd, 1973. – 164 p.

466. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society [Text] / Jьrgen Habermas. – Cambridge : MIT Press, 1989. − P. 421−461.

467. Habermas J. The Theory of Communicative Action *:* Lifeworld and system : a critique of functionalist reason [Electronic resource] / Jьrgen Habermas. – Vol. 2. – Boston : Beacon Press, 1985. – 464 p. – Access mode : http://www.twirpx.com/file/689980/

468. Haggard S. The Challenges of Consolidation [Text] / S. Haggard, R. R. Kaufman // Journal of Democracy. − 1994. − № 5 (4). − P. 5−16.

469. Hagopian F. Political Development, Revisited [Text] / Frances Hagopian // Comparative Political Studies. − 2000. − Vol. 33. − № 6/7 (August/September). − P. 880−911.

470. Hamilton N. The Limits of State Autonomy: Post-revolutionary Mexico [Text] / Nora Hamilton. − Princeton, NJ : Princeton University Press, 1982. – 336 p.

471. Harvey D. The New Imperialism [Text] / David Harvey. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 252 p.

472. Hechter M. Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536−1966 [Text] / Michael Hechter. – Berkeley : University of California Press, 1975. − xviii, 361 p.

473. Higgot R. A. Political Development Theory: The Contemporary Debate [Text] / Richard A. Higgott. − New York : St. Martin's Press, 1983. – 124 p.

474. Horowitz D. L. Ethnic Groups in Conflict [Text] / Donald L. Horowitz. – Berkeley : University of California Press, 1985. – 702 p.

475. Huntington S. P. Political Development and Political Decay [Text] / Samuel P. Huntington // World Politics. – 1965. – Vol. 17. − № 3. – P. 386−430.

476. Huntington S. P. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics [Text] / Samuel P. Huntington // Comparative Politics. − 1971. − Vol. 3. − № 3 (Apr.). − P. 283−322.

477. Huntington S. P. Political Order in Changing Societies [Text] / P. Samuel Huntington. − New Haven, CT : Yale University Press, 1968. − xi, 488 p.

478. Huntington S. P. The Clash of Civilization? [Text] / Samuel P. Huntington // Foreign Affairs. – 1993. – Vol. 72. – № 3. – P. 22–49.

479. Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order [Text] / Samuel P. Huntington. − New York : Simon and Schuster, 1996. – 367 p.

480. Huntington S. P. The Goals of Development in Understanding Political Development [Text] / Samuel P. Huntington // Understanding Political Development ; [ed. M. Weiner, S. P. Huntington]. – Boston : Little, Brown, 1987. − P. 3−31.

481. Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century [Text] / Samuel P Huntington. – Norman : University of Oklahoma Press, 1991. – 366 p.

482. Huntington S. P. Political Development [Text] / Samuel P. Huntington, J. I. Dominguez // Handbook of political science ; [eds. I. Greenstein, N. W. Polsby]. − Addison−Wesley : Reading, Mass., 1975. − Vol. 3. (Macropolitical theory). − P. 11−14.

483. Inglehart R. Modernization and Postmodernization [Text] / Ronald Inglehart. – Princeton (NJ) : Princeton Univ. Press, 1990. – 484 p.

484. Inglehart R. Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies [Text] / Ronald Inglehart. – Princeton : Princeton Univ. Press, 1997. – 453 p.

485. Inglehart R. How Development Leads to Democracy [Text] / R. Inglehart, C. Welzel // Foreign Affairs. − 2009. − Vol. 2. − № 88 (Mar/Apr.). − P. 33−48.

486. Inglehart R. Modernization, Cultural Change and Democracy. Conclusion to A Revised Theory of Modernization chapter [Text] / R. Inglehart, C. Welzel. – New York : Cambridge University Press, 2005. – 333 p.

487. Kimmerling B. Patterns of Militarism in Israel [Text]/ Baruch Kimmerling // European Journal of Sociology. – 1993. – № 34. – P. 196−223.

488. Laitin D. D. Hegemony and Culture: Politics and Religious Change among the Yoruba [Text] / David D. Laitin. – Chicago : University of Chicago Press, 1986. – 252 p.

489. Lall S. Is «Dependence» a Useful Concept in Analyzing Underdevelopment? [Text] / Sanyaya Lall // World Development. – 1975. – № 3. – P. 799−810.

490. Lange M. Developmental Crises: A Comparative-Historical Analysis of the Effects of Crisis on State Building in Botswana, Malaysia, and Uganda [Text] / Matthew Lange // Commonwealth and Comparative Politics. − 2009. − № 47. − P. 1−41.

491. LaPalombara J. Bureaucracy and Political Development [Text] / Joseph LaPalombara. − Princeton, NJ : Princeton University Press, 1963. − xiv, 474 p.

492. LaPalombara J. Penetration: A Crisis of Governmental Capacity [Text] / Joseph LaPalombara // Crises and Sequences in Political Development. − Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1971. − P. 205−282.

493. LaPalombara J. Political Parties and Political Development [Text] / J. LaPalombara, M. Weiner. − Princeton (N.J.) : Princeton University Press, 1966. − vii, 487 p.

494. Levy M. Modernization and the Structure of Societies [Text] / Marion Levy. – Princeton : Princeton University Press, 1966. − Vol. 1, 2. – 156 p.

495. Levy M. Social Patterns and Problems of Modernization [Text] / Marion Levy. − Englewood Cliffs, New Jersey : Prentice-Hall, 1967. − P. 189−207.

496. Lijphart A. Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration [Text] / Arend Lijphart. − New Haven, CT : Yale University Press, 1977. – x, 248 p.

497. Linz J. J. Totalitarian and Authoritarian Regimes [Text] / J. J. Linz // Handbook of Political Science. − Addison-Wesley, 1975. − Vol. 3. Macropolitical theory. − P. 175−411.

498. Linz J. J. The Breakdown of Democratic Regimes [Text] / J. J. Linz, A. Stepan. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1978. – 733 p.

499. Lipset S. M. A Comparative Analysis of the Social Requisites of Democracy [Text] / S. M. Lipset, K.-R. Seong, J. C. Torres // International Social Science Journal. − 1993. − № 45 (May). − P. 155−176.

500. Lipset S. Political Man: the Social Bases of Politics [Text] / Semur Lipset. − Garden City, NY : Doubleday, 1960. – 432 p.

501. Migdal J. S. Strong Societies and Weak States: State-society Relations and State Capabilities in the Third World [Text] / Joel S. Migdal. − Princeton, N J : Princeton University Press, 1988. – 296 p.

502. Milne R. S. The Overdeveloped Study of Political Development [Text] / R. S. Milne // Canadian journal of political Science. − 1972. − № 5. − P. 560−568.

503. Moore M. Globalization and Social Change [Text] / Marion Moore. − New York : Elseiver Science, 1995. – 205 p.

504. Nisbet R. Social Change and History [Text] / Robert Nisbet. – New York : Oxford University Press. – 346 p.

505. O'Donnell G. «Delegative Democracy?» [Text] / Guillermo O'Donnell // Journal of Democracy. − 1994. − № 5 (January). − P. 55−69.

506. O'Donnell G. A. Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism [Text] / Guillermo A. O'Donnell // Studies in South American politics. − Berkeley, CA : Institute of International Studies, University of California, Berkeley, 1973. − P. 3−15.

507. O'Donnell G. Transitions from Authoritarian Rule: Uncertain Conclusions about Tentative Democracies [Text] / G. O'Donnell, Ph. C. Schmitter. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1986. – 96 p.

508. Olson M. Dictatorship, Democracy and Development [Text*]* / Mancur Olson // American Political Science Review. − 1993. − № 87 (September). − P. 567−577.

509. Pereira L. C. B. Economic Reforms [Text] / L. C. B. Pereira, J. M. Maravall, A. Przeworski // New Democracies: A Social-Democratic Approach. − Cambridge and New York : Cambridge University Press, 1993. – vii, 227 p.

510. Perlman J. The Myth of Marginality: Urban Poverty and Politics in Rio de Janeiro [Text] / Janice Perlman. – Berkeley : University of California Press, 1976. – 341 p.

511. Poiarkova T. Euromaidan is a Phase of Crisis Syndrome of Modernization Intensification [Text] / Tetiana Poiarkova // Економічний часопис−XXI. − 2014. − № 1–2 (1). – С. 11−14.

512. Poyarkova T. Crisis syndrome of modernization: Ukrainian variant [Electronic resouce] / Tetyana Poyarkova // Humanities and Social Sciences (dawna nazwa: Ekonomia i Nauki Humanistyczne). – Warszawa, 2013. − Vol. XVIII. –№ 20 (3), July–September. – P. 137−151. − Access mode : http://doi.prz.edu.pl/pl/publ/einh/63

513. Prebisch R. The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems [Electronic resource] / Raъl Prebisch. − New York : United Nations, 1950. − P. 473−485. − Access mode : http://archivo.cepal.org/pdfs/cdPrebisch/002.pdf

514. Przeworski A. Modernization: Theories and Facts [Text] / A. Przeworski, F. Limongi // World Politics. − 1997. − № 49 (2). − P. 155−183.

515. Przeworski A. Political Regimes and Economic Growth [Text] / A. Przeworski, F. Limongi // Journal of Economic Perspectives. − 1993. − № 7 (Summer). − P. 51−70.

516. Pye L. W. Communications and Political Development [Text] / Lucian W. Pye. − Princeton, NJ : Princeton University Press, 1963. − xiii, 381 p.

517. Pye L. W. Social Science Research Council (U.S.). Committee on Comparative Politics [Text] / Lucian W. Pye. – Princeton : University Press, 1965. – 574 p.

518. Pye L. W. The Concept of Political Development [Text] // Lucian W. Pye. – Boston : Little Brown, 1966. – 205 p.

519. Pye L. W. Political Culture and Political Development [Text] / L. W. Pye, S. Verba. − Princeton, NJ : Princeton University Press, 1965. – 555 p.

520. Pye L. W. Identity and the Political Culture [Text] / Lucian W. Pye // Crises and Sequences in Political Development. − Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1971. − P. 101−135.

521. Pye L. W. The Legitimacy Crisis [Text] / Lucian W. Pye // Crises and Sequences in Political Development. − Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1971. − P. 135−158.

522. Sachs J. D. Life in the Economic Emergency Room [Text] / Jeffrey D. Sachs // The Political Economy of Policy Reform ; [ed. J. Williamson]. − Washington, DC : Institute for International Economics, 1993. − P. 501−524.

523. Scharpf F. W. Crisis and Choice in European Social Democracy [Text] / Fritz W. Scharpf. − Ithaca-New York : Cornelle University Press, 1988. – 274 p.

524. Shweder R. A. Thinking Through Cultures [Electronic resource]/ Richard A. Shweder // Expeditions in Cultural. Psychology. − Cambridge, MA : Harvard University Press, 1991. − 414 p. − Access mode : www.sagepub.com/upm-data/6189_.pdf

525. Sirowy L. The Effects of Democracy on Economic Growth and Inequality: A Review [Text] / L. Sirowy, A. Inkeles // Studies in Comparative International Development. − 1990. − № 25 (April). − P. 126−157.

526. Skocpol T. States and Social Revolutions: a Comparative Analysis of France, Russia, and China [Text] / Theda Skocpol. – Harvard : University Press, 1978. – viii, 196 p.

527. Suny R. G. The Soviet Experiment: Russia, Soviet Union and Successor States [Text] / Ronald G. Suny. − N.Y.: Oxford, 1998. – 542 p.

528. Svensson P. Stability, Crisis and Breakdown: Some Notes on the Concept of Crisis in Political Analysis [Text] / Palle Svensson // Scandinavian Political Studies. − 1986. – Bind 9. − № 2 (New Series). − P. 129−138.

529. Thelen K. Historical institutionalism in comparative politics [Text] // Structuring politics: Historical institutionalism in comparative perspective / K. Thelen, S. Steinmo, F. Longstreth. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. − P. 1−32.

530. Tilly Ch. Western State-Making and Theories of Political Transformation [Text] / Charls Tilly // The Formation of National States in Western Europe. – Princeton : Princeton University Press, 1975. – Ch. IX. – P. 601−686.

531. Tilly Ch. The Formation of National States in Western Europe [Text] / Charles Tilly. − Princeton, N J : Princeton University Press, 1975. – 711 p.

532. Tipps D. Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: A Critical Perspective [Electronic resource] / Dean Tipps // Comparative Studies in Society and History. – 1973. – Vol. 15. − № 2 (may). − P. 199−226. − Access mode : https://bcpolscima.files.wordpress.com/2011/08/modernization-theory-and-the-comparative-study-of-societies-a-critical-perspective.pdf

533. Tiryakian E. Modernization: Exhumetur in Pace (Rethinking Macrosociology in the 1990's [Text] // International Sociology. − 1991. − № 6 (2). − P. 165−180.

534. Verba S. Sequences and Development [Text] / Sidney Verba // Crises and Sequences in Political Development ; [ed. by L. Binder]. − Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1971. − P. 283−316.

535. Virilio P. Speed and Information: Cyberspace Alarm! [Text] / Paul Virilio // Reading Digital Culture ; [ed. by D. Trend]. − Blackwell: Blackwell Publishers, 2001. – 374 p.

536. Ward R. E. Political Modernization in Japan and Turkey [Text] / R. E. Ward, D. A. Rustow. − Princeton, N J : Princeton University Press, 1964. − vii, 502 p.

537. Waterbury J. The Egypt of Nasser and Sadat: The Political Economy of Two Regimes [Text] / John Waterbury. − Princeton, N J : Princeton University Press, 1983. – 261 p.

538. Weiner M. Political Participation: Crisis of the Political Process [Text] / Myron Weiner // Crises and Sequences in Political Development. − Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1971. − P. 159−204.

539. Yongming T. Fostering Transformation through Differences: the Synergic Inquiry (SI) Framework [Text] / Tang Yongming // Revision Special Issue on Transformative learning. − 1997. − Vol. 20. − № 1. − P. 15−19.